વિદ્વાન હિંદુ ઈતિહાસકારોના સંશોધનને આધારે

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો

હિંદુઓ તથા મંદિરો સાથેનો વ્યવહાર

* સંપાદક *

(મવ.) ઈકબાલ મુહમ્મદ ટંકારવી સા.

દારૂલ ઉલૂમ ઈસ્લામિય્યહ અરબિય્યહ માટલીવાલા
ઈદગાહ રોડ, ભરૂચ – ૩૯૨૦૦૧.

અનુક્રમણિકા

વિગત	પેજ નં.

અભિપ્રાય

ઉસ્તાદુલ્અસાતિઝા મુફક્કિરે મિલ્લત હઝરત મૌલાના અબ્દુલ્લાહ સા. કાપોદ્રવી (દા.બ.)

ખુદાના નામથી જે ઘણો કૃપાળુ અને રહમકર્તા છે.

અંગ્રેજોએ ભારત જેવા વિશાળ અને મહાન દેશ ઉપર રાજ કરવા માટે ‘‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’’ની નીતી અપનાવી હતી. અને એને અમલમાં મૂકવા ઈતિહાસને વિકૃત રૂપે રજૂ કર્યો. જેથી અહીંની બિનસાંપ્રદાયિક સંસ્કૃતિ અપનાવતી પ્રજામાં દુશ્મની અને પરસ્પર નફરત પેદા થાય. અને એનો પ્રત્યક્ષ લાભ અંગ્રેજોને મળે. એટલે એમણે ઈતિહાસને એવી રીતે રજૂ કર્યો કે, મુસ્લિમ રાજવીઓએ આ દેશમાં પ્રજાકલ્યાણ અને વિકાસલક્ષી કામો કર્યા હતા. એને ભૂલાવીને એમને અત્યાચારીઓ, ધર્માંધ અને હિન્દુઓના દુશ્મન તરીકે રજૂ કર્યા.

ખાસ કરીને ઔરંગઝેબ આલમગીર જેવા ઈમાનદાર અને નેક બાદશાહને બદનામ કરવા માટે જુઠ્ઠાણાં ફેલાવવામાં કંઈ કસર રાખી નહીં. અંગ્રેજોના આ જુઠ્ઠાણાંને સાચા માની દેશવાસીઓનો એક વર્ગ પણ મુસ્લિમ બાદશાહોને બદનામ કરવા સમયાંતરે એમના હાથા બનતા રહયા. પરંતુ આ દેશમાં ઘણાં ઈતિહાસકારો અને વિદ્વાનો કે જેઓ ખરેખર તટસ્થ અભ્યાસીઓ છે, તેમણે ઔરંગઝેબ વિશે લખાયેલી જૂઠી વાતોને રદિયો આપ્યો.

દેશની આઝાદી (સ્વતંત્રતા) પછી આશા હતી કે, ઈતિહાસને ફરીથી સત્યના રંગમાં રજૂ કરવામાં આવશે. જેથી

કૌમ–કૌમ વચ્ચે પરસ્પર ઉભી કરવામાં આવેલી દીવાલો તૂટી જાય અને દેશમાં એકતા તથા એકબીજા પ્રત્યે સમભાવનું વાતાવરણ ઉપસ્થિત થાય.

પરંતુ અફસોસ છે કે, એક વર્ગ આજે પણ નફરત ફેલાવ–વામાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને સાપ્તાહિક પૂર્તિઓ કે સાહિત્ય દ્વારા ભાવિ નાગરિકોનું માનસ કોમવાદી બનાવવા કાજે ઔરંગઝેબ વિશે કાર્ટુન બનાવી મુસ્લિમ વિરલ હસ્તીઓ પ્રત્યે નફરત ફેલાવવાની હિન ચેષ્ટા કરી રહયો છે.

આજે દેશને પ્રગતિના સોપાનો સર કરવા માટે સમસ્ત માનવજાતમાં સુમેળ અને સહકારભર્યું વાતાવરણ પેદા કરવાની તાતી જરૂરત છે. ત્યારે આવા લેખો છાપવા એ દેશને બદનામ કરવાનું તથા તેની રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતામાં પલીતો ચાંપવાનું કામ છે. જે ખરેખર અશોભ્ય અને નિંદાને પાત્ર છે.

અમને ઘણી ખુશી થાય છે કે, મવલાના ઈકબાલ ટંકારવી સાહેબે, જેઓ સારા અભ્યાસી અને સાહિત્યપ્રેમી આલિમ છે. આ પુસ્તિકા દ્વારા ઔરંગઝેબ વિશે સાચી હકીકત દેશના પ્રસિદ્ધ અને પ્રખર ઈતિહાસકારોના પુસ્તકોના હવાલા સાથે રજૂ કરી છે. એ રીતે દેશવાસીઓની સેવા કરી છે. દુઆ છે કે, આ પુસ્તક દ્વારા લોકોની ગેરસમજ દૂર થાય અને ખભે ખભા મિલાવીને ભારતમાં વસતા દરેક ધર્મના લોકો એકબીજાનો આદર કરતાં શીખે. અને દેશની પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં સહભાગી બને. ખુદાપાક સૌને સદ્‌બુધ્ધિ આપે, આમીન.

લિ. અબ્દુલ્લાહ કાપોદ્રવી

તા. ૨૫–૩–૦૮

સંપાદકીય

આ નાની પુસ્તિકા મોઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ આલમગીર (રહ.) વિશે અમુક ગલતફેહમીઓ અને ખોટા આક્ષેપોના જવાબમાં પ્રખર હિંદુ ઈતિહાસકારો, તટસ્થ કટાર લેખકો અને ઐતિહાસિક સંશોધનકર્તાઓના પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરી વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહયો છું.

પુસ્તિકા લખવાનું મહત્વનું કારણ ગુજરાત સમાચાર પેપરની દર શનિવારે પ્રગટ થતી બાળકો માટેની આવૃત્તિ ‘‘ઝગમગ’’ના છેલ્લા પેજ ઉપર શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ઝીંઝુવાડીયા સાહેબના સળંગ છપાતા હપ્તાઓ જેનું શિર્ષક ‘‘છત્રપતિ શિવાજી’’ છે. જેમાં મહેન્દ્રભાઈના લેખોથી નાની કુમળી વયના બાળકોની ભાવનાઓ તથા તેમના નિર્દોષ દિમાગો ભોગ બની રહયા છે. અને કદાચ મહેન્દ્રભાઈ તથા ગુજરાત સમાચારનું તંત્રી મંડળ પણ આ પ્રકારના લેખો દ્વારા અમૂક કોમવાદી માનસ ધરાવતી વ્યક્તિઓના હાથા બની રહયા હોય તો અચરજ પામવા જેવું નથી. આ લેખોમાં શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ગુજરાત સમાચારના માધ્યમે હિંદુ–મુસ્લિમ બન્નેવ લશ્કરોના એકબીજા સાથે લડાઈ લડવાના કાલ્પનિક ફોટાઓ બતાવે છે. જેમાં હિંદુ–મુસ્લિમ પહેરવેશ તથા સંસ્કૃતિનો ભેદભાવ દર્શાવતા ફોટાઓ સાથે ઔરંગઝેબ વિશે ખોટા વિધાનો રજૂ કરી નાના બાળકો જે આપણી આવતીકાલની કિંમતી પૂંજી અને આપણું ભાવી છે. તેમના દિલો દિમાગમાં અત્યારથી જ કોમવાદ અને વૈમનસ્યનું બીજ વાવી હિંદુ–મુસ્લિમ એકતા તથા દેશની બિનસાંપ્રદાયિકતાની છબીને બગાડવાના પ્રયાસો થઈ રહયા છે.

(૧) ઉદાહરણ રૂપે તા. ૫–૧–૨૦૦૮ના ઝગમગ ભાગ–૭માં છે કે, ઔરંગઝેબે દિલ્હની ગાદી ઉપર પરાણે ચઢી બેસી એેઅલાન કર્યું કે "વડવાઓએ શરૂ કરેલા ખોટા ખર્ચા બંધ કરો. ફક્ત આપણા મઝહબનો ફેલાવો કરો."

(૨) શિવાજીએ આદિલશાહનું કોકણ થાણું જીતી લીધું અને કોંકણને હિંદુ રાજ્ય જાહેર કરી દીધું.

(૩) તા. ૮–૩–૦૮ના અંકમાં લખે છે કે, શિવાજીના રાજ્યમાં આવી મોઘલ સૈનિકોએ ત્રાસ ગુજારવાનું શરૂ કર્યું. ગામે–ગામ આગ લગાડી. મંદિરો અને શિવાલયો તોડયા.

(૪) તા. ૧–૧૨–૦૭માં લખે છે કે, જ્યાં સુધી આપણે હિન્દુ રાષ્ટ્ર નહીં સ્થાપીએ ત્યાં સુધી ચેનથી નહીં બેસીએ.

(૫) તા. ૮–૧૨–૦૭ના લેખમાં શિવાજી આદિલશાહને કહે છે કે, તમારા રાજ્યમાં ગાયોનું ખુલ્લેઆમ માંસ વેચાય છે. તેથી હિન્દુઓની લાગણી દુભાય છે. ત્યારબાદ આદિલશાહ કસાઈઓને નગરને છેવાડે માંસ વેચવાનો ઓર્ડર કરે છે. કસાઈઓ શિવાજીને ચીડાવવા માંસ લઈને ખરીદવાનું પૂછે છે અને ગુસ્સે ભરાયેલા શિવાજીએ એક ક્ષણનો વિચાર કર્યા વગર મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને તત્કાલ કસાઈનું માથુ વાઢી નાંખ્યુ. એ સમયે શિવાજીની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી. *[ઝગમગ]*

આ બધુ લખાણ તલ્વારો, તોપો, ભાલા અને બરછીઓ સાથે દર્શાવી હિંદુ–મુસ્લિમ બાળકોમાં વેરઝેર ફેલાવી ગુજરાતના અશાંત વાતાવરણને વધુ કલૂષિત અને ઝખ્મોના ઘા રૂઝાવવાને બદલે તેમાં મીઠું ભભરાવવાનું કામ થઈ રહયું છે.

આ પુસ્તકમાં મેં ઈતિહાસકારો, સંશોધનકર્તાઓ અને

તટસ્થ અભિગમ ધરાવતા હિંદુ વિદ્વાનોના જ હવાલાઓ દર્શાવ્યા છે. જેમાં તેમણે ઔરંગઝેબ વિરૂધ્ધ અભ્યાસક્રમોમાં તથા ઈતિહાસના પાઠો અને અમૂક લેખકો દ્વારા લખેલ પુસ્તકોમાં ઔરંગઝેબને જે ભેદભાવવાળી નિતિવાળો બાદશાહ તરીકે ચિતર્યો છે તથા મંદિરો બાબતે પક્ષપાત ધરાવતો, મંદિરો તોડનારો દર્શાવ્યો છે. એ બધા જ આક્ષેપોના જવાબો આપ્યા છે તથા ઘણા બધા મંદિરોના પૂંજારીઓ પાસેથી તેમને ઔરંગઝેબની દાન સ્વરૂપે આપેલી જાગીરો, પૈસા વગેરેના દસ્તાવેજો આજ સુધી મૌજુદ હોવાના પૂરાવાઓ પણ રજૂ કર્યા છે. આ સિવાય બીજા પણ ઘણા આક્ષેપોના જવાબો પુસ્તકમાં રજૂ કર્યા છે.

આ હિંદુ વિદ્વાનો અને લેખકોમાં ખાસ કરીને શ્રી બી. એન. પાંડે (ભૂતપૂર્વ ગવર્નર, ઓરિસ્સા)નું તા. ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૯૭૭ના પાર્લામેન્ટમાં આપેલુ પ્રવચન જેમાં આપે ઔરંગઝેબ તરફથી હિંદુ મંદિરો અને શિખોના ગુરૂદ્વારા માટે આપેલી જાગીરો અને દાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને પાર્લામેન્ટમાં સન્નાટો છવાય ગયો હતો. આ પુસ્તકમાં તેમનો પુરો લેખ જે ‘‘હિંદુ મંદિરો અને ઔરંગઝેબ’’ના શિર્ષક હેઠળ છપાયો છે. [જેમાં તેમણે ઘણા બધા મંદિરો તથા પૂજારીઓને આપેલ જાગીરોના દસ્તાવેજો નકલ કર્યા છે,] તેને રજૂ કર્યો છે. તથા ડો. ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ (ઈતિહાસ વિભાગ, પટના–બિહાર)નું એક સંશોધનપૂર્ણ લેકચર પુસ્તિકા સ્વરૂપે છપાયું છે. જેનું નામ ‘‘ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિશે નવો દ્રષ્ટિકોણ’’ તેમાંથી પણ મહત્વના મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે. એ જ પ્રમાણે એક ઈતિહાસકાર શ્રી જનનચંદ્ર સાહેબે (મુંબઈ) ઘણી જહેમત ઉઠાવી ઔરંગઝેબના મંદિરો માટે આપેલા ૧૩ (પરશીયન ભાષામાં) ફરમાનો અને

પરવાનાઓ એકત્ર કર્યા હતા. તેમના આ લેખો પૂર્વગ્રહને લઈ ભારતના કોઈ સામયિકે ન છાપ્યા, તો તેમણે પોતાના તે અંગ્રેજી લેખો કરાંચી સ્થિત 'પાકિસ્તાન હિસ્ટોરિકલ સોસાયટી'માં છપાવ્યા. જેમાં બે ડઝનથી વધારે ઔરંગઝેબના ફરમાનો તથા દસ્તાવેજો રજૂ કર્યા છે, જે તેમણે મંદિરો તથા પૂજારીઓને જાગીર તરીકે આપ્યા હતા. મેં આ પુસ્તકમાં ફકત તેનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દસ્તાવેજોનો સવિસ્તાર અહેવાલ મુહતરમ જનાબ સય્યદ સબાહુદ્દીન સાહેબે પોતાના પુસ્તક ''મુસ્લિમ બાદશાહોની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા''ના ભાગ ત્રીજામાં કરેલો છે. તથા સર જાદુનાથ સરકારના ઔરંગઝેબ ઉપર લગાડેલા સઘળા આક્ષેપોનો પણ જનાબ સય્યિદ સબાહુદ્દીન સાહેબે વિગતવાર હવાલાઓ સાથે જવાબ આપ્યા છે. આ વિષયે પણ ટૂંકમાં ચર્ચા કરી છે.

તે સાથે અલ્લામા શિબ્લી નોઅમાની (રહ.), મિર્ઝા સમીઉલ્લાહ બેગ સાહબ (ચિફ જસ્ટીસ હૈદરાબાદ) તથા જનાબ ઐયુબખાન નજીબાબાદી સાહેબના પુસ્તકોમાંથી પણ હિંદુ ઈતિહાસકારો અને તટસ્થ વિદ્વાનોના લેખો સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કર્યા છે.

સારાંશ એ કે આપણે ઈતિહાસને બનેલા બનાવોના અનુસંધાનમાં જોઈએ. હિંદુ–મુસ્લિમ ભેદભાવવાળા ચોકઠામાં રહીને તથા અંગ્રેજો તરફથી ''ભાગલા પાડો''ની નિતિથી લખેલા પુસ્તકો પ્રમાણે ન જોઈએ. આજના વ્યવહારિક જીવનમાં આપણો દેશ તથા દેશવાસીઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી સુખ શાંતિથી જીવન ગુઝારી શકીએ છીએ, તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવુ જોઈએ. ફક્ત ઈતિહાસ વાગોળવાથી કોઈ કૌમ કે દેશવાસીઓ સિધ્ધિની શિખરે પહોંચતા નથી.

શ્રી ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ પોતાના પુસ્તક ‘‘ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિશે નવો દ્રષ્ટિકોણ’’માં લખે છે કે, ભારતનો કાબુલથી કાવેરી સુધી વિસ્તાર કરી સીમાબધ્ધ કરનારો, તેના એક એક અંગને જોડનારો, તેની સંસ્કૃતિ તથા તેના સામાજિક જીવનથી પ્રેમ કરનારો, અશોક તથા અકબરથી પણ વિશાળ ભારતનો નકશો બનાવનાર, આ જ દેશમાં જન્મ લેનારો અને અહીંના જ વાતાવરણમાં બાળપણ, યુવાની તથા બુઢાપા (વૃધ્ધાવસ્થા)ની મંઝિલોથી પસાર થઈ અંતે આ જ ભૂમિની માટીમાં ભળી જનારો આ શુધ્ધ ભારતીય પ્રશાસક આટલો ખરાબ ન હોત જો તેને આજના અરીસામાં જોવાની મજબૂરી ન હોત. આજની એ મજબૂરી મુહમ્મદઅલી ઝીણા તથા આ દેશના ભાગલા છે, જે એક ઘાની જેમ હંમેશ તાજો રહે છે. આખરે આપણે ક્યાં સુધી ઈતિહાસને તેના ચોકઠામાંથી ખસેડી આજના ધૂળથી બાઝેલા અરીસામાં જોતા રહીશું ? ક્યાં સુધી આપણે આપણી મનઘડત કહાણીઓને આવનારી પેઢીઓ માટે ઈતિહાસ સ્વરૂપે રજૂ કરીને માનવીઓને જાનવરોની માફક અંદરોઅંદર લડાવતા રહીશું ? આ લેખમાં એવા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની જ એક કોશિશ છે.

ભારતના ઈતિહાસ લેખનમાં કેટલીક એવી ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે જેના કારણે અનેક વાદવિવાદ સર્જાતા રહયા છે. દા.ત. જો મૌર્ય સમ્રાટ અશોક વિશે માત્ર એટલું જ બતાવવામાં આવે કે તેણે રાજસિંહાસન મેળવવા માટે પોતાના એકસો ભાઈઓને મારી નાંખ્યા, અથવા કલિંગ યુધ્ધમાં તેણે એક લાખ લોકોને રહેંસી નાખ્યા, તો કોઈપણ સામાન્ય બુધ્ધિ ધરાવતો વાંચક ચોક્કસ એવા તારણ પર પહોંચશે કે અશોક એક ખરાબ

તથા અત્યાચારી શાસક હતો.

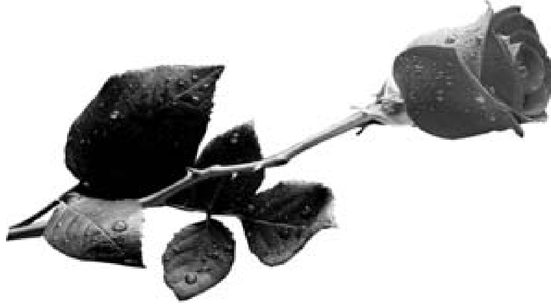
પરંતુ ઈતિહાસમાં અશોક વિશે અનેક સારા તથા કલ્યાણ–કારી કામોનો ઉલ્લેખ પણ ઐતિહાસિક હવાલાઓ સહિત કરવામાં આવ્યો છે, જેના લીધે આપણે તેને એક મહાન પ્રશાસક માનવો જ પડશે.

પરંતુ બે મહાન હસ્તીઓ એવી છે કે જેમના અત્યંત મહત્વપૂર્ણ કાર્યોને નજરઅંદાજ કરીને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. તે પૈકી એક મુહમ્મદ બિન તગલક (તઘલખ) જેને પાગલમાં ખપાવવામાં આવે છે. બીજી હસ્તી તે ઔરંગઝેબ, જેને એક કટ્ટર, અત્યાચારી મુસ્લિમ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. જો કે આ બંને શાસકોના શાસનકાળમાં તેવી ઘટનાઓ નહીં બની હતી, જે સમ્રાટ અશોકના કાળમાં બની હતી. *[અશોક વિશે વધુ વિગત માટે જુઓ રોમીલા થાપર કૃત "અશોક તથા મૌર્ય સામ્રાજ્યકા પતન" દિલ્હી ૧૯૭૭]*

વિદ્વાન ઈતિહાસકારોએ ઉપરોકત હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી એ વાત જાણી લેવી જોઈએ કે મુહમ્મદ બિન તઘલખ તથા ઔરંગઝેબ માત્ર ખરાબ શાસકો જ ન હતા, બલ્કે તેમનામાં સમ્રાટ અશોકની જેમ અનેક ખૂબીઓ પણ હતી. ઔરંગઝેબ અન્ય શાસકોની જેમ પહેલાં એક રાજા હતો, પછી કોઈ ધર્મ પાળનારો. સફળ શાસન માટે તેણે વિવિધ પ્રયોગો કર્યા. જેના સારા–નરસા પરિણામો હિન્દુઓ તથા મુસ્લિમો બન્નેએ ભોગવ્યા.

હવે, અમે તે ઈતિહાસકારોથી જેમના પુસ્તકો શાળા–ઓમાં ભણાવવામાં આવે છે, આ પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે શું આ નૈતિક પાપ નથી કે તેમણે આ પ્રકારની (હકારાત્મક) ઘટનાઓની

પોતાના લેખનમાં નોંધ ન લીધી ? શું તેમને ખબર ન હતી ? અથવા તેમના રાજકીય હિતનો તકાદો હતો કે હિંદુ–મુસ્લિમ બાળકોના મનમાં વેરઝેર પોષે. અને એવું ઠસાવે કે ઔરંગઝેબ એક અસહિષ્ણુ મુસ્લિમ હતા. અને તેમણે હિંદુઓના ગળા કાપ્યા. આ ગેરસમજોના કારણે જ આપણાં કેટલા શિક્ષિત દેશબાંધવોના દિલમાં નફરતની આગ ભડકી ઉઠે છે.

આભાર

પુસ્તકના વધુ પડતા વિષયોનું ભાષાંતર પયગામે રહમતના સહતંત્રી જનાબ મૌલાના અબરાર રફઅત સાહબ દ્વારા કરવામાં આવ્યુ છે. એમના આ ઈલ્મી સહકાર બદલ અંતઃકરણથી આભાર વ્યક્ત કરૂં છું. અને દુઆ ગુઝારૂ છું કે અલ્લાહપાક એમની દીન દુન્યાની બધી જ જરૂરતો-ઉમ્મીદો પૂર્ણ ફરમાવે, આમીન.

આ સાથે કોમ્પ્યુટર વિભાગના સહાયક જનાબ ઐયુબભાઈ ભાડભૂતવાળાને પણ ભૂલી શકતો નથી કે પ્રૂફ રીડીંગ અને પુસ્તકના સંપાદનમાં વારંવાર નવો ઉમેરો તથા ક્રમમાં થતા ફેરફારને તેમણે ઘણા જ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી કિતાબની સુંદરતામાં વધારો કર્યો. બન્નેવ હઝરાતને અલ્લાહપાક દારૈનમાં બેહતરીન બદલો આપે, આમીન.

❊ અંગ્રેજોની નીતિ ❊

અંગ્રેજોએ ભારતનો ઈતિહાસ લખતી વખતે ''ભાગલા પાડો અને રાજ કરો''ની નીતિને સામે રાખી. સર એચ. એમ. ઈલિયટ પોતાની વિખ્યાત કિતાબ ''હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડીયા એઝ ટોલ્ડ બાય ઈટસ ઓન હિસ્ટોરિયન્સ''ના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, ''અમારા આ તમામ બાદશાહો કાળા કરતુતોમાં ડુબેલા નજરે પડે છે. જો તેમના કાળમાં કાયદો વ્યવસ્થાની સ્થિતિ પડી ભાંગી હોય તો તેમાં આશ્ચર્યની કોઈ ગુંજાઈશ નથી. સરકારી આવક હિંસા તથા મારધાડ વગર ક્યારેય વસૂલ કરવામાં નથી આવતી. આખાને આખા ગામડાઓ ફૂંકી મારવામાં આવે છે. ત્યાંના રહેવાસીઓના હાથ–પગ તોડી નાંખવામાં આવતા અથવા તેઓને ગુલામ બનાવીને વેચી મારવામાં આવતા. સરકારી અધિકારીઓ પ્રજાને સુરક્ષા આપવાના બદલે ખુદ સૌથી મોટા ભક્ષકો બની ગયા. અત્યાચારીઓના અત્યાચાર વિરૂદ્ધ કોઈને ન્યાય મળતો ન હતો.''

૨૬ માર્ચ ૧૮૮૬ ઈ.ના એક બીજા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ જયોર્જ ફ્રાન્સીસ હિમલ્ટને લોર્ડ કર્ઝનને લખ્યું કે મારા ખ્યાલમાં ભારતમાં હમારી હુકૂમતને હાલ કોઈ ખતરો નથી, પરંતુ પચાસ વર્ષ બાદ આ ખતરો જરૂર પેદા થશે, જયારે યુરોપિય પધ્ધતિનો બળવો અને સંગઠનોની શક્તિઓ ઉભરશે. પરંતુ આપણે આ ભણેલા ગણેલા ભારતિયોને બે ભાગમાં વહેંચી દઈએ. અને એમની સંયુક્ત શક્તિને વેડફી નાંખીએ તો જ આપણી સરકાર મજબૂત રહેશે. એ માટે સરકારી અભ્યાસક્રમોમાં એવા પુસ્તકો ભણાવવામાં આવે, જેનાથી ભારતની વિભિન્ન કૌમો વચ્ચે

વૈમનસ્ય પેદા થઈ વિખવાદની ખાઈ વધુ ઉંડી થાય.

૧૪ જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ ઈ.ના ગવર્નર જનરલ ડીફર્નને લખ્યુ કે ભારતમાં ધાર્મિક વાદવિવાદને જન્મ આપવો આપણા ફાયદામાં છે. અને તમે અભ્યાસક્રમની જે સંશોધનિય કમિટી બનાવી છે, તેનાથી ઘણા સારા પરિણામોની આશા છે.

અલ્લામા સય્યિદ સુલેમાન નદવી રહ. ઈ. ૧૯૪૪માં મદ્રાસ ખાતે ઓલ ઈન્ડિયા ઈતિહાસ કોંગ્રેસના (મધ્યયુગિય ભારતિય ઈતિહાસ કોન્ફરન્સના) પ્રમુખિય સંબોધનમાં જણાવ્યુ કે મારે આ વાત કહેવી છે કે ઈતિહાસની કૌમો વચ્ચે વૈમનસ્ય પેદા કરવામાં ઘણી મહત્વની ભૂમિકા છે. એટલા માટે જે લોકોના ધ્યાનમાં આ દેશનું ભવિષ્ય છે. અને જેમના હાથમાં દેશનું ભવિષ્ય બનાવવુ અથવા બગાડવુ છે, તેમણે પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. અને તે હાલતમાં જ્યારે કે હિંદુ–મુસ્લિમ બન્નેવ કૌમોને ખબર છે કે તેમણે આ જ દેશમાં જીવવુ મરવુ છે, તો પછી નફરત અને દુશ્મનીની પાછલી વાતોને વારંવાર દોહરાવવી, જેનાથી દેશમાં કુસંપ અને વૈમનસ્ય વધે છે, પોતાના દેશ સાથે ઘણી મોટી બેવફાઈ છે.

આગળ લખે છે... ભારતનો જે ઈતિહાસ લખવામાં આવે તેનો બુન્યાદી હેતુ ભારતના અલગ અલગ અંગોને જોડવાનો હોય, તોડવાનો ન હોવો જોઈએ. વર્તમાનકાળને ભૂતકાળની કડવાશ વધારીને શા માટે બરબાદ કરવામાં આવે ? અને ભવિષ્ય માટે આ કોશીશ શા માટે કરવામાં આવે કે તે કદી શાંતિ અને સુકૂન તથા ભાઈચારાવાળી ન રહે ?

ઔરંગઝેબ સાથે સૌથી વધારે પક્ષપાતપૂર્ણ વ્યવહાર અંગ્રેજીકાળના ઈતિહાસકારોએ કર્યો. ઈલિયટ અને ડાઉસન

નામી બે અંગ્રેજ ઈતિહાસકારોએ પોતાના પુસ્તકોમાં મુસ્લિમ વિશ્વ પ્રવાસીઓના પ્રવાસ વર્ણનો અને મુસ્લિમ ઈતિહાસ–કારોના લખેલા પુસ્તકોના અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યા. તેમણે ખાસ કરીને એવા અંશોનું ભાષાંતર કર્યુ, જેનાથી હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો વચ્ચે ધાર્મિક દ્રષ્ટિબિંદુથી વાદવિવાદ ઉભો થાય. અંગ્રેજોની નીતિ ''ભાગલા પાડો અને રાજ કરો''ની બહુ ઉંડી અસર આ બન્ને લેખકો પર પડી છે. ઔરંગઝેબને મુઘલકાળનો સૌથી ખરાબ રાજા ચીતરવા માટે તેમણે તેના સારા કાર્યોની કોઈ નોંધ ન લીધી. બલ્કે તેના વ્યક્તિત્વ પર ડાઘ લગાવવા માટે ખોટી તથા અસત્ય વાતોને આધાર બનાવી ઈતિહાસ સાથે જબરો અન્યાય કર્યો.

બીજું પુસ્તક વિખ્યાત ઈતિહાસકાર સર જાદવનાથ સરકારે હિંદી–અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. એમ તો ''સર''નો ખિતાબ અંગ્રેજોએ ઘણુંખરૂ એવા લોકોને જ આપ્યો, જેમણે અંગ્રેજોના વિચારોનુ સ્વાગત દિલ ખોલીને કર્યું. સર જાદવનાથ સરકાર પોતાના પુસ્તકમાં ઔરંગઝેબ મુઘલકાળનો અત્યંત ખરાબ બાદશાહ હતો, તે સાબિત કરવાની કોઈ તક જતી નથી કરતા. જો કે સચ્ચાઈ તો તેમના પુસ્તકમાં પણ છૂપી રહી શકી નથી. જો આપણે સરકાર સાહેબના પુસ્તકમાં ઔરંગઝેબના જે ''ફરમાનો'' નોંધવામાં આવ્યા છે તેનો જ અભ્યાસ કરી લઈશું તો ખબર પડી જશે કે તે આટલો કટ્ટર, જાલિમ તથા ભેદભાવ રાખનારો ન હતો, જેટલો દર્શાવવામાં આવે છે. સરકાર સાહેબના પુસ્તકોના નામો છે : ''**History of Aurangzeb**'' (હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબ) અને ''**Encdoats of Aurangzeb**'' (એનેકડોટ્સ ઓફ ઔરંગઝેબ) *[કલકત્તા : ૧૯૪૨]*

પાંચ ભાગમાં ઔરંગઝેબ પર લખેલા પુસ્તકથી જદુનાથ સરકાર એવા તારણ ઉપર પહોંચ્યા કે ઔરંગઝેબ અકલ્પનીય હદે ખરાબ શાસક હતો. *[સ્ટડીઝ ઈન મુગલ ઈન્ડીયા, પૃ.૬૦–૬૨]* તેણે કુર્આન મુજબ રાજ ચલાવી હિંદુઓનું જીવન અસહ્ય બનાવી નાંખ્યું હતું. *[હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબ, ૫/૪૮૫]* વિગેરે.

આ પુસ્તક હિંદુઓમાં ઔરંગઝેબ પ્રત્યે નફરત પેદા કરવામાં બહુ સહાયક નીવડયું.

આ પુસ્તકના કારણે જદુનાથ સરકારને દાદ મળતી રહી, પરંતુ તેના હાનિકારક પરિણામો પણ દેખાયા. બ્રિટીશકાળમાં હિંદુ–મુસ્લિમો વચ્ચે નફરતની જે આગ પ્રગટી તેમાં આ પુસ્તકે ઘી હોમવાનું કામ કર્યું. હાલમાં રાષ્ટ્રીય એકતા આડે જે અવરોધો ઉભા છે, તે આ પ્રકારના સાહિત્યના કારણે છે.

આશિર્વાદીલાલ (મીડિવિયલ ઈન્ડીયન કલ્ચર, આગ્રા, ૧૯૬૪) ઈશ્વરી પ્રસાદ (હિસ્ટ્રી ઓફ મીડિયિવલ ઈન્ડીયા, ઈલ્હાબાદ, ૧૯૪૮) શ્રી રામશર્મા (મુઘલ બાદશાહોંકી મઝહબી પોલિસી, ન્યુ દિલ્હી, ૧૯૬૭) આર. સી. મજુમદાર (ધી હિસ્ટ્રી એન્ડ કલ્ચર ઓફ ધી ઈન્ડીયન પ્યુપિલ, બોમ્બે, ૧૯૪૭) અને વી. એસ. સ્મિથ (અકબર ધી ગ્રેટ મોઘલ, ઓકસફોર્ડ, ૧૯૧૯) જેવા ઈતિહાસકારોએ પણ મધ્યકાલીન ભારતના ઈતિહાસ પર ઉપરોક્ત પુસ્તકો લખ્યા છે, પરંતુ ઔરંગઝેબ વિશે ટિપ્પણી કરતી વખતે ઉપરોક્ત ઈતિહાસ–કારોએ પણ પોતાનું ‘પક્ષપાતપૂર્ણ’ વલણ જાણ્યે અજાણ્યે કંઈક એવી રીતે દર્શાવ્યું છે કે, વાંચકો તેને એક કટ્ટર મુસ્લિમ તથા અત્યાચારી બાદશાહ જ સમજશે.

પરંતુ ૧૯૬૦ની આસપાસ ન્યાયપ્રિય ઈતિહાસકારો પણ આગળ આવ્યા છે. તેમાં ઈરફાન હબીબ (એગ્રેરિયન સિસ્ટમ ઓફ મુગલ ઈન્ડીયા, બોમ્બે, ૬૩) એસ. નૂરુલ્હસન (ઝમીનદાર્સ અંડર ધી મુગલ્સ) હરિવંશ મુખ્યા (સાંપ્રદાયિકતા ઔર ઈતિહાસલેખન) અત્હર અલી (મુગલ નોબીલિટી અંડર ઔરંગઝેબ) તથા સતીષચંદ્ર (જિઝયા એન્ડ ધી સ્ટેટ ઈન ઈન્ડીયા ડયુરિંગ ધી સેવન્ટીન્થ સેન્ચુરી–જર્નલ ઓફ ધી ઈકોનોમિક સોશયલ હિસ્ટ્રી ઓફ ધી ઓરિએન્ટ XII લંડન, ૬૯)ના નામો મોખરે છે. ઈરફાન હબીબે સર જાદવનાથ સરકારના લેખનની ક્ષતિઓને સારી પેઠે ઉપસાવી છે.

હરિવંશ મુખ્યા પોતાના તટસ્થ લેખનમાં દર્શાવે છે કે, આર. સી. મજૂમદાર ઔરંગઝેબ વડે તોડવામાં આવેલ મંદિરોનો ઉલ્લેખ તો બહુ જોશપૂર્વક કરે છે, પરંતુ એ હકીકતો પ્રત્યે ચુપકીદી સેવી લે છે કે તે જ બાદશાહે બ્રાહ્મણો તથા મંદિરોને દાન આપ્યા. જેની ટૂંકી વિગત ડૉ. કે. કે. દત્ત દ્વારા લખવામાં આવેલ છે. મુખ્યા સાહેબની માન્યતા એ છે કે, શાસકો દ્વારા તોડવામાં આવેલ મંદિરોના ઉલ્લેખને ઈતિહાસમાં જરૂર સ્થાન આપવામાં આવે, પરંતુ માત્ર મુસ્લિમ શાસકો માટે જ લખવામાં નહીં આવે, બલ્કે તે હિંદુ શાસકો વિશે પણ લખવામાં આવે, જેઓએ હિંદુ મંદિરોને બરબાદ કર્યા. તેમના મતે પ્રસંશાપાત્ર ઈતિહાસકાર તે જ છે જે પ્રાચીનકાળની માહિતી બાબતે એક ન્યાયપ્રિય જજની માફક તટસ્થ રહે.

ઈરફાન હબીબે ઔરંગઝેબીકાળની સર્વાંગી સમીક્ષા કરી પાછલા કાળના મુઘલ શાસકો સાથે તુલના કરીને ઔરંગઝેબની ખૂબીઓને પુરાવાઓ સહિત સાબિત કરી છે.

અત્હર અલીએ સાબિત કર્યું છે કે, ઔરંગઝેબે અકબરથી પણ વધારે હિંદુઓને સરકારી હોદ્દાઓ પર નિયુક્ત કર્યા હતા. આના માટે જેટલા પુરાવા મળી શક્યા એટલા તેમણે આપ્યા છે.

સતીષચંદ્રે જિઝયાવેરા વિશે કોઈપણ પક્ષપાત વગર સીધી તથા સરળ શૈલીમાં લખ્યું છે. તેમણે ઘણી જ વ્યવસ્થિત રીતે વિનયપૂર્વક ઔરંગઝેબનો અભ્યાસ કર્યો છે. તથા તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ સંતુલિત શૈલીમાં રજૂ કરવામાં સફળ રહ્યા છે.

બિપિનચંદ્રે પોતાની કિતાબ ''મધ્યકાલીન ભારત''માં લખ્યું છે કે, મોઘલ સલ્તનતના પતનનું પૃથક્કરણ કરતી વખતે દોષનો ટોપલો કોઈ એક માણસના માથે નાંખવો ઉચિત નથી. ઈતિહાસને તમે રાજા–રાણીની કહાની જ સમજતા હોય તો આવું કરી શકો છો.

બી. એન. પાંડેએ પણ ખુદાબખ્શ પ્રવચનશ્રેણીમાં આ વાત પર ઘણો ભાર મૂકયો કે હવે ઔરંગઝેબ વિશે એ હકીકતો પણ પ્રકાશમાં લાવવી જોઈએ, જેને હમણાં સુધી અવગણવામાં આવતી રહી છે.

આ સિવાય બ્રિટીશ સરકાર દસ્તાવેજોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જણાય આવશે કે અંગ્રેજોએ ''ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'' પર કેવી કેવી રીતે અમલ કર્યો. લોર્ડ અલ્ગનના કાળમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મિ. વુડે તેને એક પત્ર (દિનાંક ૩ માર્ચ ૧૮૬૨) લખ્યો કે ''અમે લોકોએ ભારતમાં આજ સુધી આપણી સત્તા એકબીજાને લડાવીને બાકી રાખી છે. આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહેવી જોઈએ. એટલે પ્રયત્ન કરતા રહો કે ભારતવાસીઓમાં એકતાની લાગણી જન્મે નહીં.''

એટલે એક ખાસ નીતિ મુજબ ઈતિહાસ સબંધી અભ્યાસ–ક્રમના પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. અને હકીકતોને મારી મચડીને એમ પુરવાર કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી કે ભારતના મધ્યયુગમાં મુસ્લિમ શાસકોએ હિંદુઓ ઉપર બહુ જુલમ ગુજાર્યા. તેઓને અપમાનિત કર્યા. અને બન્ને કૌમોના સામાજિક, રાજકીય તથા આર્થિક જીવનમાં કોઈ સમાન મૂલ્યો ન હતા.

મધ્યયુગની લડાઈઓ ફકત વધુથી વધુ પ્રદેશ ઉપર કબ્ઝો કરવા માટે જ હતી. ધર્મથી એને કોઈ સબંધ ન હતો. એનો જીવંત પુરાવો છે કે મહમૂદ ગઝનવી જેવા બદનામ બાદશાહની ફૌજમાં ઘણા હિંદુ સિપાહીઓ હતા, જે ગઝનવી સાથે રહી મધ્ય એશિયા સુધી પહોંચી લડયા હતા. ગઝનવીના ફોજી કમાન્ડર તિલકે મુસ્લિમ બળવો પણ રોક્યો. *[ડૉ. તારાચંદનું પુસ્તક ભારતીય કલ્ચર]*

એ જ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની ફૌજમાં અફઘાન સિપાહીઓ અને મુહમ્મદ ઘૌરીની ફોજમાં રાજા જમ્મુનનો પુત્ર પોતાના સહધર્મીઓની વિરૂધ્ધ લડવા માટે આવ્યો હતો. *[પ્રો. વાસ્તવ, આગ્રા કોલેજ]* ગઝનવી મહત્વાકાંક્ષી જરૂર હતા. જેથી ગઝની આજુબાજુના બાદશાહ અને રાજાઓ સાથે તેમની લડાઈ રહેતી હતી. તેમણે જેમ હિંદુઓ સાથે જંગ ખેલ્યો, તેમ મુસ્લિમ બાદશાહો સાથે પણ યુધ્ધ લડયા. તે છતાં રાજા હોવાની હૈસિયતથી પોતાની હિંદુ પ્રજા સાથે ઘણો જ સારો સબંધ રાખ્યો. ગઝની શહેરમાં હિંદુઓના મહોલ્લા હતા, જેમાં તેઓ આઝાદીથી પોતાની ધાર્મિક વિધિઓ અને રિવાજો કરતા હતા. ગઝનવીના સિકકા ઉપર સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો કોતરેલા હતા. તે જ્ઞાન પ્રેમી હતા. તેમની સાથે સંસ્કૃત અને હિંદીના અનુભવી પંડિતો પણ હતા. યુધ્ધ દરમિયાન મથુરાના મંદિરોની કલા અને સૌંદર્યથી પ્રભાવિત થઈ પોતાની નોંધપોથીમાં (બાબરની જેમ) તેના ઘણા વખાણ કર્યા છે. અલ્બૈરૂની જેવા ભારત પ્રેમીનું તેમના દરબારમાં પ્રોત્સાહન પામવું તેમની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની નિશાની છે. *[સી. વી. વૈદીયા–મુંબઈ યુનિવર્સિટી]*

સ્કુલોના પાઠય પુસ્તકોમાં કૌમવાદ

અત્રે અમે રાજ્યસભામાં કરવામાં આવેલ તે પ્રવચનનો સાર રજૂ કરીએ છીએ જે શ્રી બી. એન. પાંડે (ગવર્નર ઓરિસ્સા)એ ૨૯, જુલાઈ ૧૯૭૭ના દિવસે કર્યું હતું. પ્રશ્ન એ હતો કે ભારતના મધ્યયુગીય ઈતિહાસનો અભ્યાસક્રમ કેવો હોય, જેનાથી સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થપાય, તથા સમાન લાગણી અનુભવાય. આ સંદર્ભે તેમણે બહુ લાંબુ પ્રવચન કર્યું. જેના કેટલાક અંશો વાચકો સમક્ષ પેશ કરીએ છીએ.

‘‘દુર્ભાગ્યવશ આપણી સ્કૂલો અને કોલેજોમાં પાછલા કેટલાય દશકાઓથી જે પુસ્તકો ભણાવવામાં આવી રહ્યા છે, તે તે જ છે જે યુરોપીય લેખકોએ જે કાંઈ (ઊંઠા) ભણાવ્યા છે તેના પ્રભાવમાંથી ભારતીયો હજુ સુધી બહાર આવી શકયા નથી. આવા ઈતિહાસ લેખનથી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ડહોળાય રહયું છે. ઉક્ત પુસ્તકોમાં એમ સાબિત કરવામાં આવે છે કે હિંદુ–મુસ્લિમો એકબીજા પ્રત્યે કેવું હિંસક વલણ ધરાવતા હતા. તેઓ એકબીજાના પ્રદેશો જીતી લઈ લૂંટમાર કરતા હતા. ધાર્મિક ભેદભાવ રાખતા હતા. તે પુસ્તકોમાં એમ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, મુસ્લિમો હિંદુઓની સંસ્કૃતિને બરબાદ કરવામાં વ્યસ્ત રહયા. તેમના મંદિરો તથા મહેલો તોડયા, તેમની મૂર્તિઓ ખંડિત કરી, અને તેમની સમક્ષ એ ખોફનાક શર્ત પેશ કરતા રહયા કે, ‘‘ઈસ્લામ સ્વીકાર કરો, નહીંતર તલવારનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.’’ પછી આ બધી વિગતો માનવીય જીવનના એવા તબક્કા (બાલ્યાવસ્થા કે કિશોરાવસ્થા)માં ભણાવવામાં આવે છે કે તે તબક્કામાં મન પર જે ઊંડી છાપ પડી જાય છે, તો

પછી જીવનભર બાકી રહે છે. તેને ભૂંસી નાંખવાનું મુશ્કેલ હોય છે. એટલે આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી કે હિંદુઓ અને મુસ્લિમો એકબીજાને શંકાની નજરે જોવા માટે ટેવાય ગયા છે. તથા તેમની વચ્ચે પરસ્પર અવિશ્વાસ પેદા થઈ ગયો છે. આ ખોટી માહિતીના કારણે હિંદુઓ એ માનવા માટે મજબૂર થઈ ગયા કે, મુસ્લિમોનું આઠસો વર્ષનું શાસન નિરાશાપ્રેરક હતું. તેઓ મુસ્લિમોના ઈતિહાસ (ભારતના સંદર્ભમાં) પર ગર્વ નથી અનુભવતા. બલ્કે તેની અવગણના કરી પોતાના પ્રાચીન વારસાથી જ બધું શીખવા ધારે છે. પછી તેને જ સોનેરીકાળ સમજી તેના ગુણગાન ગાયા કરે છે. બીજી બાજુ મુસ્લિમો પોતાના આગમન પૂર્વેના ભારતીય ઈતિહાસને નજર અંદાજ કરી નાંખે છે. જેના આધારે તેઓના સાંસ્કૃતિક કારનામાઓ સર્જી શકાયા. જો કે તેમણે અહીંના પ્રાચીન ઈતિહાસ ઉપર પણ ગર્વ કરવો જોઈએ. હિંદુઓ તથા મુસ્લિમોની આ લાગણીઓ ભડકાવવામાં અંગ્રેજ ઈતિહાસવિદોએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

જ્યારે એક પ્રસંગે મને જાણ થઈ કે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના પ્રમુખ ડો. હરીપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ એક ટેકસ્ટ (TEXT) બુકમાં એમ લખ્યું છે કે ‘‘ત્રણ હજાર બ્રાહ્મણોએ માત્ર એટલા માટે આત્મહત્યા કરી લીધી કે ટીપુ સુલ્તાન તેમને બળજબરીપૂર્વક મુસલમાન બનાવવા માંગતા હતા.’’ તો મેં તરત ડો. શાસ્ત્રીથી તેનો હવાલો માંગ્યો. તેમને કેટલાય પત્રો લખ્યા. તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે આ ઘટના ‘‘મૈસુર ગેઝેટર’’માંથી લીધી છે. તે ગેઝેટરની શોધ મેં ઈલ્હાબાદ તથા કલકત્તાની ઈમ્પીરીયલ લાયબ્રેરીમાં કરી તો મને આ લખાણનું સમર્થન ન મળ્યું. મૈસુર યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન વાઈસ

ચાન્સલર સર હરિચંદ્રનાથ સેલ હતા. મેં એક પત્ર વડે આ ઘટના વિશે જાણવાની તેમની સમક્ષ ઈચ્છા દર્શાવી. તેમણે મારો પત્ર શ્રીકાંત્યા પાસે મોકલી દીધો. જેઓ તે વખતે ''મૈસુર ગેઝેટર''ની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહયા હતા. તેમણે મને લખી મોકલ્યું કે ''મૈસુર ગેઝેટરમાં આવી કોઈ ઘટના નોંધવામાં આવી નથી.'' તેમણે એમ પણ લખ્યું કે ''તેઓ મૈસુરના ઈતિહાસથી સારી પેઠે વાકેફ છે. એટલે તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકે છે કે મૈસુરમાં આવી કોઈ ઘટના ઘટી નથી.'' તેમણે એમ પણ લખ્યું કે ''ટીપુ સુલ્તાનના એક પ્રધાન એક બ્રાહ્મણ પુર્ણિયા હતા. તેના સેનાપતિ પણ ક્રિષ્નારાવ નામી એક બ્રાહ્મણ હતા.'' પછી તેમણે મૈસુરના ૧૫૬ મંદિરોની સૂચી પણ મોકલી, જેને ટીપુ સુલ્તાન વાર્ષિક સહાય આપતા હતા. ટીપુ સુલ્તાનના મૈસુરના શ્રીનગરી મઠના જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય સાથે ઘણા સૌહાર્દપૂર્ણ સબંધ હતા. તેમણે ટીપુ સુલ્તાને શંકરાચાર્યને ઉદ્દેશીને લખેલા ત્રીસ પત્રોની ફોટો સ્ટેટ કોપી પણ જવાબ સાથે મોકલાવી હતી. મૈસુરના શાસકોનો નિત્યક્રમ હતો કે તેઓ શ્રી રંગપટ્ટમની અંદર જે રંગનાથ મંદિર છે ત્યાં જતા હતા. ટીપુ સુલ્તાન પણ સવારે નાસ્તા પહેલાં દરરોજ ત્યાં જતા હતા.

પ્રો. શ્રી કાંત્યાએ એમ પણ લખ્યું કે, ''ડો. શાસ્ત્રીએ આ ઘટના કદાચ કર્નલ માઈલ્સની ''હિસ્ટ્રી ઓફ મૈસુર''થી લીધી હશે, જેમણે ફારસીનો એક હસ્તપ્રત ''તારીખે ટીપુ સુલ્તાન''નું ભાષાંતર કર્યું હતું. આ હસ્તપ્રત રાણી વિકટોરીયાની ખાનગી લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. મેં આગળ તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે આવી કોઈ હસ્તપ્રત રાણી વિકટોરીયાની લાયબ્રેરીમાં નથી. કર્નલ માઈલ્સના પુસ્તકમાં બધા કિસ્સાઓ મનઘડત તથા જુટ્ઠા

છે. ડો. શાસ્ત્રીનું પુસ્તક બંગાળ, આસામ, બિહાર, ઓરિસ્સા, યુ.પી; એમ. પી. અને રાજસ્થાનની સ્કૂલોના અભ્યાસક્રમમાં શામેલ હતું. મેં કલકત્તા યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન વાઈસ ચાન્સલર સર આશુતોષ મુખરજી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. અને બધી ઘટનાઓ લખી મોકલી તો તેમણે પેલું પુસ્તક અભ્યાસક્રમમાંથી કઢાવી નાંખ્યું. પરંતુ મને એ જોઈ આશ્ચર્ય થયું કે યુ.પી.ના જુનિયર સ્કૂલોના અભ્યાસક્રમના પુસ્તક (૧૯૭૨)માં આ વાત ફરી દોહરાવવામાં આવી.

ડો. બી. એન. પાંડેએ પોતાનું પ્રવચન ચાલુ રાખતાં એમ પણ કહયું કે, ‘‘શીવાજીના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી શેખ સદર કાઝી હતા. જે તેના બધા દસ્તાવેજો સાચવીને રાખતા હતા. અને તેના વતી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા. સીદી હંબલ તથા સીદી બિલાલ તેના બે ફોજી અફસરો મુસલમાન હતા. તેની નૌકા સેનાનો સેનાપતિ પણ એક મુસલમાન હતો. શીવાજી દિલ્હીના કેન્દ્રીય શાસન વિરૂદ્ધ ન હતા, આ તે પત્રોથી પ્રગટ થાય છે, જે તેમણે ઔરંગઝેબને લખ્યા હતા. અને જે પારસ નબીસ લાયબ્રેરીમાં આજ સુધી સુરક્ષિત છે. તેઓ કેટલીક છૂટછાટ માંગતા હતા. અને તે એ હતી કે તેમને ચોથ વસૂલ કરવાની તથા પોતાના નામે સિક્કા પાડવાનો અધિકાર આપવામાં આવે. શીવાજીના દાદા એક મુસલમાન બુઝુર્ગ શાહ શરફુદીન પ્રત્યે આસ્થા ધરાવતા હતા. તેમના નામ પર તેમણે પોતાના એક પુત્રનું નામ શાહજી તથા બીજાનું શરફાજી રાખ્યું. ખુદ શીવાજીને કલ્સીના મુસલમાન બુઝુર્ગ (સંત) બાબા યાકૂત પ્રત્યે ઘણી શ્રદ્ધા હતી.

રાણા પ્રતાપ સાથે અકબરે હલ્દીઘાટ પર જે યુધ્ધ કર્યું, તે કોઈપણ અર્થમાં ધર્મપ્રેરિત ન હતું. તેમાં અકબર તરફથી ચાલીસ

હજાર રાજપૂતો અને સાઠ હજાર મોઘલ સૈનિકો હતો. રાજા માનસિંઘ અકબરનો તે વખતે સેનાપતિ હતો. બીજું, રાણા પ્રતાપની સેનામાં ઘણા બધા પઠાણો હતા. તેની એક ટુકડીની બાગડોર હકીમ ખાંસુરના હાથમાં હતી. જાલોરનો પઠાણ રાજા તાજખાન એક હજાર સવારો સહિત રાણા પ્રતાપની તરફેણમાં લડી રહયો હતો. વળી, રાણા પ્રતાપની ફોજમાં ચાલીસ હજાર રાજપૂતો પણ હતા. ચિત્ર એવું બને છે કે રાજપૂત, રાજપૂત વિરૂદ્ધ અને પઠાણ, પઠાણ વિરૂદ્ધ લડી રહયા છે. પછી આ યુદ્ધને આપણે ઈસ્લામ અને હિંદુમતની લડાઈ કેવી રીતે કહી શકીએ છીએ ? આ તો કેન્દ્રીય તથા પ્રાદેશિક પરિબળોની પરસ્પરની અથડામણ હતી. રાણા પ્રતાપ પ્રસંશાને પાત્ર ખરા, કારણકે તેઓ પોતાની બહાદુરીથી પોતાની સ્વતંત્રતા યથાવત્ રાખવા માંગતા હતા. પરંતુ કોઈપણ સંજોગોમાં આપણે તેમના યુધ્ધને ઈસ્લામ તથા હિંદુ મતનું યુધ્ધ નહીં કહી શકીએ.

બીજી પણ ઘણી વાતોનો ઉલ્લેખ કરી ડો. બી. એન. પાંડેએ કહયું કે, આ ઘટનાઓ ઈતિહાસમાં ભણાવવામાં નથી આવતી. જરૂર છે કે ઈતિહાસના પુસ્તકોમાં એવી બિન પાયેદાર ઘટનાઓ લખવામાં ન આવે, જેનાથી બે સમૂહો વચ્ચે વૈમનસ્ય પેદા થાય.

શ્રી એન. સી. સકસેના :

શ્રી એન. સી. સકસેના (આઈ.એ.એસ.) લઘુમતિ કમીશનના જોઈન્ટ સેક્રેટરી હતા. તેમને એવી જીમ્મેદારી સોંપવામાં આવી કે તેઓ ઉત્તરપ્રદેશની સ્કૂલોના અભ્યાસ–ક્રમમાં ચાલતા પુસ્તકોની સમિક્ષા કરે. તેમણે આ સબંધે જે અહેવાલ રજૂ કર્યો તેનો ટૂંકસાર આ મુજબ છે.

‘‘નવભારત’’ (બીજો ભાગ) નામી પુસ્તકમાં રાણી

દુર્ગાવતી તથા અકબર વચ્ચે યુધ્ધનું વર્ણન એવી રીતે કર્યું છે, જાણે કે રાણી દુર્ગાવતીનું શાસન એટલે સમગ્ર ભારત અને અકબર એટલે એક ગુનેહગાર તથા એક વિદેશી બાદશાહ. જેને નાના વિસ્તારો પર હુમલો કરી તકલીફ પહોંચાડવામાં આનંદ આવતો હતો. જો આવું લખનાર શાંતિ ઈચ્છતો હોય તો તે યુધ્ધને યોગ્ય કેવી રીતે સાબિત કરે છે.

પુસ્તકમાં હર્ષવર્ધન પર જે પ્રકરણ છે તેમાં પ્રાચીન ભારતમાં તેમના વિવિધ યુધ્ધો માટે પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. મતલબ એક બાજુ વિસ્તારવાદ, શાસનની મજબૂતી તથા દેશની એકતાના નામે યુધ્ધોને યોગ્ય ઠરાવવામાં આવે છે, પરંતુ આ જ કારણોસર જો મુસ્લિમ શાસકો યુધ્ધ કરે છે, તો તેમની પર ફિટકાર વરસાવવામાં આવે છે.

ઈતિહાસના પાઠયપુસ્તક (બીજા ભાગ)માં શીવાજી વિશે લખ્યું છે કે, તેઓ મહારાષ્ટ્રીય વિભૂતિ હતા. તેમણે ઔરંગઝેબની નાકે દમ લાવી દીધો હતો ને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

પ્રશ્ન એ છે કે શું ભારતમાં મોઘલોનું શાસન વિદેશી શાસન હતું ? જો આવું છે તો વર્તમાનકાળના ભારતીય મુસ્લિમો એવું વિચારી શકે છે કે તેઓ એક વિદેશી શાસનમાં જીવી રહયા છે. એટલા માટે કે અહીંનો વડાપ્રધાન તથા રાષ્ટ્રપતિ હિંદુ છે, ક્યાં તો બિનમુસ્લિમ છે. શીવાજી રાષ્ટ્રીય નાયક કેવી રીતે હોય શકે તે એક સંપ્રદાયવાદી મરાઠા હતા. પોતાના સંપ્રદાયમાં બહુ કટ્ટર હતા.

નવભારત નામી પુસ્તકમાં (પહેલા તથા બીજા ભાગમાં) અબ્દુલહમીદ અને ઈબ્રાહીમ ગાર્દી વિશે એક વાક્ય આમ છે કે, ‘‘હમીદે પોતાના બલિદાન દ્વારા એ વાત સિધ્ધ કરી દીધી કે

ભારત એક જાતિનું નથી. તેની ધરતી પર પ્રત્યેકને સમાન અધિકાર છે. ઈબ્રાહીમ સાચા અર્થમાં મુસલમાન હતો. અને પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે તેમાં શ્રધ્ધા તથા નિષ્ઠા ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી હતી.''

આ વાંચી એવું લાગે છે કે, ઈબ્રાહીમ અને હમીદ જો કે મુસલમાન હતા, પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રેમી રહયા. આનો અર્થ એ કે આપણે એ મુસ્લિમોને શંકાની નજરે જોવાનું જેઓને યુધ્ધમાં લડીને મરી જવાનો મોકો નહીં મળ્યો ? શું આપણા દેશની સેકયુલર ભૂમિકા ત્યારે જ ઉભી થઈ શકી, જયારે હમીદે પોતાના પ્રાણની આહૂતિ આપી ? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરો આપવાની જરૂર છે.

આપણે માનવું પડશે કે આપણાં ટીચરો–પ્રોફેસરો પણ આવા વિષયુક્ત પુસ્તકો વાંચીને જ શિક્ષણ મેળવે છે. દેખીતી વાત છે કે તેઓ પણ કોમવાદથી મુક્ત રહી શકતા નથી. એટલે સમાન ભાવના જગાડે એવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવાની તાતી આવશ્યકતા છે. *[મુસ્લિમ ઈન્ડિયા, ડીસે. ૧૯૮૩]*

હમણાં પ્રો. બી. એન. પાંડેના પ્રવચન તથા શ્રી એન. સી. સક્સેનાના લખાણનો જે ટૂંકસાર રજૂ કરવામાં આવ્યો, તેનાથી સહિષ્ણુ હિંદુઓનો દ્રષ્ટિબિંદુ જાણવા મળ્યો. સાથોસાથ તેનાથી ઔરંગઝેબની સહિષ્ણુતા તથા બનારસના વિશ્વનાથ મંદિરને તોડી પાડવા વિશેની ગેરસમજોની હકીકત પણ જાણવા મળી. જો ભારતીય ઈતિહાસનો અભ્યાસ તે જ દ્રષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે, જેની ભલામણ ઉપરોક્ત લીટીઓમાં કરવામાં આવી છે તો ભારતમાં કોમી એકતાની વર્તમાન ઝૂંબેશને જરૂરથી બળ મળશે.

ઔરંગઝેબ વિશે હિંદુ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો

[૧] વિખ્યાત હિંદુ ઈતિહાસકાર **શ્રી ઈશ્વરીય પ્રસાદ** પોતાના વિખ્યાત પુસ્તક ''ભારતનો ઈતિહાસ''માં લખે છે :

''પરમાત્માની શાન છે કે ઔરંગઝેબ પોતાની પ્રજાનો જેટલો શુભેચ્છક હતો તેટલો જ કુદરતે તેને બદનામ પણ કર્યો છે. કોઈ તેને ખૂની કહે છે (ને કોઈ તેને પૂર્વગ્રહયુક્ત કહે છે), પરંતુ વાસ્તવમાં તે આલમગીર (વિશ્વવ્યાપી, વિશ્વવિજયી)ના ઈલ્કાબનો યોગ્ય રીતે હકદાર હતો.''

ઈતિહાસ અમને દર્શાવે છે કે ઔરંગઝેબ અત્યંત ન્યાયી રાજા હતો. તે બધા સાથે સમાન રીતે વર્તતો હતો. હિંદુ હોય કે મુસલમાન. તે ધર્મના આધારે ભેદભાવ રાખતો ન હતો. એટલે જ ઈશ્વરી પ્રસાદ આગળ જઈ લખે છે કે :

''ઔરંગઝેબ એક કડક સ્વભાવના શાસક હતા, પરંતુ તેમનો ગુસ્સો માત્ર હિંદુઓ માટે જ ન હતો. તેમણે રાજકીય હિતો સાધવા જો હિંદુઓ પર સખ્તાઈ કરી છે, તો મુસ્લિમો ઉપર તેનાથી વધારે સખ્તાઈ કરી છે. તેમના કાળમાં ઘણા બધા હિંદુઓ નોકરીઓમાં મોટા મોટા હોદ્દા પર હતા. તેમણે હિંદુ–ઓને ફારસી ભાષા શીખવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું. અને નાણાં ખાતુ તો પુરેપુરું હિંદુઓના જ હાથોમાં હતું. તેઓ હિંદુ તિર્થધામોનો ઘણો આદર કરતા હતા. કાશી, પ્રયાગ અને બીજા હિંદુ મંદિરો માટે તેમણે જે જાગીરો આપી છે. અને હિંદુ ધર્મગુરૂઓ માટે જે સુવિધાઓ તથા વ્યવસ્થાઓ કરી છે તેનાથી તેમની ન્યાયપ્રિયતા તથા વિશાળ હૃદયતા સાબિત થાય છે.

[ભારતનો ઈતિહાસ : પૃ. ૬૫૮]

[૨] **પ્રો. ખોસલા**ના મતે ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોથી પણ બે ડગલાં આગળ હતા.

[૩] **વિખ્યાત અંગ્રેજ ઈતિહાસકાર ઈટસેન્લી લેનપોલ,** જેને ઔરંગઝેબનો વિરોધી સમજવામાં આવે છે, તે પણ ઔરંગઝેબની ન્યાયશીલતાને સ્વીકારે છે. તેના કહયા મુજબ તેમના પચાસ વર્ષના શાસનમાં કોઈ એક ઘટના એવી રજૂ કરી શકાય એમ નથી જેનાથી તેમનો કોઈક પર અત્યાચાર પુરવાર થાય. એટલે લેનપોલ આલમગીરના 'ન્યાય'ની સમીક્ષા કરતાં કહે છે કે :

"મુગલે આ'ઝમનો ન્યાય એક દરિયા (સમાન) છે. તેનો ન્યાય હંમેશ સમતોલ છે. તેના દરબારમાં અમીરો અને હોદ્દેદારોની કાંઈ નથી ચાલતી. તે સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને સાંભળે છે. અને કોઈના અંદર એટલી તાકાત નથી કે તે તેને ન્યાયના માર્ગથી હટાવી શકે. તે પ્રજાનો સાચો હમદર્દ છે."

[૪] **એલેકઝાંડર વારુદ** પોતાની કૃતિ 'ભારતનો ઈતિહાસ'માં લખે છે કે, "ઔરંગઝેબે જો કે નવમુસ્લિમો સાથે ઉદાર રીતે વર્તતા હતા. (પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેઓ બિનમુસ્લિમો પ્રત્યે અનુદાર હતા) તેની સાથે જ તેઓ બિનમુસ્લિમો સાથે ધર્મની બાબતમાં બળજબરી કરવાને પાપ સમજતા હતા."

[૫] એવી જ રીતે **પ્રો. આર્નોલ્ડે** "પ્રિચિંગ ઓફ ઈસ્લામ"માં ઔરંગઝેબ વિશે લખ્યું છે કે,

"ઔરંગઝેબકાળના પુસ્તકોના અભ્યાસથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેમણે કયારેય કોઈ બિનમુસ્લિમને જબરદસ્તી મુસલમાન નથી બનાવ્યો, બલ્કે તેમણે બિનમુસ્લિમોને ખુશ કરવાના અંતિમ કક્ષાના પ્રયત્નો કરી જોયા. જેથી તેમના વિશે

કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ પેદા ન થાય.''

[૬] ઉપરોક્ત ઈતિહાસવિદો સિવાય ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ **ડો. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ** પોતાની કૃતિ 'ભારતનું ભવિષ્ય' -માં ઔરંગઝેબ વિશે લખે છે કે,

''સામાન્યતઃ એમ સમજવામાં આવે છે કે ઔરંગઝેબે બળજબરીપૂર્વક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા છે, પરંતુ આ વાત તદ્દન ખોટી છે. અહીં એક દિલચશ્પ ઘટના રજૂ કરવામાં આવે છે. તેનાથી ઔરંગઝેબના સ્વભાવની ઝલક મળી જાય છે. એક વખત શાહજહાંએ આંધ્રના રાજા ઈન્દ્રમાનને એક પછી એક નાફરમાનીઓ (અવજ્ઞા)ના આક્ષેપમાં જેલ ભેગો કરી દીધો. પરંતુ જ્યારે ઔરંગઝેબ દક્ષિણના સૂબેદાર બની ત્યાં ગયા તો તેમણે ઈન્દ્રમાનને છોડી મૂકવા પર શાહજહાંથી બહુ ભારપૂર્વક ભલામણ કરી. પરંતુ શાહજહાં પેલા રાજાથી કંઈક એવો નારાજ હતો કે તેણે ઔરંગઝેબની ભલામણ પાછી મોકલતાં લખ્યું કે, ''ઈન્દ્રમાને અમને બહુ નારાજ કર્યા છે, તે છતાં પણ જો તે મુસલમાન બની જાય તો તે છૂટી શકે છે.'' ઔરંગઝેબને આ સૂચન બહુ જ નાપસંદ પડયું. તેમણે લખ્યું કે, ''ઈસ્લામ આપણને આમ બળજબરી કરવાની પરવાનગી નથી આપતો. આલા હઝરત (શાહજહાં)નું સૂચન ન ધર્મ મુજબ છે, ન નીતિ મુજબ છે. જો તેને છોડી મૂકવો હોય તો તેની જ શરતો પર છોડવો જોઈએ.''

માત્ર આ એક ઘટનાથી અંદાજો લગાવી શકાય એમ છે કે ઔરંગઝેબ ધાર્મિક બાબતોમાં કેટલા વિશાળ મનના હતા. આ એક ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતા છે કે તેઓ પોતે એક ધાર્મિક માણસ હતા. પરંતુ તેમનું શાસન સાચા અર્થમાં બિનસાંપ્રદાયિક હતું,

બલ્કે તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો હતો. આ કારણે જ તેમણે સરકારી કામોમાં કયારેય હિંદુ–મુસલમાન વચ્ચે ભેદભાવ રાખ્યો નહીં.

આ બાબત ઘણી જ ખેદજનક છે કે, યુરોપિયન તથા ભારતના કોમવાદી ઈતિહાસકારોએ જેટલા આ નેક હૃદયી બાદશાહને બદનામ કર્યા છે તેનો જોટો જડવો ભારતના ઈતિહાસમાં અશકય છે. તેમને હિંદુઓનો શત્રુ નંબર એક દર્શાવવામાં આવે છે. તેમના પર આક્ષેપ છે કે તેમણે લાખો હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા અને લાખો લોકોને માત્ર ઈસ્લામ ન લાવવાના ગુનામાં રહેંસી નાખ્યા. તેમના માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તેમણે હિંદુઓના હજ્જારો મંદિરો તોડયા, પરંતુ આ બધી મનઘડત કહાનીઓ છે. ઈતિહાસ સાથે આ વાતોનો કોઈ સંબંધ નથી. બલ્કે ખુદ હિંદુ ઈતિહાસકારોએ આ ગેરસમજોનો સાફ શબ્દોમાં રદિયો આપ્યો છે. અને તેમની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની બહુ જ પ્રશંસા કરી છે.

ઔરંગઝેબ કેટલા મોટા ‘‘હિંદુ શત્રુ’’ હતા તેનો ખ્યાલ એ વાતથી આવી શકે છે કે, તેમના સૌથી મોટા બે સેનાપતિઓ હિંદુ જ હતા. યાને જયસિંઘ અને જસવંતસિંઘ. તેમના મુકાબલે તે બીજા મુસ્લિમ સેનાપતિને તો જવા દો, પોતાના બેટાઓ (પુત્રો) ઉપર પણ ભરોસો કરતા ન હતા. ઔરંગઝેબ પર એક આરોપ એ પણ લગાડવામાં આવે છે કે, તેઓ હિંદુ રાજાઓના બહુ મોટા વિરોધી હતા. જો કે આ બાબતમાં પણ તેમને ત્યાં કોઈ ભેદભાવ ન હતો. જે રાજા તેમની સામે શીષ નમાવી દેતો તેને તેઓ ગળે વળગાડી લેતા. ચાહે તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન. અને જે રાજા માથું ઉંચકતો હતો તેનું ગળુ કાપી નાંખતા હતા, ભલે પછી તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન.

મહારાણા ઉદેપુરે તેમની સામે વિદ્રોહ કર્યો, પરંતુ વિદ્રોહ પછી તે હારી ગયો. અને ઔરંગઝેબ સમક્ષ આવી માફી માંગી તો તેને ગળે વળગાડી લીધા. ઉદેપુર, જોધપુર, કોચ બિહાર અને બીજા અનેક હિંદુ રાજ્યો, જેમણે આજ્ઞાકારી દર્શાવી, ઔરંગઝેબે તેમની આંતરિક સ્વાયત્તા પૂર્વવત્ રાખી. પરંતુ બીજાપુર અને ગોવલકુંડાની મુસ્લિમ હુકૂમતોને નામશેષ કરીને તેને મોગલ હુકૂમતનો એક હિસ્સો બનાવી દીધી. વાસ્તવિકતા એ છે કે તેઓ ન કોઈ મુસ્લિમ શાસકના દુશ્મન હતા, ન કોઈ હિંદુ રાજાના. તેઓ માત્ર એ લોકોને શત્રુતાપૂર્વક કચડી નાંખતા હતા, જે બગાવત પર ઉતરી આવતા હતા.

ઔરંગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની જેમ લગ્ન–વિવાહના મામલે પણ થોડાક ઉદાર મત ધરાવતા હતા. આ કારણે જ તેઓ પોતાના પુત્ર શાહજાદા મુઅઝઝમની શાદી બહુ ધામધૂમથી એક હિંદુ રાજા રૂપસિંઘની પુત્રી સાથે કરાવે છે. અને તે હિંદુ પુત્રવધુ પર ક્યારેય મુસ્લિમ બનવા માટે દબાણ નથી કરતા. તે સિવાય ખુદ ઔરંગઝેબના મહેલમાં એક રાજપૂત રાણી બાઈ ઉદેપુરી મોજૂદ હતી. ઔરંગઝેબે કયારેય તેને ધર્મપરિવર્તન માટે નથી કહયું. બલ્કે તે રાજપૂત રાણીથી તેમને બહુ જ પ્રેમ હતો. તદુપરાંત શાહજાદા કામબખ્શ પર, જે પેલી હિંદુ રાણીની કુખથી જન્મ્યા હતા. પોતાની મુસ્લિમ બેગમોના સંતાનોથી વધારે હેત વરસાવતા હતા. આ હકીકતો જોતાં કોણ તેમને પૂર્વગ્રહ ધરાવનાર કહી શકે ?

ઔરંગઝેબના જીવનનું કોઈપણ પાસું આપણે જોઈએ છીએ તો તેઓ સામાન્ય બાદશાહો કરતાં અત્યંત ઉંચાઈએ બિરાજમાન જોવા મળે છે. તેઓ પોતાના કુટુંબ તથા સ્વજનો

પ્રત્યે કડક વલણ ધરાવતા હતા તેમાં કોઈ શંકા નથી, પરંતુ તેઓ અન્યો સાથે સૌહાર્દપૂર્ણ વ્યવહાર કરતા હતા. હંમેશા ખુદાપાકથી ડરતા રહેતા.

ઔરંગઝેબ બાદશાહ હોવા છતાં ફકીરી જીવન જીવતા હતા. આપ બળે રોઝી રળવાની કોશિશ કરતા હતા. ટોપીઓ સીવતા, કુર્આન શરીફ લખતા હતા. તેમણે પોતાના હાથે લખેલા કુર્આન શરીફ મક્કા–મદીના શરીફ સુધી મોકલ્યા હતા. આપ અત્યંત સાદગીપૂર્વક જીવતા હતા.

[૭] **એલેકઝાંડર હેમિલ્ટન** એક વિખ્યાત અંગ્રેજ પર્યટક તથા સોદાગર હતો. શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિકોણથી જુઓ તો પણ તે સામાન્ય માણસ ન હતો. તેણે યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તે લગભગ ૧૬૮૮માં, જે ઔરંગઝેબનો કાળ હતો ભારત આવ્યો હતો. કપ્તાન હેમિલ્ટન ઘણો બધો વ્યાપારનો સામાન, થોડીક તોપો અને થોડાક સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ ભારત આવવા નીકળ્યો હતો. અને આફ્રિકા, અરબ અને ઈરાનમાં ધંધો કરતાં કરતાં ભારતના દરિયાકાંઠે ઉતર્યો હતો. તે વર્ષ બે વર્ષ નહીં, બલ્કે ભારતમાં લગભગ ૨૫ વર્ષ રહયો હતો. તેણે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પોતાનું ૨૫ વર્ષીય જીવન વિતાવ્યું હતું. અને લાંબી મુદ્દત સુધી ઔરંગઝેબ કાળને સગી આંખોથી જોયો હતો. એટલે જ કપ્તાન હેમિલ્ટનના પ્રવાસ વર્ણનનું ઐતિહાસિક મહત્વ ઘણું છે. તેની પહેલી આવૃત્તિ અઢારમી સદીના પ્રારંભે અને બીજી આવૃત્તિ ૧૭૩૯માં પ્રગટ થઈ હતી. અને કદાચ ત્યાર પછી પણ તેની કેટલીય આવૃત્તિઓ છપાઈ ચૂકી છે. આ પ્રવાસ વર્ણનના બે ભાગ છે. અને આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં આસિફિય્યહ લાયબ્રેરી, હૈદરાબાદ ખાતે તેની હસ્તપ્રત

મોજૂદ હતી. આ પ્રવાસ વર્ણનની અંગ્રેજી જો કે જૂની શૈલીની છે, પરંતુ અત્યંત રસભરી છે. તેમાંથી અમારી વાતને પુષ્ઠિ આપતાં કેટલાક અવતરણો આ રહયા.

કપ્તાન હેમિલ્ટન એક અંગ્રેજ હતો. દેખીતી વાત છે કે તેને મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબથી કોઈ લાગણી ન હતી. એટલે તેણે ઔરંગઝેબ કાળ માટે જે કાંઈ લખ્યું છે તે નખશિખ સત્ય છે.

આલમગીર ઔરંગઝેબ પર સૌથી મોટો આક્ષેપ એ લગાડવામાં આવે છે કે, તેઓ બિનમુસ્લિમો સાથે કડકાઈપૂર્વક વર્તતા હતા. તેમણે અસંખ્ય હિંદુઓને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવી લીધા હતા. પરંતુ કપ્તાન હેમિલ્ટન જેમના જીવનનો ખાસ્સો એવો સમય ભારત ખાતે ઔરંગઝેબના રાજમાં પસાર થયો હતો, તેમનો મત એ છે કે ઔરંગઝેબ બહુ જ સહિષ્ણુ હતા. તેઓ ધર્મની બાબતે કોઈની ઉપર બળજબરી કરવાને મહાપાપ સમજતા હતા.

શહેનશાહ ઔરંગઝેબની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના વિશે કપ્તાન હેમિલ્ટનના મતનો પુરેપુરો અંદાજો મેળવવા માટે આપણે પહેલાં યુરોપની સોળમી–સત્તરમી સદીની પરિસ્થિતિ પર એક ઉપરછલ્લી નજર નાંખવી જોઈએ. આ તે જ કાળ હતો, જે કાળમાં ઔરંગઝેબ ભારતમાં રાજ કરતા હતા.

કપ્તાન હેમિલ્ટન તે દેશના વાસી હતા, જ્યાં કેથોલિકો અને પ્રોટેસ્ટંટો વચ્ચેના ગૃહયુધ્ધમાં હજ્જારો માનવી હોમાય ચૂકયા હતા. જો પ્રજા રાજધર્મનો વિરોધ કરતી તો તેના બહુ જીવલેણ પરિણામો ભોગવવા પડતા. ફ્રાંસના રાજાએ ૨૩ ઓગષ્ટ ૧૫૭૪ના દિને પ્રોટેસ્ટંટોની કત્લેઆમનો આદેશ આપ્યો. તો પેરિસના તમામ પ્રોટેસ્ટંટો, અબાલ, વૃધ્ધો, સ્ત્રીઓ સમેત

બધાને રહેંસી નંખાયા. રાજાએ મહેલ પર ચઢી તમાશો જોયો.

શાહજાદી મેરી (Mary) (જે રોમન કેથોલિક હતી) તેની ગરદન પથ્થર પર મૂકી ફકત એટલા માટે કાપી નાંખવામાં આવી કે તે પ્રોટેસ્ટંટ હોવાનો દાવો ખુલ્લમ ખુલ્લા કરતી હતી તથા રોજર્સ (Rodgers)ને તેના દસ બાળકો સહિત જીવતો ભૂંજી નાંખવામાં આવ્યો. માત્ર એટલા માટે કે તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ હતા.

સમગ્ર યુરોપમાં ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનો આવો જ માહોલ હતો. એટલે કપ્તાન હેમિલ્ટનને ઔરંગઝેબ કાળની ઉદારતા જોઈ ઘણું આશ્ચર્ય થયું. તેમના માટે સૌથી આશ્ચર્યજનક ઘટના એ હતી કે ભારતમાં અનેક ધર્મના અનુયાયીઓ વસે છે, પરંતુ ભાઈઓની જેમ એકબીજાથી હળીમળીને જીવન જીવે છે. તે લોકો ભેદભાવથી એટલા દૂર છે કે પોશાક સિવાય બે માણસોના ધર્મ વચ્ચે ભેદ પારખવાનું કોઈ ચિહ્ન નથી હોતું. કેપ્ટન હેમિલ્ટન સર્વપ્રથમ સિંધ ખાતે ઉતર્યો. સિંધમાં એક શહેર ઠક્ટા હતું. તેની સ્થિતિ જણાવતાં તે લખે છે :

“રાજ્ય દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત ધર્મ ઈસ્લામ છે. પરંતુ સંખ્યામાં જુઓ તો દસ હિંદુ છે, તો એક મુસલમાન છે. હિંદુઓ સાથે ધાર્મિક રીતે સંપૂર્ણપણે ઉદારતાપૂર્વક વર્તવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના વ્રતો રાખે છે. અને તહેવારોને એવી જ રીતે ઉજવે છે, જેવી રીતે પહેલા હિંદુ રાજાઓના જમાનામાં ઉજવતા હતા. તેઓ પોતાના મૃતકોને અગ્નિદાહ આપે છે, પરંતુ સતી પ્રથા પર પાબંદી છે.” *[૧/૧૨૭–૧૨૮]*

એક અન્ય સ્થાને લખે છે કે,

‘‘માત્ર વાણીયાઓમાં ૮૫ સંપ્રદાયો છે. અને ભલે એક બીજા સાથે બેસીને જમતા નથી, તો પણ અંદર અંદર હળી–મળીને રહે છે. બ્રાહ્મણો લોકોને હંમેશ એ વાતે ઉભારે છે કે, દેવતાઓ માટે મોટી મોટી જાયદાદો દાન કરવામાં આવે. પારસીઓ પણ છે અને તેઓ જરથોસ્તી ધર્મ મુજબ પોતાના ક્રિયાકાંડો કરે છે (આમ કરવાની તેઓને છૂટ છે). ખ્રિસ્તીઓને ચર્ચ બાંધવાની કે પોતાના ધર્મના પ્રચારની પૂરેપૂરી છૂટ મળેલી છે. તેઓ તેનો ઉપયોગ પણ કરે છે, પરંતુ જે લોકો ખ્રિસ્તી બની જાય છે, તેઓ અન્ય શહેરવાસીઓના મુકાબલે વંઠી જાય છે.’’ *[ભાગ પહેલો, પૃ. ૧૫૯–૧૬૩]*

આજ પર્યટક તથા વેપારી જ્યારે સુરત પહોંચે છે તો ત્યાંની સ્થિતિ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણન કરે છે :

‘‘આ શહેરમાં લગભગ એકસો ધર્મના લોકો રહે છે. પરંતુ ધર્મ કે પૂજાવિધિને લઈને તેઓની વચ્ચે કોઈ પ્રકારના વાદવિવાદ નથી થતા. દરેકને મનપસંદ પૂજા પધ્ધતિ મુજબ પોતાના દેવી–દેવતાની પૂજા કરવાની પુરી સ્વતંત્રતા છે. માત્ર ધર્મભેદના કારણે કોઈને તકલીફ પહોંચાડવાનું અહીં કોઈ નામોનિશાન નથી.’’ *[ભાગ પહેલો, પૃ. ૧૬૨]*

યાદ રહે કે આ બધું ઔરંગઝેબના કાળ વિશે કપ્તાન હેમિલ્ટનના વર્ણનો છે.

[૮] મહેતા જીમનીજી (બી.એ.) :

પ્રખર હિંદુ સાહિત્યકાર મહેતા જીમનીજી સાહેબ (બી.એ.) વંદે માતરમ્ પેપરમાં વૈદિક પ્રચારકના શિર્ષક હેઠળ લેખો લખતા હતા. તેમણે ઔરંગઝેબ વિશે એક નાનું પુસ્તક

લખ્યું છે. જેમાં લખે છે કે, ઔરંગઝેબ પોતાના કાળના નમુના– રૂપી રાજા હતા. તે રાજકીય બાબતોમાં ધાર્મિક ભેદભાવથી બિલ્કુલ પાક સાફ હતા. જો તેમના પુત્રો તેમનું અનુકરણ કરીને રાજપાટ ચલાવત, તો ભારતમાં મોગલવંશની સલ્તનત બાકી રહેત.

[૯] ડો. સર પી. સી. રાય :

ડો. સર પી. સી. રાય સા. લખે છે કે, હિંદુઓ પ્રત્યે ઔરંગઝેબની ભેદભાવપૂર્ણ નિતિ વિશે ઘણું ભળતુ લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પ્રખર ઈતિહાસકાર એલીફટનના લખવા પ્રમાણે ઔરંગઝેબના યુગમાં આ પ્રમાણે ભેદભાવની વાતોને કોઈપણ સમર્થન મળતું નથી. બલ્કે તેમના યુગમાં કોઈ એકપણ હિંદુઓએ ધર્મ ખાતર જાન–માલનું નુકસાન અથવા જેલની સજા ભોગવી હોય, અથવા કોઈ વ્યક્તિને હિંદુ ધર્મ પાળવાથી કે તેની કોઈ વિધિ કરવાથી રોકવામાં આવ્યો હોય, એવો એક પણ પુરાવો કે સાબિતી મળતી નથી.

[૧૦] શ્રી આનંદ કિશોરજી :

શ્રી આનંદ કિશોર પોતાના પુસ્તક "ગુરૂ ગોવિંદસિંઘજી" ના પેજ ૯–૧૦માં લખે છે કે, દક્ષિણ ભારતમાં ફક્ત ગોલકુંડા અને બીજાપૂર બે મુસ્લિમ રાજ્યો દિલ્હીની મોગલ સલ્તનતમાં શામેલ ન હતા. ઔરંગઝેબ લગભગ વીસ વર્ષ સુધી તેને જીતવાની કોશિશ કરતા રહયા. તેમણે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસવાની સાથે જ રાજ્યોને કેન્દ્રમાં ભેળવવાની મહેનત શરૂ કરી દીધી હતી. આનાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે યુગમાં ધાર્મિક ભેદભાવ અને વૈમનસ્ય ન હતું. જો ધાર્મિક ભેદભાવની નિતિ હોત તો શું ઔરંગઝેબ ગાદી ઉપર બેસતા સૌથી પહેલુ પગલું

મુસ્લિમ રાજ્યોને તબાહ કરવાનું લઈ શકતા હતા ?

[૧૧] **મુન્શી હુકમચંદ :**

મુન્શી હુકમચંદે (એકસ્ટ્રા સ્ટન્ટ કમીશનર) ૧૮૮૪ ઈ.માં મુલ્તાન જીલ્લાનો ઈતિહાસ લખીને છપાવ્યો છે. તેમણે લખ્યું છે કે, ઔરંગઝેબે મિશ્રા કલ્યાણીદાસના નામે મુલ્તાન શહેરના મંદિર ''તોતલામાઈ'' માટે સો રૂપિયાનો પગાર નક્કી કર્યો હતો.

[૧૨] **હિસાર જુલ્લાના ગેઝેટીયર**માં લખ્યું છે કે, હાંસી જીલ્લા હિસારના એક પ્રખ્યાત ગોંશાઈ બાવા જગન્નાથપૂરીની સમાધી એક નદીના કિનારે હતી. આ સમાધીના નામે ઔરંગઝેબ તરફથી માફીની જમીનનું ફરમાન તે ગોંશાઈના ચેલાઓને આપવામાં આવ્યું હતું. અને ૧૮૫૨ ઈ. સુધી તે હિંદુઓની જાગીર રહી. ૧૮૫૨ ઈ.માં અંગ્રેજોએ તેને જપ્ત કરી તેના ઉપર ટેક્ષ લગાવ્યો.

[૧૩] **''કતરા માનકપૂર (યુ.પી.)નો ઈતિહાસ** નામી પુસ્તકના ૧૩૭ પેજ ઉપર લખ્યું છે કે, કતરા ગામના ભગત ફળિયામાં બાબા મુલુકદાસનું કુટુંબ રહે છે. જે હિંદુઓના મહંત સંપ્રદાયથી સબંધ ધરાવે છે. ઔરંગઝેબ તેમની મુલાકાત માટે જતા હતા. તેમની હિંદી શાયરીથી પ્રભાવિત થઈ ''સરાથો'' નામી જગ્યા બાબાને જાગીરરૂપે ભેટમાં આપી. ઔરંગઝેબનું આ ફરમાન બાબાના કુટુંબીજનો પાસે આજ સુધી મૌજુદ છે.

[૧૪] **કોરા જહાંઆબાદ**માં લાલાજી મથરામલે ઔરંગઝેબની શાનદાર મહેમાનનવાઝી કરી. ઔરંગઝેબે તેમના આમંત્રણને કબૂલ કર્યું તેની ખુશી અને યાદગારીરૂપે લાલાજીએ એક બાગ બનાવ્યો, જે આજ સુધી હિંદુ–મુસ્લિમ એકતાની નિશાનીરૂપે મૌજુદ છે.

વિશાળ ભારતિય ઉપખંડમાં પૂર્વ–પશ્ચિમ અને ઉત્તર–દક્ષિણમાં હજારો મંદિર ઔરંગઝેબના યુગથી પહેલાના બનેલા છે. અને હાલ પણ તે તે જ પ્રમાણે યથાવત્ છે. આ બધા જ મંદિરો પોતાની મૂંગી ભાષામાં ઔરંગઝેબના બેકસૂર હોવાનો જીવંત પુરાવો છે.

[૧૫] **લાલ કિલ્લાના લાહોરી દરવા**ની નજીક જૈન લોકોનું એક મંદિર જે "ઉર્દૂકા મંદિર" નામે પ્રખ્યાત છે. શાહજહાંના યુગમાં તેની સ્થાપના થઈ. તે ઔરંગઝેબના યુગમાં બાદશાહના કિલ્લાથી અત્યંત નજીક હોવા છતાં પણ બાકી રહયું. અને આજ સુધી તે યથાવત્ છે.

[૧૬] **રોહતાસના કિલ્લા** પાસે તથા સેહસરામના એરીયામાં જ્યાં બાદશાહ શેરશાહ સુરીની કબર પાસે ચંદી દેવીનું મંદિર છે. સિતાજીની રસોઈ સિતાકંદ પહાડમાં છે. અશોકના શિલાલેખ અને ઘણા મંદિરો વગેરે ત્યાં મૌજુદ છે.

રોહતાસના કિલ્લામાં ઔરંગઝેબે એક મસ્જિદ પણ બનાવી હતી. છતાં ત્યાંના બધા જ મંદિરો આજ સુધી કેવી રીતે બાકી રહયા.

[૧૭] **મુન્શી દુબે પ્રસાદ** જોધપુરથી થોડે દુર બ્રહ્માની માતા તથા તેની પાસે આવેલા જૈન મંદિરોની બનાવટ અને પથ્થરી કોતરકામની પ્રશંશા કરતાં લખે છે કે, આ મંદિરો ગુલામવંશના બાદશાહોના સમયે બનાવવામાં આવ્યા છે. ઔરંગઝેબ પોતાના લશ્કર સાથે ઘણા વખતે ત્યાંથી પસાર થયા, પરંતુ તેની કોઈપણ જાતની છેડછાડ નહીં કરી. જે લોકો ઔરંગઝેબ ઉપર મંદિરો તોડવાનો આરોપ લગાડે છે તેમની પાસે આનો કોઈ જ જવાબ નથી. *['ઈબ્રત' માસિક, ઈ.સ. ૧૯૧૬]*

[૧૮] આ જ પ્રમાણેનો લેખ **શ્રી રાય તુલસીરામે** પોતાના પુસ્તક ‘‘ભગતમલ’’ના પેજ નં. ૫૭ ઉપર કર્યો છે.

[૧૯] બાબુરામ નારાયણ :

બાબુરામ નારાયણ (ભૂતપૂર્વ સેક્રેટરી રામનગર રાજ્ય બારાબંકી) ‘ઔરંગઝેબ વિશે ઐતિહાસિક હકીકત’ શિર્ષક હેઠળ લખે છે કે આ બાદશાહને હિંદુઓ વિરુધ્ધ ચિતરવામાં આવે છે, પરંતુ મારી તેહકીક આનાથી વિપરીત હકીકત દર્શાવે છે. જેની દલીલ એ છે કે, (૧) સીતાપુરમાં એક પ્રખ્યાત મંદિર છે. તેના મહંત પાસે બાદશાહ ઔરંગઝેબની અર્પણ કરેલી શાહી સનદ મૌજુદ છે. જેમાં ઘણી બધી જગ્યાઓ મહંતને દાન પેટે આપેલી હોવાનું વર્ણન છે. (૨) મથુરાથી થોડે દૂર એક જગ્યા બલદેવ દાવર છે. જ્યાં બલદેવજીનું મંદિર છે. તેના ખર્ચ માટે ઔરંગઝેબે ઘણી જમીનો દાન પેટે આપી છે. જે હાલમાં પણ ઉપરોક્ત મંદિરના મહંતના કબ્ઝામાં છે. (૩) જમનાબાદનો કિલ્લો અકબર બાદશાહના યુગમાં બનાવ્યો તે કિલ્લામાં હિંદુઓનું એક મોટુ મંદિર તથા ભોંયતળિયુ આજ સુધી છે. તેમાં એક વડનું ઝાડ પણ છે. અને હજારોની સંખ્યામાં મૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. હિંદુ પંડિત અને પૂજારીઓ પોતાની ધાર્મિક વિધિઓ અદા કરે છે. આ કિલ્લો ઔરંગઝેબના કબ્ઝામાં પચાસ વર્ષ રહયો છતાં આજ સુધી મંદિરને કોઈ નુકસાન પહોંચ્યુ નથી. અને ન કોઈ મૂર્તિ ખંડિત થયેલી છે. (૪) જ્યાં કોઈ મૂર્તિ ખંડિત મળે છે, તો લોકો તેને ઔરંગઝેબની તોડેલી મૂર્તિ બતાવી દે છે, પરંતુ આ સત્યથી તદ્દન વેગળી વાત છે. સ્વામી શંકરાચાર્યના યુગમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મવાળા લોકો સાથે સંઘર્ષ થયો. જેમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઘણી મૂર્તિઓ ખંડિત કરવામાં આવી હતી. અને હિંદુ

મંદિરોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. જેને મેં પોતે જોઈ છે.

[૨૦] આ પ્રમાણેના ઘણા દાખલાઓ **લાલા લજપતરાય સાહેબે** પોતાના પુસ્તક "ભારતનો ઈતિહાસ" ભાગ પહેલા, પેજ ૩૯૦માં લખ્યા છે. કે, જૈનોએ હિંદુઓના મંદિરો ઉપર અને હિંદુઓએ જૈનોના મંદિરો ઉપર હુમ્લા કરી તે મૂર્તિઓ ખંડિત કરી છે. દક્ષિણ ભારત તથા ઓરિસ્સામાં આવા ઘણા મંદિરો ખંડિત અવસ્થામાં મૌજુદ છે.

[૨૧] **ફ્રાન્સીસી પ્રવાસી મોસયોથિયો :**

જેણે ઔરંગઝેબના સમયમાં ૧૬૫૫ ઈ.થી ૧૬૬૮ ઈ.સુધી ભારતનો પ્રવાસ કર્યો છે. તેના પ્રવાસ વર્ણનમાં લખે છે કે, વધુ પડતા ગામડાઓમાં મંદિરો બનેલા છે. હિંદુ લોકો ગાડીઓ (બળદ–ઉંટ)માં બેસી મંદિરોની જાત્રાએ જતા ઘણી જગ્યાએ મળે છે.

પ્રોફેસર આર્નલ્ડ :

પ્રોફેસર આર્નલ્ડ પોતાના પુસ્તક પ્રિચિંગ ઓફ ઈસ્લામમાં લખે છે કે, ઔરંગઝેબના સમયના ઈતિહાસની જ્યાં સુધી મારી જાણકારી છે તો મને ખબર પડી છે કે તેણે જબરદસ્તી કોઈને મુસલમાન બનાવ્યા નથી.

[૨૨] **પંડિત વત્સતપ્રસાદ :**

પંડિત વત્સતપ્રસાદ (બી.એ.) સાહેબ સ્કૂલોના અભ્યાસ–ક્રમમાં ઔરંગઝેબની વિરૂધ્ધ લખવાવાળાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં લખે છે કે, જે બાદશાહ (ઔરંગઝેબ) એકેશ્વરવાદ, સાફ હૃદય અને પાક વિચારો સાથે જીવન વિતાવતા હોય, રાતનો ઘણો સમય અલ્લાહપાકની ઈબાદત (ઉપાસના) અને ધ્યાનમાં મગ્ન રહેતા

હોય, જાત મહેનત અને પરિશ્રમથી ટોપીઓ વણીને તથા લેખનકાર્ય દ્વારા હલાલ રોઝી ખાતા હોય, કોઈપણ જાતના શાહી ખર્ચાઓ કર્યા વગર ફકીર દુર્વેશની પેઠે જીવન વિતાવનાર અને સરકારી બધી જ આવકને ફક્ત દેશની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ માટે વાપરતા હોય, તથા જેમણે કોઈપણ જાતના નાત–જાતના ભેદભાવ વગર જનકલ્યાણના કામને પ્રાથમિકતા આપી હોય, બલ્કે એક વખતે એક ઓફિસરે કહયું કે, આપ રાજકામનો ભાર થોડો હળવો કરો, પોતાના સ્વાસ્થ્યની ફિકર કરો. તો આ નેક દિલ બાદશાહે જવાબ આપ્યો કે, અલ્લાહપાકે મને આ જગતમાં ફકત મોજમઝા કરવા નથી મોકલ્યો, બલ્કે મારી રૈયતને સુખચૈન અને આરામ પહોંચાડવા મોકલ્યો છે. પોતાના બાપ શાહજહાંને એક પત્રમાં લખે છે કે, અલ્લાહપાક સલ્તનતની અમાનત તે વ્યક્તિને સોંપે છે, જે તેની મખ્લૂકની રક્ષા કરે. અને તેમની જરૂરીયાતનો ખ્યાલ કરે.

[૨૩] **લાલા શ્યામદાસ :**

લાલા શ્યામદાસે લાહોરથી પ્રગટ થતા જમીનદાર પેપરમાં ઔરંગઝેબ વિશેના લેખમાં લખ્યું હતું કે, તે સમયના હિંદુ ન તો ધર્મ વિરોધી અને ન રાષ્ટ્રવિરોધી હતા. તેમની ધાર્મિક અને નૈતિક હાલત આપણા કરતાં સારી હતી. તેમને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે સંપૂર્ણ આસ્થા હતી. જો તે વખતે હિંદુ–મુસ્લિમનો ભેદભાવ હોતે તો હિંદુઓ ઔરંગઝેબનો સખ્ત વિરોધ કરતે. પરંતુ સાચો ઈતિહાસ દર્શાવે છે કે, હિંદુઓ ઔરંગઝેબના યુગમાં સૌથી વધુ ખુશ હતા. અને તેમણે ઔરંગઝેબને આટલા મોટા વિશાળ દેશમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા ચલાવવામાં સંપૂર્ણ રીતે તન–મન–ધનની બાજી લગાવી સાથ–સહકાર આપ્યો હતો. તો શું

ઔરંગઝેબ પણ બેવકૂફ હતા કે પોતાના દુશ્મનો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરી તેમને મુલ્કી વહીવટ અને સંરક્ષણની જવાબદારીઓ સોંપી દીધી ? નહીં અને હરગીઝ નહીં.

ઔરંગઝેબના સમયમાં રાજગીરધરરાય બાદશાહ તરફથી માલ્વાના સુબેદાર હતા. તે દસ વર્ષ સુધી મરાઠાઓ વિરૂધ્ધ લડતા રહયા. તેમને લઈ માલ્વામાં મરાઠા ન ફાવી શકયા. નિઝામુલ્મુલ્ક બાદશાહ તરફથી માલ્વા અને ગુજરાતના સુબેદાર હતા. ઔરંગઝેબે તેમની પાસેથી માલ્વા અને ગુજરાતની સુબેદારી લઈને ગીરધરરાયને સોંપી દીધી. શું એક મુસલમાન સુબેદારને હટાવી તેની જગ્યાએ એક હિંદુ સુબેદારને નિયુક્ત કરવો ધાર્મિક ભેદભાવની નિતિ દર્શાવે છે ? કે પછી ગીરધરરાય મુસલમાન હતો ? !

[૨૪] પ્રોફેસર લાલા રામપ્રસાદ :

પ્રોફેસર લાલા રામપ્રસાદ (એમ.એ. ઈતિહાસ વિભાગ ગર્વમેન્ટ કોલેજ લાહોર) પોતાના ઈતિહાસના પુસ્તકમાં લખે છે કે, ઔરંગઝેબે મેહસુલ, ઓકટ્રોય અને ઘણા પ્રકારના વેરાઓ તથા ઘણા પ્રકારના મેહસૂલ માફ કરી દીધા. દુકાળના સમયમાં પ્રજાના ઘણા લાભકારી કામો કર્યા. મોગલવંશની પરંપરા મુજબ પોતાના મોટા પુત્ર સુલ્તાન મુઅઝઝમના લગ્ન એક હિંદુ રાજાની રાજકુંવરી સાથે કરાવ્યા. પોતાના શાસનકાળમાં મોતની સજા ઉપર રોક લગાવી. ખેતીવાડીની પ્રગતિ માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. સંખ્યાબંધ કોલેજો અને સ્કૂલો કાયમ કરી. સડકો અને પુલો બંધાવ્યા. પોતાના લોક દરબારમાં સ્વજાતે લોકોની શિકાયતો, પ્રશ્નો સાંભળી તાત્કાલિક તેનો ફેંસલો કરતા હતા. કોઈ મોટા સુબેદાર તરફથી પણ લોકો વિરૂધ્ધ કોઈ રંજાડ કે સતામણી

સાંભળતા તો તેનો પણ તાત્કાલિક નિકાલ કરતા હતા. જો તટસ્થ રીતે જોવામાં આવે તો ઔરંગઝેબનો યુગ ભારતિય ઈતિહાસનો સુવર્ણયુગ લેખવામાં આવવો જોઈએ. તેમના યુગમાં આવનાર એક અંગ્રેજ કવિ (ડરાન્ડન)એ પોતાના એક સુંદર નાટકમાં ઔરંગઝેબને હિરો બનાવ્યા હતા. જેનાથી માલુમ પડે છે કે, આ બાદશાહ જીવતાજીવંત કહાનીઓના હિરો તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા.

[૨૫] આચાર્ય ડોકટર સર પી. સી. રાય :

આચાર્ય ડોકટર સર પી.સી.રાયે (પ્રખ્યાત ઈતિહાસકાર અને વૈજ્ઞાનિક) ૧૯૩૭ ઈ.માં પોતાના એક પ્રવચનમાં જે બંગાલ મુસ્લિમ સ્ટુડન્ટ ફેડરેશનના સંમેલનમાં તેમણે આપ્યું હતું કે, હું સર જાદુનાથ સરકાર અને ડો. મોજમુદાર વગેરે ભારતના ઈતિહાસકારોથી પુછવા માંગું છું કે, તે કોઈ એકપણ એવો દાખલો આપી શકે છે કે ઔરંગઝેબે બંગાલના હિંદુઓથી જઝિયો વસૂલ કર્યો હોય !

ઔરંગઝેબ બંગાલની હુકૂમત મુર્શીદ કુલીખાન નામના એક બ્રાહ્મણ નવમુસ્લિમને સુપુર્દ કરી, કે તે બંગાલની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપે. ઔરંગઝેબના સમયમાં બંગાલમાં હિંદુ–મુસ્લિમ ઓફીસરોની કાર્યએકતા અને કાર્યકુશળતા તથા સંપનું પરિણામ હતું કે, ઔરંગઝેબે બંગાલના હિંદુઓને મોટા મોટા હોદ્દાઓ અને મોટી મોટી જાગીરો અર્પણ કરી. તેમણે હિંદુઓને ગવર્નર, ગવર્નર જનરલ, વાયસરાય અને કમાન્ડર ઈન ચીફ પણ બનાવ્યા. ત્યાં સુધી કે સંપૂર્ણ મુસ્લિમ બહુમતીવાળા રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનના નાયબ એક હિંદુ રાજપૂતને બનાવ્યા.

શિવાજીનું આજકાલ ઈતિહાસમાં હિંદુ ધર્મના એક હીરો

તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ પ્રમાણે કહેવું ફક્ત રાજકારણ છે, ઈતિહાસ નથી. કોઈ વૈજ્ઞાનિક આ મનઘડત કાલ્પનિક વાતને કબૂલ કરી શકતો નથી.

શિવાજીના વિરૂધ્ધ મુકાબલો કરનાર રાજા જયસિંઘ હતા. જેમને એક હિંદુ સરદાર શિવાજીનો બળવો રોકવા મોકલવામાં આવ્યા હતા. મહારાજા જયસિંઘે ઔરંગઝેબને વારંવાર શિકાયતો કરી કે, આ લડાઈમાં દક્ષિણના મુસ્લિમ કમાન્ડરો અને સરદારો રાજા જયસિંઘની મદદ નથી કરતા. શું કોઈ સ્વચ્છ દિમાગ ધરાવતો વ્યક્તિ થોડીવાર માટે પણ એ ખ્યાલ કરી શકે છે કે શિવાજી સાથેની લડાઈઓ ધાર્મિક હતી ? આ ફક્ત એક રાજકીય લડાઈ હતી.

માટે હિંદુઓ અને મુસ્લિમોને મારો સંદેશ છે કે તે પોતાના બધા જ મતભેદો ભૂલી જઈ એક થઈ દેશના નવનિર્માણમાં લાગી જાય. જેવી રીતે ઔરંગઝેબના સમયમાં હિંદુ વાયસરાય મુસ્લિમ અફઘાનિસ્તાન ઉપર હુકૂમત કરતા હતા. અને મુસલમાન વાયસરાય હિંદુ દખ્ખણ ઉપર હુકૂમત કરતા હતા.

[૨૬] ડો. એ.ડી.બી.એ. :

ડો. એ.ડી.બી.એ. પોતાના પુસ્તક 'ઔરંગઝેબનું જીવન ચરિત્ર'માં લખે છે કે ઔરંગઝેબ બીજા હિંદુઓને મુસલમાન થવા માટે કેવી રીતે મજબૂર કરી શકતા હતા. તેમણે તો પોતાની પત્ની જે શાહઝાદા મુઅઝઝમની માતા રાજપૂત ખાનદાનની અને હિંદુ ધર્મની પાબંદ હતી, તેમને પણ ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ આઝાદ રાખ્યા હતા. તેમને પોતાના બાપદાદાનો ધર્મ બદલવા કદી મજબૂર નથી કર્યા.

મીસ્ટર ટી. ડબલ્યુ આર્નલ્ડ :

મી. ટી. ડબલ્યુ આર્નલ્ડ પોતાના પુસ્તક પ્રિચિંગ ઓફ ઈસ્લામના નવમા ભાગમાં લખે છે કે ઔરંગઝેબના ફરમાનો અને પત્રોનો એક હસ્તલિખિત સંગ્રહ જે હજુ સુધી પ્રગટ થયો નથી. તેમાં રાજકારભાર ચલાવવાનો એક સોનેરી નિયમ એક કિસ્સાના સંદર્ભે રજૂ કર્યો છે. જે દરેક રાજાએ પોતાની બીજા ધર્મ પાળતી રૈયત વિશે અપનાવવો જરૂરી છે. કિસ્સો એ બન્યો કે ઔરંગઝેબને કોઈએ એક અરજી કરી. તેમાં બાદશાહના બે પારસી ઓફીસરો જે પગાર વહેંચવા નિયુક્ત હતા. તેમને બરતરફ કરવાનું એ કારણ દર્શાવ્યું હતું કે આ અગ્નિપૂજક છે. તેમની જગ્યાએ કોઈ અનુભવી મુસલમાનને નિયુક્ત કરવામાં આવે. બાદશાહ ઔરંગઝેબે આ અરજીના જવાબમાં હુકમ લખ્યો કે ધર્મનો સબંધ દુન્યવી કારોબાર સાથે નથી. અને આ પ્રકારના મામલામાં ભેદભાવની નિતિની કોઈ આવશ્યકતા નથી. અને પોતાના આ હુકમનામાને પાકુ કરવા કુર્આન શરીફની આયત પણ લખી. જેનો ભાવાર્થ આ થાય છે : ‘‘તમારા માટે તમારો ધર્મ અને અમારા માટે અમારો ધર્મ છે.’’ સાથે લખ્યું કે વહીવટી નોકરીઓનો સબંધ લાયકાત અને કાબેલિય્યત સાથે સબંધ ધરાવે છે.

[૨૭] રાજા બુર્જ નારાયણ બાલ્કાબા :

રાજા બુર્જ નારાયણ બાલ્કાબાએ ૨૦ માર્ચ ૧૯૨૯માં લખનૌના એક સંમેલનમાં પ્રવચન આપ્યુ હતું કે, મારા પૂર્વજો મોગલ બાદશાહોના સમયમાં તોપખાનાના અફસર રહયા છે. જે બે હજારીથી પાંચ હજારીનો હોદ્દો ગણાતો હતો, પરંતુ બાદશાહ ઔરંગઝેબે મારા પૂર્વજો રાય અમરનાથ અને રાયજીની

સેવાઓથી પ્રભાવિત થઈ તેત્રીસ (૩૩) ગામો અમોને બક્ષિસ તરીકે આપી, એક નાની રિયાસતના રાજા બનાવ્યા. જેમાં વધારો થતો રહયો. હમારા અમૂક સગાઓથી હમારી આ પ્રગતિ ન જોવાઈ, તો તેમણે બાદશાહ ઔરંગઝેબને હમારી વિરૂધ્ધ કાન ભંભેર્યા, પરંતુ બાદશાહ ઔરંગઝેબે છેલ્લે સુધી હમારા સબંધોનો ખ્યાલ રાખ્યો.

ઉપરોક્ત હિંદુ વિદ્વાનો સિવાય ઘણા હિંદુ ઈતિહાસકારોએ પોતાના પુસ્તકો–લેખોમાં ઔરંગઝેબ વિશે તટસ્થ દ્રષ્ટિકોણ અપનાવી તેમની સેવાઓને બિરદાવી છે. અને ખોટા આક્ષેપોને રદ કર્યા છે. વિષય લાંબો થઈ જવાના ડરથી ફક્ત ટૂંકમાં તેનો હવાલો આપવાને કાફી સમજુ છું.

[૨૮] મહંત આનંદ કિશોરજીનું પુસ્તક ગુરૂ ગોવિંદસિંઘનું જીવન ચરિત્ર : પેજ–૭/૮ ઉપર.

[૨૯] લાલા બાબુરામ (નવાબગંજના રઈસના પુત્ર) પોતાના ઈતિહાસ ‘‘સંક્ષિપ્ત ગુલશને હિંદનો સફર’’માં...

[૩૦] રાજ શિવપ્રસાદ પોતાના ઐતિહાસિક પુસ્તક ‘‘આઈનએ તારીખ નુમા’’માં...

[૩૧] ગર્વમેન્ટ કોલેજ લાહોરના ઈતિહાસના પ્રોફેસર મનમોહન (એમ.એ.) પોતાના પુસ્તક ભારતના ઈતિહાસ છપાણ ૧૯૧૭ ઈ.માં...

[૩૨] મીસ્ટર પ્રેમાનંદ એમ.એ. પોતાના પુસ્તક ‘‘હિંદુ–મુસ્લિમ રાજકીય અને ધાર્મિક સબંધો’’માં...

[૩૩] મીસ્ટર નરેન્દ્ર નાથલા પોતાના પુસ્તક ‘‘મુસ્લિમ રાજ્યમાં ભારતની જ્ઞાનિય પ્રગતિ’’માં...

[૩૪] રાજપૂતોના પ્રખર ઈતિહાસકાર મુન્શી દુબે પ્રસાદ ૧૯૧૬ ઈ.માં પોતાના એક લેખમાં...

[૩૫] રાય તુલ્સીરામે પોતાના પુસ્તક ''ભગતમલ''માં...

[૩૬] રાયબહાદુર લાલા બેજનાથે પોતાના પુસ્તક ''ભારત ભૂતકાળ તથા વર્તમાન''ના ૧૧૫–૧૧૬માં પેજ ઉપર

[૩૭] લાલા લજપતરાયે પોતાના પુસ્તક ભારતનો ઈતિહાસના પહેલા ભાગમાં...

[૩૮] ડોકટર લીબોને પોતાના પુસ્તક ''ભારતિય સંસ્કૃતિ''માં

[૩૯] અલ્હાબાદની ભારતિય એકેદમીનું પ્રગટ કરેલ પુસ્તક ''ભારતનું સામાજિક જીવન''માં પણ સચોટ દલીલોથી ઔરંગઝેબના શાસનને બિનસાંપ્રદાયિક અને ધાર્મિક ભેદભાવથી દૂર રહેવાનું દર્શાવ્યું છે.

શહાબુદ્દીન ઘોરી ગુજરાતથી હારીને ગઝની પાછા ફર્યા ત્યારે કોઈએ પત્ર લખ્યો કે અણહિલવાડના હિંદુ વેપારી (વિશાલ)નો દસ લાખ રૂપિયાનો માલ ગઝનીમાં પડયો છે, તેના ઉપર કબ્ઝો કરવાથી યુદ્ધની આર્થિક ખોટ દૂર થશે. તો પત્રની પાછળ ઘોરીએ લખી આપ્યુ કે વિશાલના માલ ઉપર કબ્ઝો કરવો 'હરામ' છે.

દિલ્હીથી ૧૨ માઈલ દૂર (પાલમ પાસે) એક ગામના કુવા ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં પથ્થર કોતરેલો હતો. જે હાલ દિલ્હીમાં પુરાતત્વ ખાતાના અજાયબી ઘરમાં મૌજુદ છે. જેમાં પંડિત યોગેશ્વરે મુસ્લિમ શાસકો (કુતબુદ્દીનથી બલ્બન સુધી) વિશે લખ્યું છે કે બંગાળથી ગઝની સુધી અને દક્ષિણમાં રામેશ્વરમ સુધી દરેક જગ્યાએ હરિયાળી છે. દરેક વ્યકિત શાંતિ અને રાહતથી જીવે છે. જયારથી આ બાદશાહે (બલ્બન) જગતનો બોજ પોતાના સિરે લીધો છે, ત્યારથી ધરતીને સહારો આપનાર શીશનાગ ધરતીના બોજથી મુકત થઈ ગયા છે. અને વિષ્ણુ ભગવાન રક્ષાનો ખ્યાલ છોડીને શાંતિથી દોદાના સમુદ્રમાં આરામ કરે છે. *[એ. યુસુફ અલી]*

❊ હિંદુ હોદ્દેદારો ❊

મહાન ઈતિહાસકાર અલ્લામા શિબ્લી રહ. લખે છે કે, ક્યારેક કોઈ વાત બહુ જ પ્રસરી જાય છે, પરંતુ સત્ય કે તથ્ય સાથે તેને કોઈ સંબંધ નથી હોતો. માત્ર મોટાપાયે તેના ફેલાવાના કારણે તેના વિશે શોધ કે સંશોધનની પણ લોકો દરકાર નથી લેતા. અને તે એક ગૃહિત તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ જાય છે. હઝરત ઉમર રદી.એ એલેકઝાન્ડ્રીયાના ગ્રંથાલયને બાળી મૂકયું. એ હકીકતથી તદ્દન વેગળી વાત એવી પ્રસરી ગઈ કે કહેવતો, રૂઢિ–પ્રયોગો બલ્કે નવલકથાઓમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ થવા લાગ્યો.

આલમગીર (રહ.)એ પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન જે હિંદુઓને હોદ્દાઓથી નવાજ્યા તેની સૂચી જોતાં સાબિત થાય છે કે આપની અંદર સંકુચિતતા ન હતી. અમે જે સૂચી આપવા માંગીએ છીએ તેના વિશે ધ્યાનમાં રાખવા લાયક મુદ્દા એ છે કે,

[૧] આ સૂચી ઉપરછલ્લી રીતે 'મઆષિરે આલમગીરી'માંથી લઈને બનાવી છે. જે આલમગીરના ઈતિહાસમાં સૌથી પ્રાચીન છે.

[૨] માત્ર એવા હોદ્દેદારોને સમાવ્યા છે, જેઓ મોટા મોટા હોદ્દાઓ શોભાવતા હતા. સામાન્ય હોદ્દેદારો તથા સૈનિકોને સમાવ્યા નથી.

[૩] માત્ર તે હોદ્દેદારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે તે સમયકાળ પછી નિયુકિત પામ્યા અથવા ત્યાર પછી પણ હોદ્દા પર બાકી રહયા, જયારથી આલમગીરના પૂર્વગ્રહનો સમય બતાવવામાં આવે છે.

[૪] આ હોદ્દેદારોમાં ઘણાંખરાં મરાઠાઓ વિરૂદ્ધ યુદ્ધોમાં

શામેલ રહયા છે. જેનાથી એ વાત પુરવાર થઈ જાય છે કે જેવી રીતે અકબરના કાળમાં હિંદુઓ મુસ્લિમો સાથે રહી ખુદ પોતાના સહધર્મીઓ વિરૂદ્ધ લડતા હતા, આલમગીરના સમયકાળ સુધી આ રીત ચાલુ રહી.

[૫] તેમાંથી કેટલાક લોકો માનદ્ હોદેદાર હતા. તેઓ ગર્વપૂર્વક આ હોદાઓ સ્વીકારતા હતા.

રાજા ભીમસિંઘ	રાજસિંઘ મહારાણા ઉદેપુરનો પુત્ર અને મહારાણા જયસિંઘનો ભાઈ	આલમગીરના રાજ્યાભિષેકના ૩૧મા વર્ષ પછી દક્ષિણથી આવ્યો અને બુરહાનપુરના અભિયાનમાં શામેલ થયો. ૩૮મા વર્ષે પંચહજારીના પદ પર પહોંચી મરી ગયો.
અચલાજી	શિવાજીનો જમાઈ હતો	૨૯મા વર્ષે પાંચ હજારીનો પદ, ઝંડો તથા નક્કારું મળ્યું.
રાજા માનસિંઘ	રાજા રૂપસિંઘનો પુત્ર	૨૬મા વર્ષે માંદલપુર જજિયામાં મળેલ પરગણું તથા બધનુરનો ફોજદાર નિમાયો. ૪૩મા વર્ષે ત્રણ હજારીના પદે પહોંચ્યો.
ઈન્દ્રસિંઘ	જયસિંઘ મહારાણા ઉદેપુરનો ભાઈ હતો	૪૩મા વર્ષે બેહજારી થયો અને ૪૮મા વર્ષે ત્રણ હજારી થયો.
બહાદુરસિંઘ	જયસિંઘ મહારાણા ઉદેપુરનો ભાઈ હતો	૪૩મા વર્ષે એક હજાર પાંચસોના પદે પહોંચ્યો.
અર્જુજી	શિવાજીના પુત્ર સંભાનો પિત્રાઈ ભાઈ	૩૮મા વર્ષે બે હજારીનું પદ મેળવ્યું.
માંગુજી	સંભાના નોકરોમાંથી હતો	રાજ્યાભિષેકના ૩૧મા વર્ષે બે હજારીનું પદ મેળવ્યું.

રાવ અનુપસિંઘ	રાવ કિરણનો પુત્ર	૩૧મા વર્ષે નોકરીનો સરપાવ મળ્યો.
રાજા અનુપસિંઘ		૩૧મા વર્ષે લશ્કરનો કિલ્લેદાર નિમાયો.
રાજા અદ્વૈતસિંઘ		૩૬મા વર્ષે ઈરજનો ફોજદાર તથા અઢી હજારીનું પદ મેળવ્યું.
ઉદેસિંઘ	ખેલનાનો કિલ્લેદાર હતો	૪૭મા વર્ષે ત્રણ હજાર પાંચસોના પદે પહોંચ્યો.
વાસુદેવસિંઘ	જન્દનકરાનો જમીનદાર હતો	૪૯મા વર્ષે ત્રણ હજારી થયો.
કાથુજી		પહેલા પાંચ હજારી હતો, ૪૯મા વર્ષે એહ હજારનો વધારો થયો.
સતરસાલ બુંદિયા		૪૪મા વર્ષે તારા કિલ્લાનો કિલ્લેદાર બન્યો.
બિશનસિંઘ	રાજા રામસિંઘનો પુત્ર કુંવર કિશનસિંઘનો પુત્ર	૨૫મા વર્ષે એક હજાર ચારસો ઘોડેસવારનો વડો બન્યો.
રામચંદ	ખનાલુંનો થાનેદાર હતો	૪૦મા વર્ષે અઢી હજારી થયો.
લોકચંદ	શાહજાદા અઝમશાહનો નોકર તથા નાયબ	૨૯મા વર્ષે બહારસિંઘને પરાજિત કરવાના બદલારૂપે 'રાએ રાઈયાં'નો ઈલ્કાબ મળ્યો.
ભાગુબંજારા		૪૨મા વર્ષે પંચ હજારનો પદ મળ્યો.
જકિયા	નુસ્રતઆબાદનો દેશમુખ હતો	૫૦મા વર્ષે ત્રણ હજારી થયો.
દુર્ગાદાસ રાઠોડ		૨૯મા વર્ષે ત્રણ હજારના પદ પર ફરી બેસાડવામાં આવ્યો.
રૂપસિંઘ	રાજા અદ્વૈતસિંઘનો પુત્ર	૪૧મા વર્ષે એક હજારી પદ સુધી પ્રગતિ સાધી.

સોભાન	સિતારાનો કિલ્લેદાર હતો	૪૩મા વર્ષે પંચ હજારી પદ સરપાવ તથા ઢંઢેરો પીટવાનો અધિકાર મેળવ્યો.
શીવસિંઘ	રાહેરીનો કિલ્લેદાર હતો	૪૭મા વર્ષે અઢી હજારી થયો.
અંઘાતા	રાવ કાથુનો પુત્ર	૪૭મા વર્ષે મહમંત કિલ્લા પર કબ્જા માટે નિયુક્ત થયો.
કિશોરદાસ	મનોહરદાસ ગોરનો પુત્ર	૨૬મા વર્ષે શોલાપુરનો કિલ્લેદાર થયો.
રાજા કલ્યાણસિંઘ	હદાવરનો જમીનદાર હતો	૪૦મા વર્ષે દરબારમાં હાજર થયો અને સાત હજારથી નવ હજારી થયો.

આ સૂચીમાં કેટલીક બીજી વાતો પણ નોંધવા લાયક છે. સર્વપ્રથમ એ કે મહારાણા ઉદેપુરનો પુત્ર અને ભાઈ પણ મોજૂદ છે. અને તેનાથી પણ વિચિત્ર બાબત એ કે શિવાજીના સંખ્યાબંધ સગા–સ્નેહીના નામ પણ જોવા મળે છે. ઈતિહાસને વિગતે વાંચો તો જણાય આવશે કે, આ લોકો નામ માત્રના હોદેદારો ન હતા, બલ્કે રણક્ષેત્રે તેઓ હેરતભરી રીતે જીવસટોસટની બાજી લગાવતા હતા. આ હોદેદારોમાં બધા જ પ્રકારના હોદાઓ છે. વિચાર કરો, સેનાની જવાબદારી, કિલ્લેદારી, ફોજદારી જેવા મહત્વપૂર્ણ હોદાઓ હિંદુઓને આપવામાં આવ્યા. આ હોદા–ઓથી વધારે મહત્વના બીજા કયા હોદાઓ હોય શકે છે. આ હકીકતો પછી એ આક્ષેપ કેટલો બોદો લાગે છે કે ઔરંગઝેબ સંકુચિત હતા.

જનાબ સય્યિદ સબાહુદ્દીન સા. લખે છે કે, જાદુનાથ સરકાર જેવા કેટલાક ઈતિહાસકારો એમ સાબિત કરવા મથે છે કે,

ઔરંગઝેબનો કાળ હિંદુઓ માટે અસહ્ય હતો. તેમને નોકરીઓથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા, વિગેરે. *[૫/૪૮૫]* એટલે અમે અહીં ઔરંગઝેબ કાળના થોડાક ઓર હિંદુ હોદ્દેદારોના નામો આપી રહયા છીએ :

રાજા ઈન્દ્રમન ધંધેરા : અનુગમન બાબતે ભાઈઓ સાથે ઔરંગઝેબના જે યુધ્ધો થયા તે વખતે તેને કેદમાંથી છોડી દઈ ત્રણ હજારી પદ આપ્યું. સમોગઢના યુધ્ધમાં શુજાઅ વિરૂધ્ધ પણ તે શામેલ હતો. *[મઆષિરૂલ ઉમરા, ૨/૨૬૫]*

અની રાય : આલમગીરના મુખ્ય કાર્યાલયમાં હિસાબ -કિતાબ તથા પગાર ખાતામાં દીવાનપદે હતા. હિસાબ બાબતે તે કોઈની સાડાબારી રાખતા ન હતા, એટલે આલમગીરને પ્રિય હતા.

અસુજી દક્ષિણી : આલમગીર કાળનો સન્માનનીય હોદ્દેદાર હતા. તેને ઈ.સ. ૧૦૯૮માં વીસ હજાર રોકડા ઈનામરૂપે, પોશાક, ઝંડો, નકારું, ઘોડો તથા હાથી આપવામાં આવ્યા. *[મ.આ.પૃ.૨૯૭]*

અદ્વૈતસિંઘ ભદવર્ચ : રાજ્યાભિષેકના ૨૪ માં વર્ષે ચિત્તોડનો કિલ્લેદાર નિમાયો. *[મઆષિરે આલમગીરી : ૧૯૬/૨૨૮]*

રાવ બહાવસિંઘ હાડા : પિતા સત્રસાલ હાડા દારા– શિકોહના હિમાયતી હતા, તો પણ પિતાના મૃત્યુ પછી જ્યારે રાવ બહાવસિંઘ આલમગીરી દરબારમાં આવ્યો તો તેને ત્રણ હજારી પદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. બુંદી ખાતેની જાગીર આપવામાં આવી. શુજાઅ વિરૂદ્ધ તથા શીવાજી વિરૂદ્ધ પણ પ્રસંશનીય કામગીરી બજાવી. તોપખાનાનો સંચાલક રહયો. ઉશ્કેરણી છતાં બેવફાઈ ન કરી. નિઃસંતાન હતા એટલે તેમના

અવસાન પછી ઔરંગઝેબે તેમના ભાઈ ભગવતસિંઘના પૌત્ર અનિરૂદ્ધસિંઘને તેના સ્થાને બેસાડયો.

[મઆષિરૂલ ઉમરા : ૨/૩૦૫]

વિજયસિંઘ : અંબેરના વાસી હતા. રાજ્યાભિષેકના ૪૪ મા વર્ષે પંચહજારી થયો. *[મ.આ.૪૨૪]*

બસવંતરાવ દક્ષિણી : ૨૫ માં વર્ષે ચાર હજારી પદ મેળવ્યું. *[મ.આ.પૃ.૨૧૯]*

વિક્રમસિંઘ ગ્વાલચરી : ૧૮મા વર્ષે તેને સરપાવ, કેડે કટાર ઘોડો આપી થાનેદાર નિમાયો. અને આદેશ મળ્યો કે તે પોતાની સાથે અઢી હજાર પાયદળ લઈ જઈ શકે છે.

[મ.આ.પૃ.૧૪૧]

બદાજી : શીવાજીનો ભાઈ હતો. આલમગીર તરફથી બુદહ પાંચેગાંવનો થાનેદાર નિમાયો. ૪૮મા વર્ષે બે હજાર સવારનું પદ મળ્યું. *[મ.આ.પૃ.૪૮૦]*

પરશુજી ભોંસલા : ખીલુજી ભોંસલાનો ભાઈ હતો. શાહજહાંકાળથી અધિકારી હતો. પહેલા દારાશિકોહની સાથે હતો. તો પણ તખ્તનશીની પછી આલમગીરે તેને વીસ હજારનું સાલિયાણું આપ્યું. જો કે નોકરી ન આપી.

[મઆષિરૂલ ઉમરા, ૩/૫૨૦]

પર્થીસિંઘ : જમ્મુનો જમીનદાર હતો. લોદી ખાન સાથે કાબૂલમાં તૈનાત હતો. *[મ.આ.પૃ.૩૩/૧૪૦]*

બીરમદેવ સીસોદયા : રાણા અમરસિંઘનો પૌત્ર હતો. શાહજહાંકાળથી અધિકારી હતો. પહેલાં દારાશિકોહ સાથે હતો. તો પણ આલમગીરે તેને શુજાઅ સાથે યુધ્ધ માટે મોકલ્યો.

પછી દક્ષિણમાં નિમાયો. મથુરામાં પણ નિમાયો. આસામ યુદ્ધમાં પણ શામેલ રહયો.

રાજારાય રોંડરમલ અફઝલ ખાની : શાહજહાંના કાળથી એક અધિકારી હતો. ઔરંગઝેબે અટાવહનો ફોજદાર બનાવ્યો.

મહારાજા જસવંતસિંઘ રાઠોડ : શાહજહાં કાળ -નો અત્યંત સન્માનનીય અધિકારી હતો. તે વખતે છ હજારી પદે હતો. ઔરંગઝેબ વિરૂદ્ધ ધર્માવત યુદ્ધમાં દારાશિકોહ સાથે હતો. પરંતુ પરાજિત થતાં ઔરંગઝેબ પાસે પરત ફર્યો. ઔરંગઝેબે તેના સન્માનને સંપૂર્ણપણે યથાવત્ રાખ્યો, પરંતુ ખજવાના યુદ્ધમાં ફરી બેવફાઈ કરી અને દારાશિકોહ સાથે ષડયંત્ર રચ્યું, પરંતુ ઔરંગઝેબે દર વખતે તેને માફી આપી. જુદા જુદા સમયે તે ઔરંગઝેબ કાળમાં ગુજરાત, કાબૂલ અને જમશેદનો હાકેમ નિમાયો. *[મઆષિરૂલ ઉમરા : ૩/૬૦૨]*

મિરઝા રાજા જેસિંઘ કછવાહા : મિરઝા રાજા માન સિંઘના પરપૌત્ર હતા. શાહજહાંકાળમાં જ સાત હજાર પદે હતો. સમુગઢની લડાઈમાં દારાશિકોહ સાથે હતો, પરંતુ પછી વફાદાર બની ગયો. કર વસૂલી માટે નિમાયો. શીવાજી વિરૂદ્ધ લડયો અને તેને દરબારમાં લાવી હાજર કરી દીધો. ઔરંગઝેબે તેના બદલારૂપે તેને ઉચ્ચ હોદ્દાથી નવાજ્યો. બીજાપુરના અભિયાનમાં પણ શામેલ હતો. તેનું જ્યારે મૃત્યુ થયું તો ઔરંગઝેબને બહુ આઘાત લાગ્યો. ત્યારપછી ઔરંગઝેબે તેના પુત્રોને દરેક રીતે નવાજ્યા.

[મઆષિરૂલ ઉમરા, ૩/૫૬૮, મઆષિરે આલમગીરી ૪૫૦]

આ વિગતને ટૂંકાવીને માત્ર નામ આપવા હોય તો ધીરાજ

રાજા જેસિંઘ સવાઈ, રાવ દલપતસિંઘ બુંદેલા, દૂંદી રાવ, રાજા રાયસિંઘ રાઠોડ, રઘુદાસ ઝાલા, રાજા રામસિંઘ કછવાહા, રામસિંઘ હાડા, રઘુનાથસિંઘ સિસોદયા, સાહુજી (સંભાજીનો પુત્ર), રાવ સવભુકરણ બુંદેલા, કાનહૂજી, કિશનસિંઘ, કિશોરદાસ, રાવ કિરણ બિકાનેરી, કિરતસિંઘ કછવાહા, ગોપાલસિંઘ ચંદ્રાવત, રાજા ગોપાલસિંઘ ગોળ, લાલચંદ, માંધાતા, માલુજી ભોંસલા, રાજા મહાસિંઘ ભદવર્ય, રાજા મનોહરદાસ, રાય મકરંદ, રાએ રાયાં તિલોકચંદ, રાએ રાયાં રઘુનાથ, રઘુનાથસિંઘ, મહકમસિંઘ મેરઠના નામો આપી શકાય એમ છે. આ બધા ઔરંગઝેબકાળ ના મહત્વના હોદ્દેદારો હતા. જો મઆષિરે આલમગીરી તથા આલમગીર નામાની ઝિણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો હજુ બીજા હિંદુ હોદ્દેદારોના નામો મળી આવશે. આ હકીકતોનો ઈન્કાર કોઈ મૂર્ખ માણસ જ કરી શકે એમ છે.

જનાબ ઐયુબખાન નજીબાબાદી સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં બીજા નામોનો વધારો કર્યો છે. તેનો પણ સમાવેશ કરી રહ્યા છે.

હિંદુ હોદ્દેદારો : સીવા ફલીયા, સોભાન રાય, ભાગુમલ વણજારા, બસવંતરાવ કની, બુદ્દાજી (શિવાજીના કાકાના દિકરા), રાજા ભીમ, મુક્તરાય, રાજા ઉદ્દૃતસિંઘ, ઈસવજી દક્કની, મન્કુજી, દોન્દેરાવ, રાજા કલ્યાણદાસ ભદરવીયા, રાઘુદાસ જાલા, પૃથ્વીસિંઘ, પૃથ્વીસિંઘ રાઠોડ, રાજા જસવંતસિંઘ બુંદેલી, છત્રમલ, રાજા આલમસિંઘ, ગીરધરદાસ સેસવીયા, રાય લાલચંદ, રાય મુકુંદરાય, રાજા માંધાતા, મુરલીધર, માનસીંગ હાદ્દા, હરીરાય, મહારાજા જસવંતસિંઘ (જોધપુરના રાજા), રાયરાયા, રાજા રઘુનાથદાસ, કુંવર રામસિંઘ, રાજા કિશનસિંઘ, રાજા જયસિંઘ સવાય, રાજા બજેસિંઘ, રાજા રાયસિંઘ રાઠોડ,

રાજા ઈન્દ્રસિંઘ રાઠોડ, રાજા ભાવસિંઘ હાદ્દા, રાવ અનુરોધસિંઘ, જગતસિંઘ હાદ્દા, રામસિંઘ હાદ્દા, રાવકિરણસિંઘ રાઠોડ, રાજા સરૂપસિંઘ, રાવ શંભુકિરણ બુંદેલા, રાવ દિલીપસિંઘ બુંદેલા, રાજા ઈન્દ્રમન, રાજા સુબ્હાનસિંઘ, રાજા દુબેસિંઘ, રાણા રાજસિંઘ, રાણા જયસિંઘ, કુંવર ઈન્દ્રસિંઘ, સીંધ બહાદુર, કુંવર બહાદુરસિંઘ, કુંવર પૃથ્વીસિંઘ, રાજા જયસિંઘ, રાજા રાયસિંઘ સીશુદયા, જહાંસિંઘ, રૂપસિંઘ (રાયસિંઘના પુત્રો), રાવ અમરસિંઘ ચંદ્રાવત, રાવ મુહકમસિંઘ, રાવ ગોપાલસિંઘ સિસુદયા, રાજા રતનસિંઘ, રાજા રાજરૂપ, રાજા પહાડસિંઘ.

આ તો ફક્ત અમુક નામો નમુનારૂપી લખ્યા છે. હજુ સેંકડો નામો ઈતિહાસમાંથી શોધી શકાય છે. આ બધા તે નામો છે, જેમના હોદ્દા, કાર્યકુશળતા અને પ્રવૃત્તિઓ તથા ઔરંગઝેબની સલ્તનતમાં કયારે અને કયા હોદ્દા ઉપર બિરાજમાન થયા, વગેરેની વર્ષ, તારીખ સાથે સંપૂર્ણ વિગતો ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં મૌજુદ છે.

ઔરંગઝેબનું જ્યારે કાયદેસર શાસન શરૂ થયું, ત્યારથી તે રાજપૂત તથા હિન્દુ સરસેનાપતિઓથી સતત કામ લેતો રહયો. જદુનાથ સરકારે જ લખ્યું છે કે, મીર જુમ્લાના દેહાંત પછી આસામને વશ કરવા માટે ઔરંગઝેબે ૧૬૬૯માં રાજા રામસિંઘને મોકલ્યો. તે ત્યાં સાત વર્ષ સુધી રહયો અને નાની નાની અથડામણો દૂર કરતો રહયો. *[૩/૭૧]*

માલ્વામાં ભેલ્સ નજીક ઘટાકેરીના ભીલ રાજા ચક્રસેને બગાવત કરી, તો તેને કચડવા ભગવતસિંઘ હાડા પણ ગયો. *[પૃ.૨૨]* ૧૬૬૯માં અજમેર નજીક મીના જાતિએ વિદ્રોહ કર્યો તો રામસિંઘ ગોરેએ જઈને તેનો મુકાબલો કર્યો. *[પૃ.૨૩]*

બીકાનેરનો રાજા રાવકિરણ ભૂર્તયે પહેલા બગાવત કરી, પરંતુ ૧૬૬૦માં જ્યારે બગાવત ખત્મ કરી નાંખવામાં આવી તો આલમગીરના દરબારમાં આવી ગયો. તેને ત્રણ હજારી પદ આપી દક્ષિણના અભિયાનમાં મોકલવામાં આવ્યો. *[૩/૨૬]*

રાજા ચમ્પતરાય બુંદેલાએ લૂંટમાર કરી અફરાતફરી મચાવી તો ૧૬૫૯માં ઔરંગઝેબે સજકરણ બુંદેલાને તેના ઈલાજ માટે મોકલ્યો. રાજા દલ્વીસિંઘ બુંદેલાને પણ પછી કુમક તરીકે મોકલ્યો. માલ્વાના જાગીરદારો અને સ્થાનિક સેનાએ પણ મદદ કરી. સાહેબરાય ઢેંઢેરાએ તેનો પીછો કર્યો. પછી તેણે જ તેનું માથું વાઢી લઈ શહેનશાહના દરબારમાં મોકલાવ્યું. પ્લામુના રાજા પ્રતાપરાય ચીરુએ કર આપવાનું બંધ કર્યું, તો યુધ્ધમાં મુંગેરના રાજા બહરોઝ મુઘલ સેનાની સાથે હતો. તે બહાદુરપૂર્વક લડયો. પ્રતાપરાય ચીરુની હાર થતાં તેના વિસ્તારની જિમ્મેદારી સોનપુરાના રાજાઓ તથા હુસૈન આબાદના નવાબોને સોંપવામાં આવી.

ભત્રીજા છત્રસાલે કાકા રાયસિંઘ વિરૂદ્ધ ગાદી બાબતે ઝઘડામાં ઔરંગઝેબની મદદ માંગી, તો તેની મદદ કરવામાં આવી તથા તેની ગાદી તેને આપવામાં આવી.

૧૬૬૫માં કમાયું પર્વતમાળાઓનો રાજા બહાદુરચંદે બગાવત કરી, તો તેને કચડવા શ્રીનગરના રાજાએ શાહી સેનાને સાથ આપ્યો. અંતે રાજા બહાદુર ચંદે માફી માંગી દંડ આપવાનું સ્વીકાર્યું. અને પોતાના પુત્રને શાહી દરબારમાં મોકલાવ્યો. *[૩/૧૭–૪૨]*

જદુનાથ સરકારે સ્વીકાર કર્યું છે કે ઔરંગઝેબ રાજ–સિંહાસને બિરાજ્યા ત્યાર પછી નાણાં ખાતાનું સમગ્ર કામકાજ

રાએ રાયાં રઘુનાથના હસ્તુ હતું, જે અત્યંત ઈમાનદાર તથા ખેડુતોનો હમદર્દ હતો.

મિર જુમ્લા પછી આસામના અભિયાન માટે ૧૬૬૭માં મિરઝા રાજા જેસિંઘના પુત્ર રાજા રામસિંઘને બહુ મોટા લશ્કર સાથે મોકલાવ્યા. *[૩/૧૮૭]*

૧૬૬૭માં યૂસુફ ઝઈ વિરૂદ્ધ સેના મોકલવામાં આવી તો તેમાં રાજપૂત સૈનિકો મોટી સંખ્યામાં શામેલ હતા. *[૩/૨૨૭]* ૧૬૭૩માં ખુશહાલખાં ખટક વિરૂદ્ધ લશ્કરી કાર્યવાહીમાં રાજા જસવંતસિંઘ પણ સાથે હતો. *[૩/૨૩૪]*

સતનામીઓનો ઉલ્લેખ સરકાર સાહબ એવી રીતે કરે છે જાણે કે તેઓ કોઈ ધર્મયુધ્ધ લડી રહયા હતા. પરંતુ સતનામી–ઓની બગાવત કચડવામાં ઔરંગઝેબના હિંદુ સેનાપતિઓ પણ શામેલ હતા. દા.ત. ખુદ સરકાર સાહેબે રાજા બિશનસિંઘ કછવાહાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પછી એ પણ સ્વીકાર્યું છે કે, કછવાહા સતનામીઓ વિરૂદ્ધ ઘણી બહાદુરપૂર્વક લડયો, ત્યાં સુધી કે તેનો હાથી પણ જખ્મી થઈ ગયો. *[૩/૩૦૦]*

૧૬૭૮માં જસવંતસિંઘના દેહાંત પછી ઔરંગઝેબ અને મારવાડના રાજપૂતો વચ્ચે જે યુધ્ધો થયા તેને જદુનાથ સરકાર રાજપૂતોનું રાષ્ટ્રીય યુધ્ધ પુરવાર કરવા મથે છે. પરંતુ ખુદ તે યુધ્ધમાં ઔરંગઝેબના ઝંડા તળે જે રાજપૂત સરદારો લડયા તેની અધુરી વિગતો જદુનાથ સરકારે બહુ દબાયેલ સ્વરે આપી છે. આ કોઈ ધર્મયુધ્ધ ન હતું, બલ્કે એક પ્રદેશની ગાદીની લડાઈ હતી. આ યુધ્ધમાં રાજપૂતોએ પૂરેપૂરી કૂટનીતિ અખત્યાર કરી હતી. આ વખતે રાજપૂતોએ ક્યારેક ઔરંગઝેબના પુત્ર

શાહજાદા અકબરને બગાવત માટે તૈયાર કર્યો તો ક્યારેક સુલહ (સંધિ) કરી લીધી. પછી જ્યારે મોકો મળ્યો ત્યારે કરારભંગ કરી ફરી યુધ્ધે ચઢયા. આમ, આ ગેરિલા યુધ્ધનો ઈતિહાસ બહુ લાંબો છે. તેમાં દુર્ગાદાસ તથા અજીતસિંઘે બહુ ભૂંડી ભૂમિકા અદા કરી. જો કે જ્યારે જ્યારે તેઓએ સુલહ (સંધિ) માટે દરબારમાં હાજરી આપી, તેમને ઔરંગઝેબ દ્વારા નવાજવામાં કોઈ કમી કરવામાં ન આવી. જદુનાથ સરકારે જે વિગતો આપી છે તેનાથી સાબિત થાય છે કે અજીતસિંઘ વિગેરેએ આ યુધ્ધ દેશપ્રેમની ભાવનાથી લડયા ન હતા. બલ્કે પોતાનાં હિતો સાધવા આમ કરતા હતા. સરકાર સાહેબની વિગતો મુજબ જ રાજપૂત સરદારો છેલ્લે સુધી ઔરંગઝેબ સાથે રહયા.

રાજપૂતો શીવાજી વિરૂદ્ધ પણ લડયા. રાજા જેસિંઘે જેટલી સફળતાપૂર્વક શીવાજી સાથે યુધ્ધ કર્યું તે ઔરંગઝેબકાળનું એક શાનદાર કારનામું છે. તેણે શીવાજીના બાવીસ કિલ્લાઓ જીતી લઈ મુઘલ શાસનમાં ભેળવી દીધા. તેણે જ શીવાજીને ઔરંગઝેબના દરબારમાં હાજર કરી દીધા. શીવાજી વિરૂદ્ધ બોરંદરા કિલ્લાનો જ્યારે તેણે ઘેરો ઘાલ્યો, તો તેની સાથે બીજા પણ એક ડઝન હિંદુ સેનાપતિઓ હતા. પરિણામે શીવાજીએ હથિયાર હેઠા મૂકયા. *[૪/૬૮–૭૬]*

આ જ રાજા જેસિંઘને બીજાપુરને અંકુશમાં લેવા માટે પણ મોકલવામાં આવ્યો. તો તેણે જેટલી ચાલાકીથી આ અભિયાન પાર પાડયું તેની પ્રસંશ ખુદ જદુનાથ સરકારે પણ કરી છે. તેણે દરબારમાં જે માન સન્માન મેળવી લીધું હતું, તેને સરકાર એક ઈતિહાસવિદના હિસાબથી અવગણી શકતા ન હતા. તેઓ લખે છે કે, ‘‘રાજા જયસિંઘ મુઘલ સલ્તનતના દરેક પ્રદેશમાં યુધ્ધ

માટે જઈ આવ્યા હતા. તેઓ શાહજહાંકાળથી સક્રિય હતા. તેમને ભારત બહારના અભિયાન માટે પણ પ્રથમ હરોળના કમાન્ડર તરીકે મોકલવામાં આવતા. ઔરંગઝેબકાળમાં તો તેમને સરસેનાપતિ બનાવવામાં આવતા રહયા. કોઈ વિકટ પરિસ્થિતિ આવી પડતી તો ઔરંગઝેબ તેમનાથી સલાહસુચન પણ લેતા હતા. તેઓ સૈનિક શક્તિ સહિત રાજકીય સૂઝબૂઝ પણ ધરાવતા હતા. *[શીવાજી એન્ડ હીઝ ટાઈમ્સ, પૃ.૧૦૬]*

શિવાજીએ કેટલીય વખત સતાવ્યા, તેની કડવાશ ઔરંગઝેબ સતત અનુભવતા રહયા. તો પણ શીવાજીએ જયારે સુલેહની પેશકશ કરી, તો રાજા જસવંતસિંઘની ભલામણ પર ઔરંગઝેબે તેને સ્વીકારી લીધી.

૧૬૭૦માં મોગલો અને મરાઠા વચ્ચે ફરી યુદ્ધ થયું. તો એક રાજપૂત સેનાપતિએ ઘણી જ બહાદુરીથી ''કોન્દાના''ના કિલ્લાની રક્ષા કરી. તેમાં બાર હજાર રાજપૂતો ઔરંગઝેબની હિમાયતમાં લડતાં માર્યા ગયા. ઉત્તર કોંકણમાં મઘોલી કિલ્લાને મનોહરદાસે મરાઠાઓથી બચાવ્યો. *[૪/૧૭૬–૧૭૭]* જયારે મરાઠાઓ ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા તો મુઘલો વતી બુંદેલાના રાજપૂત સરદાર સોભકરણ તથા તેના બહાદુર પુત્ર દિલીપરાવે મરાઠાઓનો મુકાબલો કર્યો. તે લડાઈમાં ચારસો મરાઠાઓ માર્યા ગયા. *[૪/૨૦૪]*

ઔરંગઝેબે અંબેરના રાજા બિશનસિંઘને મથુરાનો ફોજદાર નીમ્યો. અને ફરમાન મોકલાવ્યું કે જો તે જાટો પાસેથી 'સુનસાની' ઝૂંટવી લેશે તો એ વિસ્તાર તેની જાગીર થઈ જશે. રાજા બિશનસિંઘે આખરે સુનસાની પર કબ્જો મેળવી લીધો. જો કે તેમાં જાનની

બહુ મોટી ખુવારી થઈ. બલ્કે તેણે એક બીજા જાટ પ્રદેશ સોગર ઉપર પણ આક્રમણ કર્યું. *[પૃ.૩૦૨]*

પહાડસિંઘે માલવામાં લૂંટમાર શરૂ કરી તો ઉદેપુર પહોંચી રાય મલુકચંદે તેનો મુકાબલો કર્યો. પહાડસિંઘ માર્યો ગયો. મલૂકચંદને તેના વળતરરૂપે ઔરંગઝેબ દ્વારા ‘‘રાયે રાયાં’’નો એક અત્યંત સન્માનનીય ઈલ્કાબ આપવામાં આવ્યો. પછી પહાડસિંઘના પુત્રોનો પણ તેણે મુકાબલો કર્યો. મલૂકચંદના દેહાંત પછી તેનો પુત્ર દરબારમાં પહોંચ્યો તો પિતા (મલૂકચંદ)ની સેવા ધ્યાનમાં લઈ તેને સારી જગ્યા (ઉચ્ચ સ્થાન) આપવામાં આવી. ત્યાર પછી પણ પહાડખાંના પુત્ર દેવીસિંઘ અને દોહિત્ર ગોપાસિંઘે લૂંટમાર ચાલુ રાખી. પરંતુ અંતે તેઓ હારી ગયા. ત્યાર પછી ગોપાલસિંઘે (પહાડસિંઘનો દોહિત્ર) આગ્રાના ગવર્નર શાઈસ્તાખાં સમક્ષ આત્મસમર્પણ કર્યું, તો તેને પંચ્યાશી હજાર રોકડા નજરાણારૂપે તથા એક પદ આપવામાં આવ્યું. પછી સૈનિક સેવા માટે તેને કાબુલ મોકલવામાં આવ્યો. ૧૬૯૧માં પહાડસિંઘનો પુત્ર પણ ઔરંગઝેબના દરબારમાં પહોંચી ગયો. ૧૬૯૫માં ઔરંગઝેબે તેને દક્ષિણમાં મહેન્દ્રગઢનો કિલ્લેદાર બનાવ્યો. *[૫/૩૦૮]*

ઉપરોક્ત બધી વિગતો સર જદુનાથ સરકારના પુસ્તકમાંથી લીધી છે. તેનાથી સાબિત થાય છે કે, રાજપૂતો અને હિંદુઓ છેક છેલ્લે સુધી ઔરંગઝેબની હિમાયતમાં લડતા રહયા. જ્યાં ત્યાં બગાવતો થતી રહી, પરંતુ તે ઔરંગઝેબની ધાર્મિક નીતિ કે હિંદુઓની હેરાનગતીના કારણે ન હતી. બલ્કે આવી બગાવતો દરેક શાસનમાં થતી રહે છે. તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો કોઈ પ્રશ્ન ન હતો. કારણકે આ બધી બગાવતોને કચડવા માટે ઔરંગઝેબે

પોતાની હિંદુ સૈનિકો તથા સેનાપતિઓને જ મોકલ્યા. હિંદુ બગાવતીઓ સાથે એવો જ વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો, જેવો વ્યવહાર અફઘાનો, આફ્રીદીઓ, યૂસુફ ઝઈ અથવા દક્ષિણના મુસ્લિમ શાસકો સાથે કરવામાં આવ્યો. તો પણ સર જદુનાથ સરકાર ક્યાંક એવું લખે છે કે, રાજપૂતો ઔરંગઝેબની વિરૂદ્ધ હતા. *[૫/૩૭૩]* અને ક્યાંક એવું લખે છે કે, રાજપૂતો છેલ્લે સુધી ઔરંગઝેબની સાથે રહયા. ત્યાં સુધી કે રાજપૂત લશ્કરી–ઓએ એવી ફરિયાદ કરી હતી કે અમારી આવનારી પેઢી તમારી સેવાને લાયક નહીં રહેશે. કારણકે અમે વર્ષોથી ઘરે ગયા નથી કે અમારા સંતાનોને યોગ્ય કેળવણી મળે.

બેધ્યાનીમાં તેઓ એમ પણ લખી ગયા કે, ‘‘ઉત્તર ભારતમાં શાંતિ સ્થપાય જવાના લીધે રાજપૂતો બેકાર થઈ ગયા હતા. અને બેરોજગારીથી પીડાતા હતા. એટલે તેઓ ક્યાં તો અંદર અંદર લડવા માંડયા, ક્યાં તો લૂંટમાર કરી જીવનનિર્વાહ ચલાવતા રહયા અથવા જાગીરો મેળવવા ધર્મપરિવર્તન કરવા લાગ્યા.’’

ઉપરોક્ત કથનથી તો એમ પુરવાર થાય છે કે, ઘણાં બધા રાજપૂતો ઔરંગઝેબની સેનામાં નોકરી પર મૌજૂદ હતા. આનાથી બળજબરીપૂર્વક ધર્મપરિવર્તન વાળી વાતનો પણ છેદ ઉડી જાય છે. કારણકે આ ધર્મપરિવર્તન જાગીરની લાલચમાં થતું હતું.

ઔરંગઝેબે પચાસ વર્ષ શાસન કર્યું. તેના કાળમાં બગાવતો થઈ એ કાંઈ તાજ્જુબની વાત નથી, દરેક હકુમતમાં આવું થતું રહે છે. હા, ઔરંગઝેબ તેને કચડવામાં નિષ્ફળ નીવડયો હોતે તો તેને ખરાબ શાસક કહી શકાય એમ હતું, પણ ખુદ જદુનાથ સરકારના કથનાનુસાર તેની કેન્દ્રીય સત્તાનું માળખુ માત્ર તેના કાળમાં જ નહીં, તેની વફાતના પાંત્રીસ વર્ષ સુધી સલામત

રહયું. તેમાં કોઈ તબ્દીલી (પરિવર્તન) ન આવી. *[ફોલ ઓફ ધી મુઘલ એમ્પાયર : ૧/૨]* એટલે જદુનાથ સરકારને પણ કમને સ્વીકારવું પડયું કે, ''તે (ઔરંગઝેબ) પોતાની વિચક્ષણ બુધ્ધિ–મત્તા, સ્વચ્છ ચારિત્ર્ય અને કારનામાઓના કારણે એશિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ શાસકો પૈકી એક હતો.'' *[૫/૧]*

સ્વયં જદુનાથ સરકારે જે માહિતી આપી છે, તેને લક્ષમાં લઈ કોઈપણ ઈતિહાસકાર એમ કહેવાનો અધિકાર ધરાવે છે, કે રાજપૂતો માત્ર પોતાના સ્વાર્થ ખાતર લડયા. ક્યારેક ઔરંગઝેબ સાથે રહેતા તો ક્યારેક ઔરંગઝેબની સામે થઈ જતા હતા. અંદરોઅંદર પણ તેઓ આટલા જ લડયા. ઔરંગઝેબે તેમની કમજોરીથી ફાયદો ઉઠાવ્યો. જો ઔરંગઝેબ મંદિરોને જ તોડતો રહયો હોત તો તેના શાસનના આ ''હનુમાનો'' તેના તખ્તોતાજને ક્યારનાય જલાવીને ભસ્મીભૂત કરી નાંખતે. પરંતુ આમ નહીં થયું. અને તે સફળતાપૂર્વક છેલ્લે સુધી રાજ કરતા કરતા મર્યા. તેમની વફાતને સદીઓ થઈ ગઈ. આજે જદુનાથ સરકાર જેવા લોકો તેમને ખરાબ ચિતરવા મથી રહયા છે. છતાં તેમને લખવું પડે છે કે, 'મુઘલ શાસકોમાં અકબર પછી સૌથી શક્તિશાળી શાસક ઔરંગઝેબ હતા.' ખુદ જદુનાથ સરકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, ઔરંગઝેબે એવો આદેશ આપ્યો હતો કે મધ્યમ માર્ગના ઉલ્લંઘનથી દુનિયા તથા આખિરત બન્ને ખરાબ થાય છે. તેની માન્યતા હતી કે શાસન કરતી વખતે ન્યાય તથા ઉપકાર જરૂરી બાબતો છે. તેમજ એ કે નાના–મોટા સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તન ખુદાનો આદેશ છે. *[મુઘલ એડમિનિસ્ટ્રેશન, ૧૯૭–૨૧૩, જદુનાથ સરકાર]*

જો ઔરંગઝેબ રાજધર્મને પાળતા ન હોતે તો તેઓ પચાસ વર્ષ સુધી દેશ પર રાજ ન કરી શકતે.

જદુનાથ સરકાર ક્યાંક એવું લખે છે કે, મુસ્લિમો અહીં આવ્યા તો અહીંના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળી ગયા *[મુઘલ એડમિનીસ્ટ્રેશન, પૃ. ૨૪૬–૪૮]* અને ક્યાંક લખે છે કે, તેઓ અહીંના મુખ્ય પ્રવાહથી અળગા રહયા.

ક્યાંક તેઓ મુઘલ શાસનને લૂંટારાઓનું શાસન કહે છે. તો ક્યાંક એવું લખે છે કે, મુઘલોના શાસનકાળમાં સમગ્ર ભારતવર્ષ એક તાંતણે બંધાય ગયું. ભાષા, વ્યવસ્થા, ચલણમાં ઘણીખરી એકરૂપતા આવી. સૈનિકો કે વ્યાપારીઓ એક રાજ્ય કે શહેરમાંથી બીજા રાજ્ય કે શહેરમાં જતા, તો તેમને અજાણ્યું ન લાગતું. બધું પરિચિત લાગતું હતું. *[મુઘલ એડમિનીસ્ટ્રેશન, પ્રકરણ તેરમું, પૃ. ૨૩–૩૯]* શું લુંટારૂઓ આવું શાસન કરી શકે છે ?

✻ મુસ્લિમોની ભારતને દસ ભેટો ✻

જદુનાથ સરકારે પોતાની કૃતિ હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબનો પાંચમો ભાગ ૧૯૨૫માં પુરો કર્યો. કદાચ આટલા ભાગો લખ્યા પછી તેમને લાગ્યું હશે કે તેમણે ઈસ્લામ પર જે હુમલાઓ પોતાના લખાણમાં કર્યા છે તે સાચા નથી, બલ્કે ખોટાં છે. એટલે ૧૯૨૯ના ''હિન્દુસ્તાન રિવ્યુ''માં ''ઈસ્લામ ઈન ઈન્ડીયા''ના શિર્ષકથી એક લેખ લખ્યો. તેમાં તેમણે પોતાની પૂર્વગ્રહયુક્ત છાપને સુધારવાની કોશિશ કરી છે. તેમાં થોડીક વિગતથી ઈસ્લામ તથા મુસ્લિમોના અહેસાનો–ઉપકારો ગણાવ્યા છે. લખે છે : હવે પ્રશ્ન એ છે કે, મુસ્લિમોએ પોતાના સમયકાળમાં ભારતને શું શું આપ્યું ? અમારા મતે તે દસ બાબતો છે.

✻ મુસ્લિમોએ ભારતના સબંધો બહારની દુનિયા સાથે બંધાવ્યા. જેના કારણે સમુદ્ર રસ્તે થતા વ્યાપારને નવેસરથી

વેગ મળ્યો. ભારતમાં ચાલૌક્ય શાસનના ખાત્મા પછી આ બન્ને બાબતો બિલ્કુલ ભૂલાય ગઈ હતી.

❊ ભારતના ઘણાંખરા વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને વિંધ્યાચલના ઉત્તરે શાંતિ સ્થપાઈ.

❊ એક પ્રકારની શાસન વ્યવસ્થાના કારણે સમગ્ર દેશમાં એકસૂત્રતા આવી.

❊ ધાર્મિક મતભેદ છતાં ઉપલા વર્ગની રહેણી કરણી, વેશ પહેરવેશ તથા સામાજિક બાબતોમાં સમરૂપતા પેદા થઈ.

❊ ભારતીય તથા ઈસ્લામી શૈલીના સંયોજનથી એક સંયુક્ત કળા વિકસી. જેમાં ચીની કળાના પણ અંશો ભળ્યા. એટલે સ્થાપત્યમાં એક નવી શૈલી ઉભી થઈ. ઉચ્ચ પ્રકારના ઉદ્યોગો ફૂલ્યા ફાલ્યા.

❊ એક જ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જે 'હિંદુસ્તાની' કે 'રેખતા'ના નામે ઓળખાઈ. (આજે તેને ઉર્દૂ કહેવામાં આવે છે.) ગદ્ય લેખનમાં એક સરકારી શૈલી વિકસી. જેનો પાયો તે હિંદુ મુન્શીઓએ નાંખ્યો, જે ફારસી લખ્યા કરતા હતા. તે શૈલી મરાઠાઓએ પણ પોતાની ભાષામાં પ્રચલિત કરી.

❊ દિલ્હીના સ્થિર શાસનના કારણે જ્યારે શાંતિ સ્થપાઈ. અને સમૃધ્ધિ આવી તો ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યની પણ પ્રગતિ થઈ.

❊ ધર્મ ક્ષેત્રે એકશ્વરવાદનો વિચાર ફરી સ્પષ્ટ થયો. અધ્યાત્મતા (રૂહાનિય્યત)નો ફેલાવો થયો.

❊ ઈતિહાસલેખનની શરૂઆત થઈ.

❊ યુદ્ધકળા વિકસી. સભ્યતાના અન્ય વિભાગો પણ ફૂલ્યા ફાલ્યા.

હિંદુઓ તથા મંદિરો સાથેનો વ્યવહાર

શ્રી બી. એન. પાંડે (ભૂતપૂર્વ ગવર્નર ઓરિસ્સા) પોતાના લાંબા સંશોધનપૂર્ણ લેખમાં જણાવે છે કે, ૧૯૪૮–૧૯૫૩ દરમિયાન જ્યારે હું ઈલ્હાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો ચેરમેન હતો તો મારી પાસે એક જમીન સંપાદન સુધારાનો કેસ આવ્યો. આ વિવાદ એક જમીન માટે હતો. જે સોમેશ્વરનાથ મહાદેવ મંદિર માટે દાન કરવામાં આવી હતી. મંદિરના મહંતના દેહાંત પછી તે જમીનના બે પક્ષો દાવેદાર થયા હતા. દાવેદારો પૈકી એકે કેટલાક એવા દસ્તાવેજો રજૂ કર્યા જે તેના કુટુંબના કબ્જામાં હતા. અને તે એ ''ફરમાન'' સ્વરૂપે હતા, જે ઔરંગઝેબે જારી કર્યા હતા. ઔરંગઝેબે જમીનનો ખાસ્સો મોટો ભાગ અને કેટલાક રોકડા રૂપિયા આ શર્તે મંદિરને દાનમાં આપ્યા હતા કે, તેનાથી મળનારી આવકનો ઉપયોગ દેવતાને ચઢાવવા તથા પૂજા માટે કરવામાં આવશે.

[બી. એન. પાંડે, આગળનો હવાલો, લેકચર્સ સીરીઝ II, પૃ–૧૨/૧૩]

ઔરંગઝેબે જારી કરેલા મંદિરો માટે જમીન વકફ કરતાં અનેક ફરમાનો ૧૬૫૯ થી ૧૬૮૫ વચ્ચેના મળી આવ્યા છે. *[હાઈકોર્ટ પેરિસ, ૧૯૩૪, પૃ–૧૪]* ઉત્તર ભારતના કેટલાક ગુરૂદ્વારાઓ પાસેથી પણ જમીનો વકફ કરવા સંબંધી ઔરંગઝેબના ફરમાનો મળી આવ્યા છે. *[આગળનો હવાલો]*

'બનારસ ફરમાન'ના નામથી ખ્યાત એક ફરમાન વાંચવાથી માલુમ પડે છે કે, બનારસના ગૌરી મહોલ્લાના રહેવાસી એક બ્રાહ્મણ પરિવાર માટે આ ફરમાન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. જેની સંપૂર્ણ વિગતો પહેલી વખત ૧૯૧૧માં જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક ઓફ બંગાલમાં પ્રગટ થઈ. ૧૦ માર્ચ

૧૬૫૯ ઈ.સ.ના દિવસે અપાયેલ આ ફરમાન મુજબ એક મુસલમાન કોઈ હિંદુ મંદિર તોડી ત્યાં બગીચો (પાર્ક) બનાવવા માંગતો હતો, પરંતુ ઔરંગઝેબે તેને આમ કરતાં અટકાવી દીધો. *[આગળનો હવાલો]*

કેટલાક બીજા ફરમાનોના અભ્યાસથી જાણવા મળે છે કે ઔરંગઝેબ એ વાત માટે પ્રયત્નશીલ હતા કે બનારસના હિંદુઓ સુખશાંતિથી જીવન વિતાવે. એક ખાસ મોકા પર જ્યારે મહારાજા ધીરાજ રાજા રામસિંઘે એક દરખાસ્ત ઔરંગઝેબને મોકલાવી કે ગંગા નદીના તટ પર ભગવત ગોસાંઈ નામી ધાર્મિક પુજારી માટે (આપના) પિતાના કાળથી જ એક મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ હવે કેટલાક મુસ્લિમો ગોસાંઈને હેરાન કરી રહ્યા છે. તો ઔરંગઝેબે સંબંધિત અધિકારીઓને નોટીસ મોકલાવી કે ગોસાંઈને હેરાન કરશો તો સજાને પાત્ર ઠરશો. તેમણે એવી સલાહ પણ આપી કે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુઓ વચ્ચે સુખશાંતિનું વાતાવરણ સર્જવા કે બાકી રાખવામાં બધા મુસ્લિમો સહકાર આપે. *[આગળનો હવાલો : પૃ–૧૫/૧૬]*

૧૯૩૪ના ઈલ્હાબાદ હાઈકોર્ટના એક કેસના કાગળો વાંચવાથી જાણવા મળે છે કે ઔરંગઝેબ મુસ્લિમો દ્વારા કરવામાં આવેલ જમીનો પર ગેરકાનૂની કબ્જાના વિરોધી હતા. બનારસના રહેવાસી જગમલ તથા અર્જુનમલે આ બાબતે એક અરજી આપી કે બનારસના એક મુસલમાન નઝીર બેગે તેમના પાંચ મકાનો પર ગેરકાયદેસર કબ્જો કરી લીધો છે. આ સંબંધે ઔરંગઝેબે ૧૬૭૫ ઈ.સ.માં એક ફરમાન પાઠવ્યું કે જો અર્જુનમલ તથા જગમલની વાત સાચી હોય તો નઝીરબેગને કોઈપણ સંજોગોમાં ઘરમાં પ્રવેશવા દેવામાં નહીં આવે. *[આગળનો હવાલો]*

હું અસમંજસમાં પડી ગયો. અંદાજો એ હતો કે આ ફરમાનો ઉપજાવી કાઢેલા હશે. મને આશ્ચર્ય એ વાતે પણ હતું કે ઔરંગઝેબ, જેને મંદિરોને તોડવા માટે ખ્યાતિ મળી હતી, તે મંદિરોને જાગીર અર્પણ કરવા વિશે કેવી રીતે આદેશ આપી શકતો હશે ?

ફરમાનનું લખાણ આ મુજબ હતું કે, ''આ જાગીર, પૂજા અને દેવતાઓના ભોગ માટે અર્પણ કરવામાં આવી રહી છે.'' મને એ પ્રશ્નએ પરેશાન કરી દીધો હતો કે ઔરંગઝેબ પોતાની ઓળખ વિરૂદ્ધ જઈ મંદિરોને કેવી રીતે સહાય આપતો હશે ? મને વિશ્વાસ હતો કે આ દસ્તાવેજો અસલી નથી. પરંતુ કોઈ નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં મને ઠીક લાગ્યું કે, હું ડો. તેજબહાદુર સપ્રુ પાસેથી સલાહ લઈ લઉં, જેઓ ફારસી તથા અરબીના મોટા વિદ્વાન હતા. મેં કાગળો તેમની સામે મૂકી સલાહ આપવાની વિનંતી કરી. દસ્તાવેજોના નિરીક્ષણ પછી ડો. સપ્રુએ કહયું કે, ઔરંગઝેબના આ ફરમાનો બિલ્કુલ અસલી છે. પછી તેમણે પોતાના મુન્શી પાસે વારાણસીના જંગમેરી શીવા મંદિરના કેસની ફાઈલ મંગાવી, જેની અનેક અપીલો ઈલ્હાબાદ હાઈ–કોર્ટમાં પાછલા પંદર વર્ષથી સુનાવણી હેઠળ છે. જંગમેરી શીવા મંદિરની પાસે મંદિરને જાગીર અર્પણ કરવા સંબંધી ઔરંગઝેબના અન્ય બીજા પણ ફરમાનો હતા.

ઔરંગઝેબનું આ નવું ચિત્ર જ્યારે મારી સમક્ષ આવ્યું તો મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. ત્યારપછી ડો. સાહબના અંગુલિનિર્દેશ મુજબ મેં અનેક મહત્વપૂર્ણ મંદિરોના મહંતોને પત્રો લખ્યા કે જો તેમની પાસે તેમના મંદિરોને જાગીર આપવા સંબંધી ઔરંગઝેબના કોઈ ફરમાન હોય તો મને તેની ફોટોકોપી

મોકલવામાં આવે. મને ઘણો જ અચંબો તથા તાજ્જુબ જેવુ લાગ્યુ. અને મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહયો. જ્યારે મને મોટા મોટા મંદિરો દા.ત. મહાકાલેશ્વર મંદિર (ઉજ્જૈન), બાલાજી મંદિર (ચિત્રકૂટ), ઉમાનંદ મંદિર (ગૌહાટી), જૈન મંદિર (શૈત્રુંજય) અને બીજા અનેક મંદિરો અને ગુરૂદ્વારાઓ (જે ઉત્તર ભારતમાં વિખરાયેલા છે) તરફથી ઔરંગઝેબના ફરમાનોની નકલ મળી. આ ફરમાનો ૧૦૬૫ હિ.સ. થી ૧૦૯૧ અર્થાત્ ૧૬૫૯ થી ૧૬૯૫ ઈ.સ. વચ્ચે આપવામાં આવ્યા હતા.

ઉપરોક્ત દાખલાઓથી હિંદુ મંદિરો પ્રત્યે જ્યાં ઔરંગઝેબની સખાવત પુરવાર થાય છે ત્યાં જ એ પણ સાબિત થાય છે કે ઈતિહાસકારોએ તેના વિશે જે કાંઈ લખ્યું છે તે પૂર્વગ્રહના કારણે લખ્યું છે. તે ચિત્રની માત્ર એક બાજુ હતી. ભારત એક વિશાળ દેશ છે. જ્યાં હજ્જારો મંદિરો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. મને વિશ્વાસ છે કે જો પુરતું સંશોધન કરવામાં આવે તો આવા બીજા પણ ઉદાહરણો મળી આવશે. જે એ વાતની સાબિતી હશે કે બિનમુસ્લિમો પ્રત્યે ઔરંગઝેબ કેટલા ઉદારદિલ હતા.

ઔરંગઝેબના ફરમાનોના સંશોધન દરમિયાન મારી મુલાકાત જનાબ જ્ઞાનચંદ્ર અને ડો. પી. એલ. ગુપ્તા સાથે પણ થઈ. જેઓ પટના મ્યુઝિયમના માજી સંચાલક હતા, અને જે ઔરંગઝેબ વિશે ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતું સંશોધન કરી રહયા છે. મને એ જાણીને ખુશી થઈ કે સત્ય શોધક એવા કેટલાક બીજા સંશોધકો પણ છે જે પોતાની રીતે સંપૂર્ણ કોશિશ કરી રહયા છે કે ઔરંગઝેબના ચિત્ર પરથી બદનામીના એ ડાઘા દૂર કરી દેવામાં આવે, જે પૂર્વગ્રહથી પીડાતા ઈતિહાસ–વિદોએ લગાવ્યા હતા, લગાવ્યા છે. જેનો એક શાયરે આ

પ્રમાણે વ્યકત કર્યો છે :

તુમ્હે લે દે કે સારી દાસ્તાંમે બસ યાદ હે ઈત્ના કે
આલમગીર હિંદુ કુશ થા, ઝાલિમ થા, સિતમગર થા

ઔરંગઝેબને બદનામ કરવા માટે જે ફરમાનને આધાર બનાવવામાં આવે છે, તે બનારસ ફરમાનની હકીકત એ છે કે જુના મંદિરોના મહંતોની કામગીરીમાં દખલગીરી કરવા કેટલાક અસંતુષ્ટો નવા નવા મંદિરો બંધાવતા હતા. ઔરંગઝેબે આવા નવા મંદિરો બાંધવા પર પાબંદી ચાલુ રાખી હતી. (ચાલુ રાખી હતી નો અર્થ એ છે કે, આ કાનૂન શાહજહાંકાળથી ચાલ્યો આવતો હતો.) તેમજ તેમણે આવા ગેરકાયદેસર નવા બંધાયેલા મંદિરોને તોડી પાડવાના પણ આદેશ આપ્યા હતા.

શાહજહાંના સમયમાં એક બનાવ બન્યો હતો કે, એક જગ્યાએ બે પૂરાણા મંદિરો હતા. અમુક હિંદુઓએ ત્રીજુ મંદિર બાંધવાનું શરૂ કર્યુ. જેને લઈ ત્યાંના હિંદુઓમાં આપસમાં ઝઘડો થયો. જ્યારે શાહજહાંને ખબર પડી તો તેમણે ઝઘડો દૂર કરવા માટે સરકારની પરવાનગી વગર નવુ મંદિર બાંધવા માટે પાબંદી લગાવી દીધી. તે જ હુકમ ઔરંગઝેબના સમયમાં પણ જારી રહયો. બનારસ ફરમાનમાં તે જ આગલી હુકમની બહાલી છે. કોઈ નવો હુકમ લગાવ્યો નથી. એક અન્ય ફરમાનથી જાણવા મળે છે કે ઔરંગઝેબ હ્રદયપૂર્વક એમ ઈચ્છતા હતા કે હિંદુઓ સુખચેનથી રહે.

આ ફરમાન ઔરંગઝેબે ૧૦ માર્ચ ૧૬૫૯ના બનારસના સ્થાનિક સરકારી હોદ્દેદારના નામે જારી કર્યો. જે એક બ્રાહ્મણના કેસ કરવાને લઈ કર્યો. આ કેસમાં તે બ્રાહ્મણે જે ત્યાંના સ્થાનિક મંદિરનો વહીવટકર્તા હતો. અને તેને અમુક લોકો સતાવી રહ્યા

હતા તેમની શિકાયતો કરી હતી. તે શિકાયતો દૂર કરવા માટે અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોનો ખ્યાલ રાખવા માટે જે ફરમાન જારી કર્યું હતું.

ગોલકુંડાની જામે મસ્જિદ પણ તેમણે તોડી પાડી. કારણકે ત્યાંના શાસક તાનાશાહે એ હરકત કરી કે શાહી કર તો ઉઘરાવ્યો, પરંતુ તેને દિલ્હી દરબારમાં જમા ન કરાવ્યો. થોડાક જ વર્ષોમાં આ રકમ કરોડોને આંબી ગઈ. તાનાશાહે આ ખજાનો જમીનમાં દાટી દઈ તેની ઉપર જામે મસ્જિદ બાંધી દીધી. જ્યારે ઔરંગઝેબને આની જાણ થઈ ત્યારે તેમણે તેને તોડી પાડવાનો આદેશ આપ્યો અને દફન કરેલો ખજાનો કબ્જામાં લઈ લોક કલ્યાણના કામોમાં ખર્ચ કર્યો.

બી. એન. પાંડેના કહ્યાનુસાર તેમની સરકારની નીતિ મુજબ તેમણે હિંદુ મંદિરો તથા મઠો માટે ખર્ચાઓ નક્કી કરી આપ્યા. *[બી. એન. પાંડે—ખુદાબખ્શ મેમોરિયલ એન્યુઅલ લેકચર્સ / ધી વેશનવઝ્ ઓફ પંડોરા—ગ્રેવાલ / બી. એન. ગોસ્વામી—સેન્ટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડીઝ, શિમલા]* ઈલ્હાબાદ સ્થિત સોમેશ્વરનાથ મહાદેવ મંદિર તથા મહેશ્વરનાથના પૂંજારીઓ માટે બનારસમાં કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર, ચિત્રકૂટનું બાલાજી મંદિર, ગૌહાટીનું ઉમાનંદ મંદિર, શૈત્રુંજયમાં જૈન મંદિર, ઉત્તર ભારતમાં આવેલ અનેક મંદિરો તથા ગુરૂદ્વારો માટે ઔરંગઝેબે જાગીરો વકફ કરી હતી.
[બી. એન. પાંડે, ખુદાબખ્શ મેમોરિયલ એન્યુઅલ લેકચર્સ, પટના, ૧૯૮૬]

બનારસના કાશી વિશ્વનાથ મંદિરને તોડવાનો આક્ષેપ ઔરંગઝેબના માથે થોપવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આજ સુધી તેનો કોઈ સમકાલીન પુરાવો સાંપડયો નથી, જેનાથી ઔરંગઝેબ દ્વારા ઉક્ત મંદિર તોડવાનું સાબિત કરી શકાય. હિંદુ રાજાઓએ

અનેક હિંદુ મંદિરો તોડયા છે, પરંતુ તેના પર કોઈ ખાસ ટીકા કરવામાં આવી નથી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આખર બનારસ તથા મથુરાના મંદિરો તોડવાની વાતો જ કેમ કરવામાં આવે છે ? શું ભારતના અન્ય ભાગોમાં મોટા મોટા મંદિરો ન હતા ? દક્ષિણ ભારત મોટા તથા મહત્વપૂર્ણ મંદિરો માટે આજે પણ વિશ્વ–ભરમાં પ્રખ્યાત છે. (તો ત્યાંના કોઈ મંદિર કેમ ઔરંગઝેબે ન તોડયા ?) બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ઔરંગઝેબ તો વિરોધીઓના કહ્યા મુજબ એક કટ્ટર મુસલમાન હતો, તો શું મંદિર તોડીને તેની જગ્યાએ મસ્જિદ બાંધવાની શરીઅત પરવાનગી આપે છે ? શરીઅતમાં તો તેની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. આ મુદ્દો પણ ધ્યાનપાત્ર છે કે મોઘલ બાદશાહો પાસે શું જગ્યાની ટાંચ (કમી) હતી કે તેમના માટે મંદિર તોડી તોડી મસ્જિદો બાંધવી જરૂરી હતી. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે ઔરંગઝેબ નવી નવી મસ્જિદો બાંધવાના શોખીન જ ન હતા. તેમના શાસન–કાળમાં તો વધારે પડતું મસ્જિદોની મરામતનું જ કામ થયું છે.

લગભગ સમગ્ર ભારત ઔરંગઝેબના શાસન હેઠળ રહયું, તો પણ હિંદુ ધર્મ તેની આગવી ઓળખ સહિત બાકી રહયો. ઔરંગઝેબ ચોક્કસ જ આ હકીકત જાણતા હતા કે હિંદુ ધર્મને ઠેસ પહોંચાડી તેના માનનારાઓની ખફામરજી વહોરવી મુનાસિબ નથી. માત્ર આ કારણસર જ તેમના સમયકાળમાં વધુ પ્રમાણમાં મંદિરોનું ધાર્મિક પાવિત્ર્ય બાકી રહયું.

ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી ઔરંગઝેબના શાસનકાળ તથા તેના ધાર્મિક દ્રષ્ટિકોણને સમજવો પડશે. બનારસના કાશી વિશ્વનાથ મંદિરને તોડવાના સંબંધે પી. સીતારામ નાથે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પુરાવો રજૂ કર્યો છે. (જુઓ

ધી ફીદર્સ એન્ડ ધી સ્ટોન્સ–પી. સીતારામ) જેની નોંધ બી. એન. પાંડેએ પણ પોતાના લેખમાં લીધી છે. [બી. એન. પાંડે ખુદાબખ્શ મેમોરિયલ એન્યુઅલ લેકચર્સ, પટના, ૧૯૮૬] તેઓએ લખ્યું છે કે, કચ્છની આઠ મહારાણીઓ કાશી વિશ્વનાથ મંદિરમાં દર્શનાર્થે ગઈ. તેમાંથી એક સુંદર રાણીનું મહંતોએ અપહરણ કરી લીધું. કચ્છના રાજાએ આ ઘટનાની જાણ ઔરંગઝેબને કરી. પહેલાં તો ઔરંગઝેબે એમ કહી વાત ટાળી દીધી કે આ હિંદુઓનો આંતરિક મામલો છે. અને આમાં તે કોઈ પગલાં લે તો એ બરાબર ન કહેવાશે, પરંતુ કચ્છના રાજાએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા તો ઔરંગઝેબે કેટલાક હિંદુ સૈનિકોને ઘટનાની તપાસ અર્થે મોકલ્યા. તે સૈનિકોને મહંતના માણસોએ ધાકધમકી આપી માર મારી ભગાડી મૂકયા. ઔરંગઝેબ પોતાના સૈનિકો સાથેના આ વર્તાવથી ગિન્નાયા. તેમણે બીજી વખત કેટલાક ઉચ્ચ હોદ્દેદાર સૈનિકોને ઘટના પાછળની હકીકત જાણવા માટે મોકલ્યા, પરંતુ આ વખતે પણ મંદિરના પૂજારીઓએ બરાબર સામનો કર્યો. મુઘલ સૈનિકોએ પણ મુકાબલો કર્યો. મંદિરની અંદર સૈનિકો તથા પૂજારીઓ વચ્ચે થયેલી આ અથડામણના કારણે મંદિર ધરાશયી થયું અને અથડામણની સ્થિતિમાં આમ હોવું શકય છે. સૈનિકો જ્યારે અંદર પ્રવેશી ગયા તો તેમણે અપહૃત રાણીની શોધ આદરી. શોધખોળ દરમિયાન વિશેષ દેવતા (મહાદેવ)ની પાછળ એક સુરંગ મળી આવી. જ્યાંથી માથું ફાડી નાખતી દુર્ગંધ આવતી હતી. બે દિવસ સુધી દવા છાંટી તે દુર્ગંધ દૂર કરવામાં આવી. આ દરમિયાન ત્યાં સતત ચોકી પહેરો રાખવામાં આવ્યો. ત્રીજા દિવસે સૈનિકોએ સુરંગમાંથી કહોવાયેલી અનેક સ્ત્રીઓની લાશો કાઢી. કચ્છની

લાપતા રાણીની લાશ પણ મળી આવી જે નગ્નાવસ્થામાં હતી. અને સામુહિક બળાત્કારના કારણે મૃત્યુ પામી હતી. મોટા પૂજારીની ધરપકડ કરવામાં આવી. અને તેને સખત સજા ફટકારવામાં આવી.

હૈદરાબાદના સાલારજંગ મ્યુઝિયમમાં રાખેલ એક રેકોર્ડ (નોંધ)ના અભ્યાસથી જાણવા મળે છે કે દખ્ખણની બગાવતોને કચડવા માટે ઔરંગઝેબ થોડાક દિવસો માટે ત્યાં રોકાયા હતા. તે દરમિયાન નજીકના એક ગામડાના એક બ્રાહ્મણ પરિવારને ત્યાંથી શિવલિંગ ચોરાય ગયું. લોકોને તે બ્રાહ્મણની આજુબાજુમાં રહેતા કેટલાક મુસ્લિમ પરિવારો પર શંકા હતી. શિવલિંગના દર્શન કર્યા વગર તે બ્રાહ્મણ કશું પણ ખાતો–પીતો ન હતો. એ કારણે તેની હાલત મરવા જેવી થઈ ગઈ હતી. આ વાતની જાણ તેની પત્ની દ્વારા જ્યારે ઔરંગઝેબને થઈ તો તેમણે સ્થાનિક અધિકારીઓને આદેશ આપ્યો કે, ચોવીસ કલાકની અંદર અંદર આ બ્રાહ્મણ પરિવારને શિવલિંગ મળી જવું જોઈએ. નહીંતર આખા ગામને સજા ફટકારવામાં આવશે. ઉક્ત રેકોર્ડના અંતે એ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે તે શિવલિંગ પેલા બ્રાહ્મણને મળી ગયું.

શ્રાવક સંપ્રદાયના સીતાદાસ જૌહરી માટે ઔરંગઝેબે ૧૬૬૦ ઈ.સ.માં નસાર અને આબુજીની પહાડીઓ પણ દાન કરી. તેમણે પોતાના તાબાના અધિકારીઓને ભારપૂર્વક આદેશ આપ્યો કે આ પહાડીઓની આવકમાંથી કોઈ વેરો વસૂલવામાં નહીં આવે અને કોઈપણ શત્રુ રાજાને તેના પર કબ્જો કરવા દેવામાં નહીં આવે. *[વ્હી પંકજ પચુરી, 'મંદિરકા મુઘલિયા રિશ્તા' ઈન્ડીયા ટૂડે (હિન્દી) અંક ૨૧, ૧૫ સપ્ટે. ૧૯૮૭, પૃ–૧/૭]*

કર્ણાટક પર વિજય મેળવ્યા બાદ તિરુપતિના વિખ્યાત

મંદિર માટે ઔરંગઝેબે વિશેષ દિલચસ્પી દર્શાવી. *[શ્રી રામ શર્મા, 'મુઘલ શાસકોકી ધાર્મિક નીતિ' પૃ. ૧૬૧ / મિરઆતે અહમદી I પૃ. ૧૬૨]*

પોતાન શાસનકાળના છેલ્લા ૨૭ વર્ષો તેમણે દક્ષિણ ભારતમાં વિતાવ્યા, પરંતુ આ સમયકાળ દરમિયાન ત્યાં કોઈ હિંદુ મંદિર તોડવામાં આવ્યા નથી.

[શ્રી રામ શર્મા, આગળનો હવાલો, પૃ. ૧૬૨]

બંગાળના વિશાલપુર શહેરમાં ઔરંગઝેબના જમાનામાં બે મંદિરો ૧૬૮૧માં બાંધવામાં આવ્યા અને ત્રીજું મંદિર ૧૬૯૦માં બાંધવામાં આવ્યું.

[મનુચી IV, ૧૧૮–૧૨૧ / શ્રી રામશર્મા, આગળનો હવાલો]

ગુજરાતના સહસ્ત્રાંગ સરોવરના ગંદા પાણીને કાઢી લઈ સ્વચ્છ પાણી ભરવા માટેનો પુરો ખર્ચો સરકારી તિજોરીમાંથી અદા કરવાનો ઔરંગઝેબે આદેશ આપ્યો.

[ન્યૂઝ લેટર, ૭ જુલાઈ ૧૬૬૪, શ્રી રામશર્મા]

ગયા (બિહાર) ખાતે એક મંદિર માટે તેમણે જમીન દાન કરી. *[આ'ઝમ, તારીખે કશ્મીર, પૃ. ૧૬૫]*

ઉપરોક્ત હકીકતોથી જાણવા મળે છે કે, તે જમાનામાં જે મંદિરો તરફથી સરકારને સહકાર મળતો રહયો, ઔરંગઝેબે તેમની સાથે સદ્‌વર્તાવ કર્યો. પરંતુ તે મંદિરોને ઔરંગઝેબે વિના વિલંબે તત્કાળ કચડી નાંખ્યા, જેના માધ્યમથી હિંદુ રાજાઓ બગાવત કરવા ઈચ્છતા હતા. તેમણે મુસ્લિમો સાથે પણ આ જ નીતિ અપનાવી. ગોલકુંડાની શાહી મસ્જિદ, જે સરકાર વિરોધી તત્વોનો જાણે કે અડ્ડો બની ચૂકી હતી, તોડી પાડવામાં આવી, બલ્કે તેમણે પોતાના બાપ, ભાઈ અને ખતરો લાગતાં બેટા તથા બેટીને પણ બખ્શી નહીં. જરૂર મુજબ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે

ભેદભાવ રાખ્યા વગર તે પોતાના માણસોની પોઝીશનને હંમેશ મજબૂત કરવામાં વ્યસ્ત રહયા. હિંદુઓ વિશે આપણે કહી શકીએ છીએ કે તેઓ બધા જ ઔરંગઝેબના વિરોધી ન હતા. હિંદુ હોય કે મુસલમાન ઔરંગઝેબ વિરોધીઓ સાથે એકસરખી રીતે સખ્તાઈપૂર્વક વર્તતા હતા. અને મિત્રો સાથે હૃદયપૂર્વક વ્યવહાર કરતા હતા. પછી તે મિત્ર હિંદુ હોય કે મુસલમાન.

બનારસી ફરમાન વિશે એક જરૂરી નોંધ :

ઈંગ્લેન્ડના એક પ્રખર ઓરીયન્ટિયલ લેફટનન્ટ કર્નલ ડી. સી. ફલટને ઓકટોબર ૧૯૧૧ ઈ.ના બનારસ જવાનો મોકો મળ્યો. ત્યાં તેમને ઔરંગઝેબના ફરમાનની ફોટો કોપી મળી આવી. કર્નલ ફલટ ઔરંગઝેબ વિશે પહેલેથી જાણતા હતા કે તેમને હિંદુ મંદિરો બાબતે બદનામ કરવામાં આવ્યા છે. એટલા માટે તેમને આ ફરમાનનું સાચુ હોવું શંકાસ્પદ લાગ્યું. એટલા માટે તે બીજા વખતે બનારસ પહોંચ્યા. ત્યાંના કોટવાલ ખાન બહાદુર મુ.તૈયબની મદદથી અસલ ફરમાન જોવાનું મળ્યું. કોટવાલ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે બનારસના સંગલાગોરી મહોલ્લામાં ગોપી ઉપાધ્યાય નામી એક બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. જેમના મરવાને પંદર વર્ષ થઈ ગયા હતા. તેમને સગા–સબંધીઓમાં ફક્ત એક નવાસો મંગલ પાંડે નામી હતો. તે પણ આજ મહોલ્લામાં રહેતો હતો. નાનાના મરણ બાદ કુટુંબના બીજા કાગળો સાથે ઔરંગઝેબનું આ ફરમાન પણ તેને વારસામાં મળ્યું. એપ્રિલ ૧૯૦૫ના મંગલ પાંડેએ બનારસની કલેકટરની ઓફિસમાં એક અરજી કરી અને હું (કોટવાલ તૈયબ સા.) કલેકટરના હુકમથી પ્રાથમિક શોધખોળ માટે નિયુક્ત હતો. મંગલ પાંડે એક ઘાટીયા બ્રાહ્મણ છે. જે નદીની ઘાટ ઉપર બેઠો

રહેતો હતો અને પૂંજારીની સેવા બજાવતો હતો. પાછલા દિવસોમાં ગુજરાતથી અમુક સ્ત્રીઓ પોતાની ધાર્મિક વિધિ પ્રમાણે ત્યાં આવીને ઘાટ ઉપર ધરણા દેવા બેસી ગઈ. અને જોરજોરથી રડવા માંડી, તથા શોરબકોર કરવા માંડી. જેથી બીજા પૂંજારીઓની ઉપાસનામાં ખલેલ પહોંચવા માંડયો. મંગલ પાંડેએ તેમને રડવાથી રોકી અને કહયું કે, તમો આવા બુમ–બરાડા પાડશો તો બીજા પૂંજારીઓ આ ઘાટ ઉપર આવતા અટકી જશે. અને મને નુકસાન થશે. મંગલ પાંડે અને આ સ્ત્રીઓના ઝઘડાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અને મંગલ પાંડેએ અદાલતના દ્વાર ખખડાવ્યા. મેં તેને પૂછયું કે તમારી પાસે આ ઘાટના પુરોહિત હોવાના કોઈ કાનૂની દસ્તાવેજ હોય તો રજૂ કરો. આના જવાબમાં તેણે અને તેના નોકર બાબુ નંદને અમુક કાગળો રજૂ કર્યા. જેમાં બાદશાહ ઔરંગઝેબનું ફરમાન પણ મૌજુદ હતું. જેમાં બાદશાહના પૂત્ર શાહઝાદા મુહમ્મદ સુલ્તાનનો સિક્કો પણ લાગેલો હતો.

આ સ્પષ્ટીકરણ પછી કર્નલ ફિલ્ટની શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ ગયું. અને તેમણે સમગ્ર બાબત તથા બાદશાહનું ‘બનારસ ફરમાન’ પણ પ્રગટ કર્યું.

આસામના પાટનગર ગૌહાટીમાં આવેલ ઉમાનંદ મંદિરના પુજારી સુદામા બ્રાહ્મણને ઔરંગઝેબે અમુક જમીન તથા જંગલોની આવકનો એક ભાગ દાનમાં આપ્યો. [આસામ રિસર્ચ સોસાયટી, જાન્યુઆરી, એપ્રિલ ૧૯૪૨, પૃ–૧/૧૨] ઉજ્જૈનના મહાકાલેશ્વર નામી વિખ્યાત શિવ મંદિરમાં અખંડ જયોત (ચોવીસ કલાક) પ્રગટાવવા માટે ઔરંગઝેબના પહેલાંથી જ એક બહુ મોટી જમીન મંદિર માટે વકફ હતી. ઔરંગઝેબના

કાળમાં કેટલાક મુસ્લિમ હોદ્દેદારોએ તેના પર પાબંદી લાદી, જેની ફરિયાદ કરતાં ઉક્ત શિવ મંદિરના પુજારીએ એક અરજી ઔરંગઝેબને લખી. ઔરંગઝેબે એક ઉચ્ચ અધિકારી મુહમ્મદ મેહદીને તપાસ સોંપી. ત્યાર પછી ચબૂતરા કોટવાલીના વેરા અધિકારીને ચાર શેર ઘી ઉક્ત મંદિર માટે દિપક પ્રગટાવવા માટે આપવાનો આદેશ આપ્યો.

અનેક ઈતિહાસકારો અમદાવાદ શહેરના રઈસ (સરદાર) દ્વારા બનાવવામાં આવેલ ચિંતામણિ મંદિરને ઔરંગઝેબે તોડી પાડયું તેનું વર્ણન તો વધારી ચઢાવીને કરે છે. પરંતુ એ હકીકતને નજરઅંદાજ કરે છે કે તે જ સરદારે (રઈસે) બંધાવેલ શેત્રુંજ્ય અને આબુ મંદિરને ઔરંગઝેબે જમીનો વકફમાં આપી હતી. જેની વિગતો તે કાગળમાં મળી આવે છે જેને જોન્સે ૧૯૨૩ ઈ.સ.માં ચીફ સેક્રેટરીને રજૂ કર્યો હતો. *[જર્નલ ઓફ બોમ્બે યુનિવર્સિટી, I/૫૫]*

સાહસભાઈના પુત્ર શાંતિદાસ જૌહરી (જેઓ શ્રાવક સંપ્રદાય પાળતા હતા) માટે પાલીતાણાનું એક ગામ ઔરંગઝેબે પોતાના ફરમાન વડે દાન કર્યું હતું. ફરમાનમાં લખે છે કે, જે વ્યક્તિ શૈત્રુંજ્ય અને તેના મંદિરની સુરક્ષા કરશે તે પાલીતાણાની આવકનો હકદાર લેખાશે. જેથી ત્યાંની રૈયત હમારા માટે દુઆ કરતી રહે. પાલીતાણાની પહાડીઓ શેત્રુંજ્યના નામે જગમશહૂર છે. જ્યાં એક મંદિર પણ છે. *[બી. એન. પાંડે લેકચર સીરીઝ]*

ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે, મુન્શી સુબ્હાન રાય જે ઔરંગઝેબના કાળનો ઈતિહાસ લેખક હતો. પોતાની કિતાબ ''ખુલાસતુ–ત્તવારીખ''માં લખે છે કે, ''દીપાલીવાલ નામી ગામ જે કાલાનુર

પાસે આવેલ છે, ત્યાં શાહ શમ્સુદ્દીન દરિયાઈનું મઝાર છે. હિંદુ તથા મુસ્લિમો બન્ને તેમનાથી અકીદત (શ્રધ્ધા) ધરાવે છે. તેઓ હયાત હતા ત્યારથી જ દીપાલી નામના એક હિંદુને એટલી હદે તેમના ઉપર આસ્થા હતી કે તેઓની વફાત પછી હિંદુ અને મુસલમાન બધાએ મળીને દીપાલીને જ મઝારનો વહીવટકર્તા (ટ્રસ્ટી) બનાવી દીધો. થોડાક વર્ષો પછી કેટલાક મુસ્લિમોએ વાંધો ઉઠાવ્યો અને દીપાલીને વહીવટમાંથી ખસેડવાની માંગ કરી, પરંતુ ઔરંગઝેબે આ હંગામો સફળ થવા ન દીધો. અને આજે જ્યારે આ ગ્રંથ રચાય રહયો છે (યાને ખુલાસતુત્તવારીખ) ત્યારે ઔરંગઝેબના કાર્યકાળને ૩ વર્ષ થઈ ગયા છે અને મઝારનો વહીવટ પહેલાંની જેમ હિંદુઓના (દીપાલી) હસ્તે છે. *[રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, ઈન્ડીયા ડિવાઈડેડ, દિલ્હી ૧૯૮૬, પૃ. ૩૫–૩૬]*

હાલ બનારસ જિલ્લામાં આવેલ 'બસ્તી' નામી ગામના રહીશ જગજીવનના પુત્ર ગિરધર, મહેશપુર, પરગણા હવેલીના યાદવનાથ મિશ્ર અને પંડિત બલભદ્ર મિશ્રને ઔરંગઝેબે જાગીરો આપી. આ બધા મંદિરના પુજારીઓ હતા. *[આગળનો હવાલો, પૃ. ૩૭]*

મુલ્તાનના મંદિર તુત્લામઈ માટે કલ્યાણદાસ મિસ્રને સો રૂપિયા મંદિરનો ખર્ચ ચલાવવા માટે નક્કી કર્યો. એ મંદિર આજ દિન સુધી મોજુદ છે. *[આગળનો હવાલો]*

જ્યારે ઔરંગઝેબ શાહઝાદા–રાજકુંવર હતા ત્યારે તેમણે કેટલીય વખત પોતાના પિતા શાહજહાંથી કેટલાય હોદ્દાઓ માટે હિંદુઓને નિયુક્ત કરવાની ભલામણ કરી હતી. તેની સાબિતી તેમના તે પત્રોથી થાય છે જે 'રુકઆતે આલમગીરી'માં શામેલ છે. દા.ત. અલિચીપુરના દીવાનનો હોદ્દો ખાલી પડયો તો

ઔરંગઝેબે એક રાજપુત હોદેદાર રામકિરણની ભલામણ કરી.

સામાન્યપણે એમ સમજવામાં આવે છે કે, ઔરંગઝેબે ડરાવી ધમકાવીને હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા, પરંતુ અમે અહીં એક એવી હેરતભરી વાત જણાવી રહયા છીએ, જેનાથી ઔરંગઝેબની વિચારશૈલી તથા માનસિકતાની સારી પેઠે જાણ થઈ જશે. *[આગળનો હવાલો]* શાહજહાંએ બંધેરાના રાજા ઈન્દ્રામનને કોઈ સરકારી આદેશના ઉલ્લંઘનના લીધે કેદ કરી લીધો. જ્યારે ઔરંગઝેબ તે વિસ્તાર યાને દક્ષિણના સૂબેદાર બન્યા તો તેમણે ઈન્દ્રામનને છોડી દેવા માટે શાહજહાંથી દરખાસ્ત કરી. શાહજહાંએ ઔરંગઝેબને લખી મોકલ્યું કે ઈન્દ્રામને એક પછી એક તકલીફ પહોંચાડી છે, તે માત્ર એ શર્તે છૂટી શકે છે કે તે ઈસ્લામ કબૂલ કરી લે. ઔરંગઝેબે તેનો સખ્ત વિરોધ કરતાં લખ્યું કે આ શરત પૂરી કરી શકાય એમ નથી. આમ કરવું નાજાઈઝ (અવૈધ) લેખાશે. રાજાનો છૂટકારો તેની જ શરતો મુજબ થવો જોઈએ. ઔરંગઝેબનો આ પત્ર ‘‘આદાબે આલમગીરી’’ (ખુદા બખ્શ લાયબ્રેરી, હસ્તપ્રત)માં જોઈ શકાય છે.

એવું નથી કે લોકો તે વખતે હિંદુ–મુસ્લિમ દ્રષ્ટિકોણથી વિચારતા ન હતા. તે વખતે પણ લોકો આજની જેમ જ વિચારતા હતા. એટલે એ વાત માનવા માટેના બધા જ કારણો મોજૂદ છે કે, ઔરંગઝેબે બહુમતી પ્રજા પર શાસન કરવાના કેટલાક સિદ્ધાંત જરૂર ઘડયા હશે. તો જ તે આટલા વિશાળ ભારત પર આટલા લાંબા સમય સુધી રાજ કરી શકયા. એટલે અમારા મતે ઔરંગઝેબના ચિત્રને સંપૂર્ણપણે કાળું કે સફેદ ચિતરવામાં સચ્ચાઈ નથી. બસ, અમારી અનુભૂતિ તો એમ કહે છે કે ૧૭મી સદીના અંતે કેન્દ્રને દુર્બળ બનાવતી સત્તાઓમાં ભારતીયતા હોત

અને તેઓ એકસંપ થઈ રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવવાના ઈરાદાથી કેન્દ્રીય શાસનની બાગડોર સંભાળતા ઔરંગઝેબની વિરૂદ્ધ જવાના બદલે તેની તરફેણ કરત તો ભારત વિદેશીઓનો ગુલામ જ ન બનતે અથવા બનતે તો આટલી જલ્દી ન બનતે. મતલબ કે, આપણે આપણી ગુલામીને પાછી ઠેલી શકયા હોત. સંસ્કૃતિ કાળથી લઈ આજ સુધી ભારતીય ઈતિહાસમાં એવો કોઈ શાસક નજરે નથી પડતો, જેણે (પોતાના સ્વભાવ અનુસાર) સામાન્ય પ્રશ્નો તથા બાબતોને પણ મહત્વપૂર્ણ સમજીને તેને દુરંદેશીપૂર્વક હલ કરવાની એવી કોશિશ કરી હોય, જેવી કે ઔરંગઝેબે કરી હતી. દુનિયાએ તેમને હંમેશ બાદશાહના રૂપે જોયા, પરંતુ "કૌમના નેતા તેનો સેવક હોય છે" આ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરવા તેઓ જીવનભર ઝઝૂમતા રહયા. લોકોએ તેમને ભારતની સંપૂર્ણ દોલતના માલિક સમજ્યા, પરંતુ તેઓ પોતાના વ્યક્તિગત ખર્ચ માટે જીવનપર્યંત ટોપીઓ સીવતા રહયા અને કુર્આનની પ્રતો તૈયાર કરતા રહયા. લોકોએ તેમને હિંદુ વિરોધી કહયા, પરંતુ બધા પ્રજાજનો સાથે તેમનો વ્યવહાર સરખો રહયો. કેટલાક લોકોએ તેમને શિયા વિરોધી કહયા, પરંતુ તેમનું જીવન એક શિયાના હાથમાં હતું. કેટલાક વિદ્વાનોએ તેમને નધરોળ સત્તાધીશ કહયા, પરંતુ સાચી વાત એ છે કે, તેમની હુકૂમત ફેલાવાના હિસાબથી જુઓ તો ભારતના ઈતિહાસમાં સૌથી વિશાળ ક્ષેત્ર પર પથરાયેલી હતી. અને સમયગાળાના હિસાબથી જુઓ તો સાઠ વર્ષને આવરી લેતી હતી.

ત્રણ મુસ્લિમ બળો (અફઘાન, બીજાપુર અને ગોવલકુંડા) અને ત્રણ હિંદુ પરિબળો (મરાઠાઓ, શીખો અને રાજપૂત)ની દુશ્મનીની તલવાર હંમેશ તેમની પર લટકતી રહી, પરંતુ તેઓ

યુદ્ધના મોરચા પર ખુલ્લા મેદાનમાં, શત્રુઓના શસ્ત્રોની છાંયમાં ખુદાની યાદમાં ડૂબી જતા. બધું જ હોવા છતાં માટીના ઢગલા જેવી દેખાતી કબરને માત્ર સાદી ઘાસ વડે સજાવટની ઈચ્છા ધરાવતા ઔરંગઝેબના વસિયતનામામાં લખેલી એક વાત નોંધી અમે ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ આ વાતને અહીં ખત્મ કરીએ છીએ.

> ભારતીય લોકો પોતાનું માથું આપવાનું પસંદ કરશે, પરંતુ યુદ્ધમાં પોતાની જગ્યા નહીં છોડશે. તારે (અનુગામીને સંબોધન) આ કૌમ પર દરેક રીતે મહેરબાન થવું જોઈએ. કારણકે અનેક મોકાઓ પર જ્યારે અન્ય કૌમો જરૂરી સેવાઓ પુરી પાડવામાં ઉણી ઉતરશે ત્યારે આ ભારતીયો તેને પૂરી પાડશે. (ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ)

મંદિરો તોડવા પાછળના કારણો કયા છે તેની વિગતે ચર્ચા કરતાં **અલ્લામા શિબ્લી નોઅમાની** લખે છે કે,

આલમગીર ૨૫ વર્ષ સુધી દક્ષિણમાં રહયા. તે વિસ્તારમાં હજ્જારો મંદિરો હતા, પરંતુ કોઈ ઈતિહાસમાં એક શબ્દ પણ નથી મળી શકતો કે તેમણે કોઈ મંદિરને હાથ લગાડયો હોય.

અજંટા–ઈલોરાના વિખ્યાત મંદિરમાં કાંઈ કેટલીય મૂર્તિઓ તથા ચિત્રો મૌજુદ છે. ઔરંગઝેબ તેની આસપાસ જ ઈલોરાથી માઈલ બે માઈલ દૂર કબરમાં સૂતેલા છે. અન્ય મોટા મોટા બુઝુર્ગો પણ અહીં દફન છે, જે ઔરંગઝેબથી બહુ પહેલાં થઈ ગયા. પરંતુ આ મૂર્તિઓ તથા ચિત્રો આજ સુધી મૌજુદ છે. ‘‘મઆષિરે આલમગીરી’’નો લેખક જે ખુદ આલમગીરનો એક હોદ્દેદાર હતો અને મંદિરો તોડવાનો ઉલ્લેખ

કરવામાં તેને મજા પડે છે તે ઈલોરાનો ઉલ્લેખ ઘણી જ પ્રસંશા સાથે કરે છે. પણ ત્યાં કોઈ મંદિર તોડવામાં આવ્યું તેવી વાત નથી કરતો.

ગાદીએ બેસવાના (રાજ્યાભિષેકના) પાંચમા વર્ષે જ્યારે ભારતમાં શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ અને આલમગીર દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા તો ઈતિહાસના પૃષ્ઠો પર ત્યાર પછી મંદિર તોડવાની એક પણ ઘટના નોંધાયેલી મળતી નથી. દક્ષિણમાં બીજાપુર તથા ગોવલકુંડા જેવી મુસ્લિમ સત્તાઓ સાથે મુકાબલો હતો. જો ધાર્મિક પૂર્વગ્રહ હોતે તો અહીં મંદિરો તોડવાનો સૌથી સારો મોકો હતો.

શહેનશાહ ઔરંગઝેબ પર એક બહુ મોટો આક્ષેપ એ પણ લગાડવામાં આવે છે કે, તેઓ હિંદુ મંદિરોના સૌથી મોટા વિરોધી હતા. પરંતુ આ આક્ષેપ લગાવનારાઓથી પૂછી શકાય એમ છે કે, જો ઔરંગઝેબ આ હિંદુ મંદિરોના સાચે જ વિરોધી હોત તો તેઓ દક્ષિણમાં લાંબી મુદત સુધી અજંટા ઈલોરાના હિંદુ મંદિરોના નજીક જ નહીં તેની છાંયમાં પચ્ચીસ વર્ષ કેમ પડયા પાથર્યા રહયા ? અને તે મંદિરો તથા મૂર્તિઓને કેવી રીતે તેઓ સાંખતા રહયા ?

ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં એક–બે વર્ષ નહીં, બલ્કે તેમના જીવનના અંતિમ ૨૫ વર્ષ દક્ષિણમાં જ વીત્યા છે. આ મુદત દરમિયાન કોણ જાણે તેઓ કેટલી વખત દક્ષિણના પેલા ઐતિહાસિક મંદિરો પાસેથી પસાર થયા હશે, પરંતુ તેમણે અથવા તેમના સૈન્યના કોઈ સૈનિકે આટલી લાંબી મુદતમાં મંદિરની હજ્જારો મૂર્તિઓમાંથી કોઈ એક મૂર્તિને પણ હાથ અડાડયો નથી. શું કોઈ મૂર્તિભંજક અને મંદિરશત્રુથી આ આશા

રાખી શકાય છે ? દક્ષિણ સિવાય દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, વૃંદાવન, બનારસ અને ભારતના અન્ય વિસ્તારોમાં આજે પણ એક–બે નહીં, ઔરંગઝેબ કાળના હજ્જારો મંદિરો મૌજૂદ છે. તેમને તોડી નાંખવાનું તો દૂર રહયું, તેમની મૂર્તિઓને કોઈએ સ્પર્શ સુધ્ધાં કર્યો નથી. તે છતાં ઔરંગઝેબ પર એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે, ‘‘તેઓ મૂર્તિભંજક હતા અને હિંદુ મંદિરોના દુશ્મન હતા.’’ જૂઠની પણ કોઈ હદ હોય છે !

ચોક્કસ આ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે ઔરંગઝેબ જો મંદિર વિરોધી હતા તો તેઓ મંદિરોને જાગીરો તથા પંડિતોને ભથ્થાંઓ કેમ આપતા હતા ? ભારતના સૌથી મોટા હિંદુ ઈતિહાસકાર જાદવનાથ સરકારે પોતાના પુસ્તક ‘મોગલ ઈતિહાસ’માં એવા અસંખ્ય ફરમાનોની નોંધ લીધી છે, જેના મુજબ ઔરંગઝેબે મંદિરો માટે જમીનો તથા જાગીરો અર્પણ કરી હતી. આ કેટલી વિચિત્ર વાત છે કે, ઔરંગઝેબ મંદિર વિરોધી પણ હતા. અને તેમને યથાવત્ રાખવા માટે જાગીરો પણ આપતા રહેતા હતા ?

બનારસ સ્થિત, જ્ઞાનવાણી (ગ્યાનવાપી) મસ્જિદ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઔરંગઝેબે તેને મંદિર તોડીને બનાવી હતી, પરંતુ ઈતિહાસ આપણને એમ દર્શાવે છે કે ત્યાં કોઈપણ કાળે કોઈપણ મંદિર ન હતું. વાસ્તવમાં તો ત્યાં અકબર બાદશાહ પ્રેરિત ‘દીને ઈલાહી’ની એક સંસ્થા હતી. જેને તોડીને શાહજહાંએ ૧૬૭૩માં એક મસ્જિદ બનાવી લીધી હતી. અને તેનું તારીખી નામ (એવું નામ જેના શબ્દના અંકોના સરવાળાથી તેની સ્થાપનાની તારીખ નીકળી આવે) ‘‘ઈવાને શરીઅત’’ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ હકીકતો જોતાં કયો ન્યાયપ્રિય માણસ ઔરંગઝેબ પર મૂર્તિભંજકનો આક્ષેપ લગાડી શકશે ?

બહુ જ શકય છે ઔરંગઝેબને કેટલાક એવા ધાર્મિક સ્થાનો પર હુમલો કરવો પડયો જે તે વખતે રાજકીય ષડયંત્રોના કેન્દ્રો હોય અને તેના કારણે એક–બે મંદિરોને પણ થોડું ઘણું નુકસાન થઈ ગયું હોય, પરંતુ આ પ્રકારના હુમલાઓ પક્ષપાતના કારણે થતાં ન હતાં, બલ્કે તેની પાછળ શાસકીય હેતુઓ છુપાયેલા હોય છે. હકીકત એ છે કે જો ઔરંગઝેબ મંદિર વિરોધી હોત તો આજે તેમના જમાનાના મોટા મોટા હજારો ઐતિહાસિક મંદિરો અસ્તિત્વમાં ન હોત.

જનાબ મિરઝા સમીઉલ્લાહ બેગ (ચીફ જસ્ટીસ હૈદરાબાદ) લખે છે કે, વાસ્તવમાં ઔરંગઝેબ સ્વભાવે ધાર્મિક હતા. અને જે લોકોને તે અધર્મના માર્ગે જતાં જોતા તો તેમની સાથે કડકાઈપૂર્વક વર્તતા હતા. દા.ત. જ્યારે તે કોઈ મુસલમાનને શરીઅત વિરૂદ્ધ કાર્ય કરતાં જોતા તો તેમને તે સખત નાપસંદ પડતું. અને તેઓ ઈસ્લામી શરીઅત મુજબ તેને સજા ફટકારવાને અનિવાર્ય સમજતા હતા. પરંતુ હિંદુઓ સાથે તેમનો વ્યવહાર આવો ન હતો.

દક્ષિણમાં ઔરંગાબાદ નજીક એક સ્થાન દૌલતાબાદ નામે છે. તેને એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત છે કે, એક અઝીમુશ્શાન ફકીર સમાન બાદશાહે (અર્થાત્ ઔરંગઝેબે) પોતાના હાથોથી લખેલા કુર્આન શરીફના હદિયામાં જે રકમ મળી હતી, તેમાંથી થોડીક જમીન ત્યાં ખરીદી હતી. અને એવી હસ્તીના મઝારની નજીક ખરીદી હતી, જેનાથી તેમને આધ્યાત્મિક આત્મીયતા (શ્રધ્ધા) હતી. અને એમ વસિય્યત કરી હતી કે તે જ ભૂમિના ટુકડામાં તેમને દફન કરવામાં આવે. તેના ઉપર કોઈ બાંધકામ (મકબરા વિગેરે રૂપે) કરવામાં ન આવે, માત્ર લીલું ઘાસ પુરતું છે. અને કબર એવી બનાવવામાં આવે કે તેમના પીરે તરીકત (ગુરૂ)ના મઝારથી

(વરસાદમાં) જે પાણી વહે તે પેલા બાદશાહની કબર પરથી વહે. તેની પાસે એક મદ્રસો હોય, જ્યાં બાળકોને દીનની તાલીમ અપાતી હોય, વિગેરે...

મેં (મિરઝા યાર જંગ સમીઉલ્લાહ બેગે) પોતે આ જગ્યાની બે વાર મુલાકાત લીધી છે. જોઈને જાણે કે એવું લાગે છે કે આજ સુધી તે વસિય્યત પર અમલ થઈ રહયો છે. આ ઘટનાઓ –હકીકતોથી ઔરંગઝેબની ધાર્મિક માનસિકતાનો સારી પેઠે અંદાજો આવી શકે છે. પરંતુ જે ધર્મનો રંગ તેમની પર ચઢેલો હતો તે જ ધર્મ તેમને ધાર્મિક ઉદારતા શીખવતો હતો. આ જ ધર્મ તેમને પોકારી પોકારીને કહેતો હતો કે, **''લા ઈક્રાહ્ફ ફિદ્દીન** અર્થાત્ ધર્મની બાબતે કોઈ બળજબરી નથી.

દૌલતાબાદના જે પર્વત પાસે ઔરંગઝેબે પોતાના અંતિમ દિવસો વિતાવ્યા, તેની નીચે થોડાક ડગલાઓના અંતરે ઈલોરાની ગુફાઓ છે. જ્યાં બૌધ્ધ તથા હિંદુ કાળના મંદિરો તથા મૂર્તિઓ જોવા માટે આજે પણ યુરોપ અમેરિકાથી લોકો આવે છે. તે જ જિલ્લામાં અજંટાની તે ગુફાઓ પણ છે, જેની કોતરણી જોઈ વર્તમાનકાળનો એક ફ્રેંચ કલાકાર સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. જો ઔરંગઝેબમાં એટલો ભેદભાવ હોત કે તેઓ અન્ય કૌમોના પૂજાસ્થાનોને નહીં જોઈ શકતા હતા તો, તે વખતે આ અવશેષોને ખત્મ કરી દેવા તેમના માટે મુશ્કેલ ન હતું. તેનો કોઈ પુરાવો નથી કે ખુદ ઔરંગઝેબે અથવા તેમના હુકમથી કોઈએ તેને તોડવાની કોશિશ કરી હોય. આ તો માત્ર એક વહેમ છે. જેમકે અમે આગળ લખ્યું કે ઔરંગઝેબ સ્વભાવે ધાર્મિક હતા, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેમની અંદર સહન–શીલતા ન હતી. જો કે તેમના કાળમાં દરેક હિંદુ પોતાના ધર્મ

અનુસાર સ્વતંત્ર હતો. અને દરેક માણસ જે ચાહતો તે ધર્મ સ્વીકારી લેતો હતો.

જ્યારે હું (મિર્ઝા યારજંગ સમીઉલ્લાહ બેગ) દક્ષિણમાં ગોવલકુંડા તથા કરીમ નગરના કિલ્લાઓ જોવા ગયો તો મેં ત્યાં એવું દ્રશ્ય જોયું, જેની મારા મન પર બહુ સારી છાપ પડી. ગોવલકુંડા તથા કરીમ નગરના કિલ્લાઓ હિંદુકાળના બનેલા છે. તેના શિખરો પર આજ સુધી મંદિરો મોજૂદ છે. મુસલમાનોએ આ કિલ્લાઓ જીતી લીધા, પછી પણ તે મંદિરો તોડી નહીં પાડયા. હિંદુઓએ તેને તિર્થધામ બનાવી લીધું છે. અને આજે પણ તેઓ ત્યાં જાય છે. આ જોઈ મુસ્લિમોની સહિષ્ણુતા પર મને ગર્વ થયો.

આ એક ઐતિહાસિક હકીકત છે કે મુઘલકાળમાં ઈસ્લામની તબ્લીગ (પ્રચાર–પ્રસાર)ને કયારેય કોઈ સરકારી વિભાગ તરીકેનું સ્થાન ન મળ્યું, તેમજ કોઈ મુઘલ બાદશાહે પણ ઈસ્લામના પ્રચારને પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજ્યું. એ વાત અલગ છે કે સુફીઓના પ્રભાવ અને કેટલાક નેક મુસ્લિમોની જીવન– શૈલીથી લોકોના દિલ નરમ થયા. તેમજ ઈસ્લામની સાદગી તથા માનવી માનવી વચ્ચે સમાનતાનો ઈસ્લામી દ્રષ્ટિકોણ ભારતના કચડાયેલા વર્ગને એક સારી બાબત લાગી. રાજાનો ધર્મ હોવાનો પણ તેને ફાયદો મળ્યો. અને આ કારણોસર મુસ્લિમોની સંખ્યામાં થોડોક વધારો થયો. બાકી મુસ્લિમ શાસનકાળમાં ઈસ્લામની તબ્લીગ એવી રીતે શિસ્તબધ્ધ ક્યારેય કરવામાં નથી આવી, જેવી રીતે અંગ્રેજકાળમાં તેમજ આજે પણ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ કરે છે.

ઔરંગઝેબ મંદિર વિરોધી ન હતા, તેને કેટલાક અન્ય

ન્યાયી હિંદુઓ—વિદ્વાનોએ પણ પુરવાર કર્યું છે. તે પૈકી **બોમ્બેના શ્રી જનનચંદ્ર** પણ છે. જેમણે ઘણી જહેમત ઉઠાવી ઔરંગઝેબના તેર (૧૩) એવા ફરમાન (આદેશ) તથા પરવાનાઓ એકત્ર કર્યા છે. જેનાથી ઔરંગઝેબ પર લાગતા ઉપરોક્ત આક્ષેપોની હકીકત છતી થઈ જાય છે. વિદ્યા જગતમાં પણ પૂર્વગ્રહનો એ હાલ છે કે તેમના એ લેખો વિચારણીય હોવા છતાં ભારતના કોઈ સામાયિક નહીં છાપ્યા. છેવટે તેમણે પોતાના એ અંગ્રેજી લેખો કરાંચી સ્થિત 'પાકિસ્તાન હિસ્ટોરિકલ સોસાયટી'માં છપાવ્યા. તે લેખોની કેટલીક વિગતો આ પહેલા આવી ગઈ છે. એટલે અમે તેને નહીં દોહરાવીશું. નવી વિગતો આ મુજબ છે.

જંગમ સંપ્રદાયને તેમની એ બધી જાગીરો પાછી આપવામાં આવી, જે તેમને આપવામાં આવી હતી. (જંગમ સંપ્રદાય શિવમતનો એક સંપ્રદાય હતો) આ ફરમાન પર ૧, રબીઉલ અવ્વલ ૧૦૭૮ની તારીખ લખી છે. તે મુજબ ૧૭૮ વીંઘા જમીન તેમને પાછી આપવામાં આવી. સંભવત્ આ જમીન પહેલાં પણ ઔરંગઝેબે જ તેમને આપી હતી. કારણકે એક બીજું ફરમાન તેની પહેલાં (૫, રમઝાન ૧૦૭૧ હિ.સ.)નું આ વિષયનું મળી આવે છે.

એ જ પ્રમાણે જંગમબારીની પાંચ હવેલીઓ જપ્ત કરી લેવામાં આવી હતી. મઠના સન્યાસી ઔરંગઝેબ પાસે આવ્યા. તો તેહકીક પછી તે બધી હવેલીઓ તથા દંડમાં લીધેલા પાંચસો રૂપિયા પણ મઠના સન્યાસીને પરત કરવામાં આવ્યા. આ ફરમાન ઉપર ઔરંગઝેબની સહી સાથે ૫ જમાદિઉલ અવ્વલ ૧૦૮૫ હિ.નો સિક્કો છે.

રામજીવન ગોસાંઈ નામી એક બીજા હિંદુ ધર્મગુરૂને પંદર હાથ જેટલો વિસ્તાર ઈનામરૂપે એટલા માટે આપ્યો કે, ત્યાં ઘર બાંધીને સાધુઓને રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.

આસામના હિંદુ રાજાઓએ ગૌહાટીના ઉમાનંદ મંદિરના ખર્ચ માટે કેટલીક જમીન તથા જંગલની આવક આપી હતી. જ્યારે ઔરંગઝેબે આસામ ફતેહ કર્યું તો આ વ્યવસ્થા યથાવત રાખી. તેના પર તારીખ લખી છે, ર સફર રાજ્યાભિષેકનું નવમું વર્ષ.

શ્રી જનનચંદ્રે ત્યાર પછી એવા તેર પરવાનાઓ રજૂ કર્યા છે જે માલવાના સૂબેદારે આલમગીરના ૭મા તથા ૪૮માં રાજ્યાભિષેક વર્ષે ઉજજૈનના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબના નામે લખ્યા છે. તેઓ માટે રોજબરોજનો ખર્ચ તથા અન્ય દાન નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. તે કુટુંબના સભ્યો આજે પણ ઉજજૈનના મહાકાલેશ્વર મંદિરના વિશિષ્ટ પૂજારીઓ છે.

આ પરવાનાઓથી જાણવા મળે છે કે, માલવાના સૂબેદાર નજાબતખાંએ સાતમા વર્ષે કોકા નામી એક બ્રાહ્મણને ત્રણ મુરાદી ટંકા (એક માપ) આપવાનું નક્કી કર્યું. તેના અવસાન પછી કાંજી માટે પણ આ સુવિધા ચાલુ રહી. આલમગીર સુધી આ સિલસિલો ચાલતો રહ્યો. *[વિગત માટે જુઓ સૈયદ સબાહુદ્દીન અબ્દુર્રહમાનની "મઝહબી રવાદારી" પૃ.૧૫૮]*

મૌલાના અતાઉર્રહમાન કાસિમી સા. ડો. બી. એન. પાંડેના લેકચરનું ભાષાંતર કરતા લખે છે કે, ઈતિહાસથી સાબિત થાય છે કે ઔરંગઝેબના સલ્તનત યુગમાં મંદિરો અને ગુરૂદ્વારોને જેટલી જાગીરો આપવામાં આવી છે, કદાચ જ કોઈ હિંદુ રાજા–મહારાજાના યુગમાં આપવામાં આવી હશે. લાલ

કિલ્લાની સામે ચાંદની ચોકના પૂર્વિય કિનારે આવેલ જૈન મંદિરના પૂંજારીને ઔરંગઝેબ તરફથી કાયદેસર પગાર આપવામાં આવતો હતો, જે બહાદુરશાહ ઝફરના યુગ સુધી જારી રહયો.

બિહારના ચંપારન જિલ્લાનું લોરીયા નામી સ્થાન જ્યાં બૌધ્ધોનું મોટુ મંદિર છે. જ્યાં ગૌતમ બુધ્ધ પણ ગયા હતા. આજે પણ ત્યાં મહારાજા અશોકની લાટ છે. જેની દક્ષિણ તરફ લગભગ દોઢ ફૂટમાં કલિમએ તય્યિબહ લખેલો છે. અને તેની બિલ્કુલ બરાબરમાં ઘણા જ સુંદર લખાણથી મુહયુદીન ઔરંગઝેબ આલમગીર ગાઝી ૧૦૭૧ હિ. કોતરેલ છે. આ જગ્યાએ ઔરંગઝેબ પોતે આવ્યા હતા. અને સફર દરમ્યાન જનપટીયા મઠ, અરેરાજ મઠ અને ઈન્દ્રા મઠને જાગીરો અર્પણ કરી. આજે પણ આ મઠોના નામે હજારો વીંગા જમીનો છે. અને તેના અસલ મહંતો પાસે ઔરંગઝેબના દસ્તાવેજી ફરમાનો સુરક્ષિત છે. જેમાંથી અમુકની નકલો ચંપારનના પ્રખ્યાત વકીલ અઝીઝ હાશમી સાહેબ પાસે પણ છે. કારણકે તે આ મઠોની જમીનોના ઝઘડાઓના મુકદમાના વકીલ હતા.

બિહારમાં જ મુંગેરની ખાનકાહે રહમાનીથી થોડે અંતરે "સીતાકુંડ" છે. જ્યાં ગરમ પાણીનું ઝરણુ ફૂટે છે. સીતાકુંડની સુરક્ષા કરનાર પંડિતોએ મૌલાના અતીઉર્રહમાન કાસિમી સાહેબથી વર્ણન કર્યુ કે આ સીતાકુંડ માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહે સિત્તેર વીંગા જમીન દાન કરી છે. હમારા મોટા પંડિત પાસે ઔરંગઝેબનું શાહી ફરમાન પણ મૌજુદ છે.

પરશિયનના એક સાહિત્યકાર પ્રોફેસર શરીફહુસૈન કાસિમી સા. (પ્રમુખ પરશિયન વિભાગ દિલ્હી યુનિવર્સિટી) પાસે એક અંગ્રેજ લેડી સ્કોલર આવ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે હું

મુસ્લિમ બાદશાહો તરફથી મંદિરોને આપવામાં આવેલી જાગીરો વિષે દસ્તાવેજોનું સંશોધન કરી રહી છું. આ સબંધે મેં હરિયાણાના મંદિરો અને મઠોનું સર્વે કર્યું છે. મેં દરેક જુના મંદિરોના મહંતોથી સંપર્ક સાધ્યો. અને તેમનાથી શાહી દસ્તાવેજો વિશે ચર્ચા કરી, તો મને એક અંગ્રેજ સ્કોલર સમજી બધા જ મહંતોએ પોતાના મંદિરોના પુરાણા કાગળો મારી સમક્ષ રજૂ કર્યા. હું પોતાની રૂમમાં તેના ફોટા લેતી હતી. અને અસલ કાગળો પરત કરતી હતી. હવે આપની પાસે એટલા માટે આવી છું કે આપ પરશિયનના પ્રોફેસર છો. અને આ બધા દસ્તાવેજો પરશિયનમાં છે, માટે આનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી આપો.

પ્રો. શરીફહુસૈન કાસિમી સાહેબે અનુવાદ કરવાની હા પાડી, એનું વાંચન કર્યું. જેમાં અમુક દસ્તાવેજો હિંદી અને સંસ્કૃતમાં પણ હતા. વધુ પડતા પરશિયનમાં હતા.

એમણે અનુવાદ કર્યા બાદ તેની ગણત્રી કરી તો ત્રણસો પરશિયન દસ્તાવેજો હતા. આ ફક્ત હરિયાણાના મંદિરોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ દસ્તાવેજો છે, જે એક નાનું રાજ્ય છે. જો સમગ્ર હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, બર્મા વગેરેમાં શોધવામાં આવે. જે તે વખતે ભારતના અવિભાજ્ય અંગો હતા, તો હજારોની સંખ્યામાં મળી શકે તેમ છે.

શ્રી ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ :

'ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિશે એક નવો દ્રષ્ટિકોણ' શિર્ષક હેઠળ પોતાના સંશોધનપૂર્ણ પુસ્તકમાં શ્રી ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ (ઈતિહાસ વિભાગ પટના) લખે છે કે, મંદિરોને લૂટવાનું કામ મુસ્લિમોથી વધારે હિંદુ શાસકોએ કર્યું છે. કોઈપણ મુસ્લિમ

શાસનકાળમાં મંદિર લૂંટવાનો વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હોય તેવો કોઈ પુરાવો નથી મળતો. અલબત્ત, કાશ્મીરના હર્ષ નામી રાજાએ એક ''મંદિર લૂંટ'' વિભાગ (ખાતું) જ શરૂ કરી દીધો હતો. જેનું કામ જ હતું કે મંદિરો લૂંટવામાં આવે.[૧] લૂંટમાં જેટલો માલ હાથમાં આવતો તેનો અડધો ભાગ લૂંટમાં શામેલ સિપાઈઓને મળતો તથા અડધો માલ રાજા લઈ લેતો. આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે મંદિરોની સંપત્તિ લૂંટવાની ટેવ લગાતાર જડ પકડતી ગઈ. તેણે ભક્તો દ્વારા મંદિરોને દાનમાં મળેલી સંપત્તિઓ તથા ધાતુની બનેલી મૂર્તિઓ મંદિરથી કાઢવા માટે ''ઉદય રાજ''ને એક વિશેષ હોદ્દો (દેવ વિત્પાતન નાયક) આપ્યો.[૨] દેવતાઓની મૂર્તિઓ લૂંટતા પહેલા ઉદયરાજ નાગા ભિક્ષુઓના હાથોથી તેમની ઉપર મળમૂત્રનો છંટકાવ કરાવતો હતો. મૂર્તિના પગમાં રસ્સીઓ બાંધી તેમને સડક પર ઘસેડવામાં આવતી.[૩] શ્રી રણસ્વામી અને શ્રી માર્તંડ દેવની મૂર્તિઓ બચી જવા પામી હતી. તેનો ઉલ્લેખ કુલ્હને કર્યો છે. તેના રાજ્યમાં કોઈ ગામ, કસબો અથવા શહેર એવુ ન હતું, જ્યાંના મંદિરોની દેવમૂર્તિઓ તોડવામાં આવી ન હોય.[૪] ભગવાન બુધ્ધની પણ બે મૂર્તિઓ બચી ગઈ. દેવ મંદિરોની પૂજા વિગેરેની વ્યવસ્થા માટે આપવામાં આવેલ ગામડાઓને પણ હર્ષે પોતાના તાબામાં લઈ લીધા.[૫]

પરમાર શાસક સુભટ્ટ વર્મને (૧૧૯૩–૧૨૩૦) ગુજરાત પર આક્રમણ કરી ડભોઈ તથા ખંભાતના કેટલાય જૈન મંદિરોને

---

૧. નીલમ અગ્રવાલ, રાજ નર્તકી–કુલ્હન–ઈલ્હાબાદ/૧૯૬૮, પૃ.૪–૨૫૩
૨. આગળનો હવાલો, ૩. આગળનો હવાલો,
૪. આગળનો હવાલો, ૫. આગળનો હવાલો.

લૂંટયા હતા.[1] હજ્જારો કુટુંબોને લૂંટી સંપત્તિ મેળવવાના બદલે કોઈ મંદિરને લૂંટીને સંપત્તિ મેળવવી શાસકોને વધારે સગવડ–ભર્યું લાગ્યું. કારણકે મંદિરોમાં એકઠી થયેલી અઢળક સંપત્તિ ભ્રષ્ટાચારનું મૂળ કારણ રહી છે.

ઔરંગઝેબે મથુરા તથા બનારસના મંદિરો તોડયા તો તેણે ગોલકુંડાની મસ્જિદને પણ પાડી. કારણકે ત્રણેય સ્થાન પર શાસનવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી. બનારસના કાશી વિશ્વનાથ મંદિરને તોડવાનો તથા તેની ઉપર મસ્જિદ બાંધવાનો આક્ષેપ ઔરંગઝેબ પર લગાવવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો કોઈ પાકો પુરાવો સાંપડતો નથી.

જ્યારે કોઈ શાસન કે સત્તાનું પતન થાય છે ત્યારે તેની પાછળ કોઈ એક વ્યક્તિ જવાબદાર નથી હોતી. અનેક આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક પરિબળો પતન માટે કારણભૂત હોય છે. સિફતની વાત તો એ છે કે, ઔરંગઝેબના પતન પછી કોઈ દેશી શાસક રાજગાદીએ નહીં બિરાજ્યો, બલ્કે એક વિદેશી સત્તાએ તેની પર કબ્જો જમાવ્યો. એ હિસાબથી આપણે તેને ‘‘મુઘલ સલ્તનતનું પતન’’ કહેવાને બદલે ‘‘ભારતીય સલ્તનતનું પતન’’ કહીશું તો વધારે ન્યાયપૂર્ણ લેખાશે.

ઔરંગઝેબે લગભગ પચાસ વર્ષ (૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭) સુધી રાજ કર્યું. તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી કે, ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ તે એક કટ્ટર મુસલમાન હતો, પરંતુ સાથોસાથ તે એક શાસક પણ હતો.[2] તે એ હકીકત ભૂલી શકતો ન હતો કે પ્રજાની બહુમતિ

---

૧. રોમીલા થાપર, હરિવંશ મુખ્યા અને બિપિનચંદ્ર : પૃ–૩૪

૨. બિપિનચંદ્ર–આધુનિક ભારત–ન્યુ દિલ્હી–૧૯૭૯, પૃ–૧૨/૧

હિંદુ ધર્મ પાળે છે. જેઓ પોતાના ધર્મમાં પાક્કા હતા. તલવાર વડે તેમના મન મસ્તિષ્ક પર ઈસ્લામનો પ્રભાવ પાથરવો શકય ન હતો. અને જો એ માની લેવામાં આવે કે ઘણાં બધા હિંદુઓને તેણે બળજબરીપૂર્વક મુસલમાન બનાવી પણ લીધા હતા. તો આવું તેમણે શા માટે કર્યું હશે ? આ પગલાં દ્વારા હિંદુઓમાં રોષની લાગણી ફાટી નીકળવાની શક્યતા ચોક્કસ હતી. એવો કોઈપણ નિયમ જેના કારણે હિંદુ પ્રજા કે કોઈ સશક્ત હિંદુ રાજાઓ તથા જમીનદારો નારાજ થઈ જાય તો પોતાને ચોક્કસ જ નિષ્ફળતા સાંપડશે એ મુદ્દો ઔરંગઝેબ સારી પેઠે જાણતા હતા.[૧]

૧૬૫૯માં તેમણે ચલણી સિક્કાઓ પર કલિમો (લા ઈલાહ ઈલ્લલ્લાહ મુહમ્મદુ ર્રસૂલુલ્લાહ) કોતરાવવાનું બંધ કરાવી દીધું.[૨] તેનો વિચાર એ હતો કે જ્યારે ચલણી સિક્કાઓ હિંદુ તથા મુસ્લિમો બન્ને ઉપયોગમાં લે છે. તો તેવી સ્થિતિમાં તેની બનાવટ સામાન્ય (સેકયુલર) પ્રકારની હોવી જોઈએ.[૩]

દારૂબંધી તો શાહજહાંના કાળથી હતી, પરંતુ તેની પર યોગ્ય અમલ થતો ન હતો. ઔરંગઝેબે નવું ખાતું સ્થાપી તેના પર અમલ કર્યો. શરાબના કારણે અનેક હિંદુ તથા મુસ્લિમો દંડાયા. ત્યાં સુધી કે મદિરાપાનને પ્રોત્સાહન ન મળે એ હેતુસર દીવાને હાફિઝ (એક કાવ્યસંગ્રહ)ની પ્રતો પણ કબ્જે કરી લેવામાં આવી. યુરોપવાસીઓ તેનું સેવન કરી શકતા, પરંતુ તેમના મકાનો શહેરથી બહાર હતા.

---

૧. સતીશચંદ્ર – મધ્યકાલીન ભારત – પૃ–૨/૧૦૦–૧૨
૨. ખાફીખાં – મુન્તખબુલ બાબ–૨, ૭૭/કાઝિમ–આલમગીર નામા પૃ–૩૬૬
૩. શ્રી રામશર્મા–મુગલ શાસકોકી ધાર્મિક નીતિ, પૃ–૧૨૦

નગરવધુઓ તથા નાચનારીઓને કયાં તો શાદી કરી લેવાનો, કયાં તો રાજયની સરહદોથી બહાર ચાલ્યા જવાનો આદેશ મળ્યો. જો કે તેના પર બરાબર અમલ થયો નહિં. *[મનુચી–ઈસ્ટોરિયા ધી મુગુટ–ભાષાંતર, ઈર્વિન II, પૃ–૫/૮]* બળજબરીપૂર્વક સતીપ્રથા પર પાબંદી ચાલુ રહી. *[મનૂચી, II, પૃ–૯]* ભાંગની ખેતી, વેચાણ અને ખુલ્લમખુલ્લા સેવન પર પાબંદી લાદી દેવામાં આવી. *[મિરઆતે અહમદી, I, પૃ–૨૮૨]* જુગારને ગેરકાનૂની ઠરાવ્યું. *[એજન, પૃ–૨૫૧]* મુહર્રમને લોકો શોકના બદલે હર્ષોલ્લાસ સાથે મનાવતા હતા. તેના વિવિધ પ્રોગ્રામોની મનાઈ ફરમાવી. *[ખાફીખાં II, ૨૧૩–૧૪, શ્રી રામશર્મા, પૃ–૧૨૯]* ઈ.સ. ૧૭૦૦માં મુહર્રમ મનાવવાના કારણે અમદાવાદના હાકેમને ત્રણ હજાર પાંચસોના પદ પરથી ખસેડી ત્રણ હજારી પદ પર બેસાડી દીધો. *[વર્તમાનપત્રો, ૨૮, ઓગષ્ટ, ૧૭૦૦/શ્રી રામશર્મા, પૃ–૨૧૯]*

રાજ્યાભિષેકના અગિયારમા વર્ષે ઔરંગઝેબે દરબારમાં નાચગાન પર પાબંદી લગાવી દીધી. શ્રી જાદવનાથ સરકારે આ ઘટનાને એવી રીતે વર્ણવી છે, જેનાથી એવું પ્રતીત થાય કે ઔરંગઝેબ એક શુષ્ક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. જો કે દરબારની બહાર હજ્જારો નાચગાનવાળા મૌજૂદ હતા.

સિતારવાદનમાં ઔરંગઝેબ ખુદ નિપૂણ હતા. (સતીષચંદ્ર) જો તેઓ સિતાર વગાડી દરબારીઓની વાહ વાહ મેળવતા તો પણ તે ખરાબ રાજા જ કહેવાતા. તેનાથી વિપરિત તેમણે તબલા સારંગી હટાવવાનો આદેશ આપ્યો. ત્યારે પણ તેમને કડક રાજા કહીએ તો તે ન્યાયપૂર્ણ વાત નથી લાગતી.

એક વખત ઔરંગઝેબ જુમ્આની નમાઝ માટે મસ્જિદે જઈ રહયા હતા. નાચગાન પર પાબંદીના કારણે નાચનારા–

ગાનારાઓ બાદશાહથી નારાજ હતા. એક હજાર ગવૈયાઓ એકઠા થયા હતા, સાથે ૨૦ જનાઝાઓ પણ. બધા રડી રહયા હતા. બાદશાહે પૂછાવ્યું કે આ કોના જનાઝાઓ છે. તેમણે જવાબ આપ્યો કે, ''બાદશાહે પોતાના આદેશ વડે સંગીત–શાસ્ત્રનું મૃત્યુ નિપજાવી દીધું છે. અમે લોકો તેને કબરમાં દફનાવવા જઈ રહયા છીએ.'' સ્વાભાવિક છે કે ઔરંગઝેબ આ જવાબથી સમસમી ઉઠયા. પરંતુ (બાદશાહને છાજે એવી રીતે ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખી) અત્યંત મજાકિયા લઢણમાં જવાબ આપ્યો : ''તેને સારી રીતે અને ઊંડાણમાં દફન કરજો.'' *[જાદુનાથ સરકાર : ઔરંગઝેબ, પૃ–૧૦૩]* ઔરંગઝેબ વિરોધી લેખકોએ આ ઘટનાને ઘણું મહત્વ આપ્યું છે. આ ઘટનાને એક હાસ્યપૂર્ણ ઘટના કહેવી યોગ્ય લેખાશે. વાસ્તવમાં ભારતીય સંગીતશાસ્ત્ર પર જેટલું વિશાળ તથા ઉચ્ચ સ્તરીય કામ ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં થયું તેટલું તેના પહેલાં ક્યારેય થયું નથી.

ભાષાશાસ્ત્રના હિસાબથી જુઓ તો તેમણે ભારતીય ભાષાનો એક કોશ ''તોહફતુલ હિંદ''ના નામે તૈયાર કરાવ્યો. જેની હસ્તપ્રત ખુદાબખ્શ લાયબ્રેરીમાં મોજૂદ છે. ઘણાં સમય પહેલાં સર વિલિયમ જોન્સે આ કોશેનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પરંતુ ત્યારપછીના બુધ્ધિજીવીઓએ આ ગ્રંથને સતત અવગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કોશ વડે ફારસી જાણતો કોઈપણ વ્યક્તિ હિંદુસ્તાની ભાષા (યાને ઉર્દૂ ભાષા) સરળતાપૂર્વક સમજી શકે એમ છે. હિંદી તથા સંસ્કૃત કવિતા તથા તે સંબંધી નિયમોના પ્રચલન માટે પણ તેમણે ઉલ્લેખનીય પુસ્તક લખાવ્યું. તેની હસ્તપ્રતો પણ ખુદાબખ્શ લાયબ્રેરી પટનામાં મોજૂદ છે.

અકબરે ''રસ્મે સાલગિરહ'' શરૂ કરાવી હતી. ઔરંગઝેબે તેને બંધ કરાવી દીધી. કારણકે નાના નાના સરદારો તેના કારણે આર્થિક બોજ હેઠળ દબાય જતા હતા. *[આગળનો હવાલો]*

તેમણે ગરીબ ખેડૂતો પર સ્થાનિક અધિકારીઓ જુલમ ન ગુજારે તેની દેખરેખ માટે એક ઉંચા હોદ્દેદાર રસિકદાસને નિયુક્ત કર્યો. *[પર્સીવિલ–અ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડીયા : ૨/૩૪–૩૬, પેંગવિન ૮૫]*

સતારાના કિલ્લા પર આક્રમણ કરનારાઓમાંથી ૧૩ માણસો પકડાયા. જેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને હતા. દરબારના કાઝી અકરમ સાહેબે ચુકાદો આપ્યો કે હિંદુઓને મુસલમાન બનાવી નાંખવામાં આવે, અને મુસ્લિમોને ત્રણ વર્ષ સુધી જેલમાં બંધ કરી દેવામાં આવે. કાઝી અકરમના આ ચુકાદાને ઔરંગઝેબે ખોટો ઠરાવ્યો. અને તમામ કાઝીઓથી શરીઅત મુજબ ફરીથી ચુકાદો આપવાનો હુકમ કર્યો. આ નવા ન્યાયાધિશોએ હિંદુ–મુસ્લિમ બધા માટે મોતની સજા સંભળાવી. ઔરંગઝેબે પણ આ સજા પર મંજુરીની મહોર મારી દીધી. *[આગળનો હવાલો–૧૦૬]* ઔરંગઝેબે હંમેશ પ્રાથમિકતા એ બાબતને આપી કે એક જેવા ગુનાઓ માટે મુસ્લિમ તથા બિનમુસ્લિમ વચ્ચે સજાની બાબતમાં કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં નહીં આવે.

ઔરંગઝેબની એક પત્ની ઉદેપુરી નામે હતી. મઆષિરે આલમગીરીએ તેને 'બાઈ' કહી છે. આ શબ્દ માત્ર હિંદુ સ્ત્રીઓ માટે પ્રયોજાતો હતો. *[સરકાર લિખિત 'ઔરંગઝેબકા ઉપાખ્યાન' આગ્રા-૧૯૬૭, પૃ-૨૦]* આ હકીકતના આધારે અમે કહી શકીએ છીએ કે તે એક હિંદુ સ્ત્રી હતી. અને ઔરંગઝેબની પત્ની !

મરાઠાઓ પર વિજય મેળવ્યા બાદ ઔરંગઝેબે નિયુક્ત

કરેલ એક અધિકારી મોહતરમ ખાને બિનમુસ્લિમોને અવિશ્વાસપાત્ર તથા દુશ્મન ઠરાવી તેમને ઉંચા હોદ્દાઓ પરથી હટાવવાની દરખાસ્ત ઔરંગઝેબને મોકલી. ઔરંગઝેબે જવાબ આપ્યો : ‘‘સરકારી કામોનો ધર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો. જો તમારી સલાહ પર અમલ કરવામાં આવે તો મારા માટે જરૂરી થઈ પડશે કે હું તમામ હિંદુ અધિકારીઓ અને તેમના તાબેદારોને જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દઉં, જે હું કરી શકતો નથી. કાબેલ અધિકારીઓને પદભ્રષ્ટ કરવાની તરફેણ સમજદાર લોકો ક્યારેય નથી કરતા.’’ *[આગળનો હવાલો : ૭૪/૭૫]*

દક્ષિણ ભારત સ્થિત બ્રહ્મપૂરીમાં તૈનાત એક અધિકારી મીર હસને ઔરંગઝેબને તે બ્રહ્મપૂરી પહોંચે તે પહેલાં લખ્યું, ઈસ્લામપુરીનો કિલ્લો કમજોર થઈ ગયો છે. આપ અહીં આવી જ રહ્યા છો. કિલ્લાને મરામતની જરૂર છે. તો આ વિશે આપનો શો હુકમ છે ? ઔરંગઝેબે જવાબ આપ્યો : ઈસ્લામપુરી શબ્દ લખી તમે સારું નહીં કર્યું. તેનું જુનું નામ બ્રહ્મપુરી હતું. તમારે તે જ લખવાનું હતું. (રહી વાત કિલ્લાની મરામતની) તો શરીરનો કિલ્લો તો તેનાથી પણ વધારે દુર્બળ છે. તેનો પણ કંઈક ઈલાજ વિચાર્યો છે ? *[આગળનો હવાલો : પૃ–૯૧]*

પોતાના શાસનકાળના પ્રારંભથી જ તેમણે શરીઅતના આદેશાનુસાર હિંદુઓ, ખ્રિસ્તીઓ તથા યહૂદીઓના ધર્મસ્થાનોનો આદર કર્યો. તેમણે એક કાનૂન બનાવ્યો કે કોઈ જુનું મંદિર તોડવામાં નહીં આવે. જુના મંદિરોની મરામત માટેની પરવાનગી જ નહીં આ હેતુસર તેમણે આર્થિક સહાય પણ આપી.

[સતીશચંદ્ર – મધ્યકાલીન ભારત : ૨/૭–૮]

ઔરંગઝેબે જે વિવિધ પગલાંઓ ભર્યા તેનાથી એ વાત

સાબિત થાય છે કે રાજશાસનની મજબૂતી માટે મંદિર હોય કે મસ્જિદ, જ્યાં પણ કેન્દ્ર વિરોધી પરિબળો દેખાયા અથવા ચોરીછૂપીથી અઢળક સંપત્તિ એકઠી થયેલી માલુમ પડી, એ સ્થિતિમાં ઈસ્લામ હોય કે બીજો ધર્મ, તેમણે પગલાં લેવા આડે તેને અવરોધ બનવા ન દીધો. ધાર્મિક સ્થાનોની પવિત્રતા તથા શાંતિપૂર્ણ વાતાવરણ યથાવત્ રાખવા માટે ઔરંગઝેબે મંદિરોની જેમ મસ્જિદો ઉપર પણ બાજ નજર રાખી.

મઆષિરે આલમગીરી મુજબ ઔરંગઝેબે એક આદેશ આપી નાણાં ખાતામાં હિંદુઓની નિયુક્તિ બંધ કરાવી દીધી. તેનું વિશેષ કારણ એ હતું કે કર્મચારીઓને ચોરી, વ્યાજ તથા રિશ્વતની ટેવ પડી ગઈ હતી. *[ઝેડ ફારૂકી, ઔરંગઝેબ એન્ડ હીઝ ટાઈમ્સ, બોમ્બે, ૧૯૩૫, પૃ. ૧૯૦–૧૯૧]* હિંદુઓની છટણી પછી ખાતાના કામકાજ પર વિપરિત અસર પડી. તેમણે પોતાના પાછલા આદેશમાં સુધારો કર્યો અને એમ ઠરાવ્યું કે પચાસ ટકા હિંદુ તથા પચાસ ટકા મુસ્લિમ કર્મચારીઓને નાણાં ખાતામાં રાખવામાં આવે. *[માખનલાલ રાય ચૌધરી, ધી સ્ટેટ એન્ડ રીલીજન ઈન મુગલ ઈન્ડીયા, કલકત્તા, ૧૯૫૧, પૃ. ૨૬૯]* એક મહત્વપૂર્ણ વાતની જાણકારી આ ફરમાનથી એની પણ મળે છે કે તેને લાગુ કરતાં પહેલાં નાણાં ખાતામાં હિંદુ કર્મચારીઓની ટકાવારી પચાસ ટકાથી પણ વધારે હશે. સામાન્ય સ્થિતિમાં ઔરંગઝેબ હિંદુ–મુસલમાન વચ્ચે ભેદભાવ રાખતા ન હતા. અને લાયકાતના આધારે પ્રથમ પસંદગી આપતા હતા. *[મુહમ્મદ યાસીન, અ સોશિયલ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈસ્લામિક ઈન્ડીયા, લખનઉ ૧૯૫૮, પૃ. ૪૮/૨૧૦/૧૧]*

એવી જ રીતે રાજકીય બાબતોમાં કોઈપણ ભેદ વગર હિંદુ તથા મુસ્લિમો બંને ઔરંગઝેબનો સાથ આપતા હતા.

તેનો એક દાખલો એ છે કે, એક સ્થાનિક જમીનદાર ગોકુલાની દોરવણીથી મથુરાના વીસ હજાર જાટોએ ૧૬૬૯ ઈ.સ.માં બગાવત કરી, જેને ખુદ ઔરંગઝેબે કચડવી પડી. અને ગોકુલાને મોતની સજા આપવામાં આવી. મથુરા નજીક એક વિસ્તાર નાર્નોલમાં ખેડુતો અને મુઘલ સરકાર વચ્ચે ૧૬૭૨ ઈ.સ.માં એક યુધ્ધ થયું. ‘‘વિદ્રોહ સતનામી’’ નામનું એક ધાર્મિક સંગઠન સમગ્ર ષડયંત્રની પાછળ કાર્ય કરી રહયું હતું. સામાન્યતઃ ખેડુતો, હસ્ત કલાકારો, સોનીઓ, ભંગીઓ વિગેરે સતનામી કહેવાતા હતા તેઓ જાતિ–જ્ઞાતિમાં વિશ્વાસ ધરાવતા ન હતા. એ લોકો હિંદુ–મુસ્લિમ વચ્ચે ફરકને પણ સ્વીકારતા ન હતા. શરૂઆતમાં તેમની અથડામણ એક સ્થાનિક અધિકારી સાથે થઈ અને ત્યાર પછી તેણે મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ. આ વિદ્રોહને કચડવા માટે સ્વયં બાદશાહે જવું પડયું. આ બગાવતનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું એ છે કે સ્થાનિક હિંદુ જમીનદારોએ મુઘલોને સાથ આપ્યો.

રાજારામના દોરીસંચાર હેઠળ જાટ લોકોએ ભારે તૈયારી સાથે ૧૬૮૫માં મુઘલ સરકાર વિરૂદ્ધ બગાવત કરી. જાટોના આ વિદ્રોહને કચવાહા કુટુંબના રાજા બિશન સિંઘના નેતૃત્વમાં કચડી નાંખવામાં આવ્યો.

ઔરંગઝેબ અત્યંત હિંમતવાન તથા અસામાન્ય બહાદુર માણસ હતા. ઠંડા દિમાગથી સમજી વિચારીને પ્રમાણસર પગલાં ભરવાં એ તેમની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) હતી. પંદર વર્ષની ઉંમરમાં જયાં તેમણે એક બાજુ વિફરેલા હાથીઓનો એકલા હાથે મુકાબલો કર્યો, ત્યાં બીજી બાજુ ૮૭ વર્ષની ઉંમરમાં ‘‘બાગિન ખેડા’’ના ઘેરાવ વખતે યુદ્ધ મોરચાના ખાડાઓમાં નિર્ભયતાપૂર્વક

ઉભ્મા રહી તે પોતાની હિંમતનો પરચો બતાવતા રહયા. ખજવા અને ઘરમતનાં યુદ્ધોમાં મૃત્યુની પણ આંખોમાં આંખો પરોવી જોવાના તેમના કિસ્સાઓ હંમેશની યાદગાર છે.

અન્ય શેહઝાદાઓના રંગઢંગ વિરૂદ્ધ ઔરંગઝેબ પુસ્તકોના વાંચનને બહુ પસંદ કરતા હતા. અત્યંત ઝિણવટપૂર્વક વિચારવાની તેમને ટેવ હતી. સ્વભ્માવે તે ગંભીર હતા. ઔરંગઝેબ ફારસી, તુર્કી તથા હિંદુસ્તાની ભ્માષા (ઊર્દૂ) સારી પેઠે બોલી શકતા કે સમજી શકતા હતા. એટલે જ મુસ્લિમોનું કાનૂન સંબંધી (ફિકહી) અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથ ફતાવા આલમગીરી ઔરંગઝેબના કાળમાં ભ્મારતમાં તૈયાર થયું.

ઔરંગઝેબની વર્તણૂંક પહેલાંથી જ બહુ સારી હતી. એટલે તેમણે શાહજહાં (પિતા)ના કાળથી જ શાહી દરબારના ઉચ્ચ અધિકારીઓને પોતાના મિત્ર બનાવી લીધા હતા. તેમણે રાજ સિંહાસન પર બિરાજ્યા પછી પોતાની આ ક્ષમતાનો વધારે ઉપયોગ કરવા માંડયો. પ્રજાએ તેમને શાહી વસ્ત્રોમાં સજ્જ એક દુર્વેશ (સંત) કહયો. તેમણે સાદગીપૂર્વક સિદ્ધાંતલક્ષી જીવન વિતાવ્યું. મોજમજાથી તદન દૂર રહયા. તેમની પત્નીઓની સંખ્યા કુર્આને નક્કી કરેલી કાયમ ચારની હદની અંદર જ રહેવા પામી. ૧૬૫૭માં દિલરસબાનું મૃત્યુ પામી. ૧૬૬૦ પછી નવાબ બાઈને એકલતાભર્યું જીવન વિતાવવું પડયું. ઔરંગઆબાદીનો ઈન્તેકાલ ૧૬૮૫માં થયો. તેના પહેલાં તે હંમેશ ઔરંગઝેબ સાથે રહી. ૧૬૬૦માં ઔરંગઝેબની શાદી ઉદેપુરી સાથે થઈ. અને તેના અંતિમ દિવસોમાં તેણી જ તેમની સાથે હતી.

રાજ્ય શાસનની વ્યવસ્થા કાજે તે આશ્ચર્યકારક મહેનત કરતા હતા. વધારે પડતા કામના કારણે ક્યારેક આપ દિવસમાં

બે વખત દરબાર બોલાવી લેતા હતા. ઔરંગઝેબના અંતિમ દિવસોના ઈટાલિયન દરબારી તબીબ ગેમેલીના શબ્દોમાં ‘‘ઔરંગઝેબનું કદ થોડુ નીચુ, નાક લાંબી, શરીર એકવડું અને વૃધ્ધાવસ્થાના કારણે ઝુકેલું હતું. આપ ઘઉંવર્ણા હતા. તથા આપની ગોળ સફેદ દાઢી હતી. વિવિધ મામલાઓ સંબંધે રજૂ કરવામાં આવતી અરજીઓ પર જરૂરી આદેશો તેમને ખુદ પોતાના હાથથી લખતાં જોઈને મારા મનમાં તેમના માટે આદરની ભાવના જાગી ઉઠતી હતી. લખતી—વાંચતી વખતે આપ ચશ્મા પહેરતા ન હતા. તેમનો ચહેરો હંમેશ પ્રફુલ્લીત રહેતો. તેનાથી એવું લાગતું કે તેમને તેમનું કામ બહુ પ્રિય છે.’’

[જાદુનાથ સરકાર, હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબ, પૃ. ૪૧૭]

નેવું (૯૦) વર્ષની ઉંમરમાં પણ તેમની બધી જ શારીરિક શક્તિઓ પૂર્ણપણે કાર્યરત હતી. તેમની યાદદાસ્ત એટલી પાકી હતી કે કોઈને એક વાર જોઈ લેતા અથવા એક વખત કોઈ વાત સાંભળી લેતા તો તેને જીવનભર ભૂલતા ન હતા. પાછલા કેટલાક વર્ષોથી તેઓ બુઢાપાના કારણે ઉંચું સાંભળતા હતા. એક અકસ્માતમાં થયેલી ઘુંટણની ઈજાની સારવાર બરાબર ન થવાના કારણે ચાલવામાં થોડાક અચકાવવા લાગ્યા હતા. આ બે ખામીઓને બાદ કરતાં બધી શારીરિક શક્તિઓ યથાવત્ હતી. ઔરંગઝેબે સૂફીઓની માફક તપસ્યાભર્યુ જીવન પસંદ કર્યું. અને હંમેશ વિનમ્રતા દાખવી. તેમને ‘‘આલમગીર ઝિંદા પીર’’ કહેવામાં આવતા. *[આગળનો હવાલો]*

૧૬૭૯ ઈ.માં એક જૈની ધાર્મિક ગુરૂ ભીમ વિજયસૂરી અજમેરમાં ઔરંગઝેબની સેવામાં હાજર થયા. અને તેમણે બાદશાહથી એક ફરમાન મેળવ્યુ, જેમાં જૈન લોકોના તે મંદિરો

અને જૈનાલયો અજમેર, સોજાતા, મરતા, જયતરાના અને જોધપૂર વગેરેમાં ખાલસા કરી દેવામાં આવી હતી. તે બધા જ જૈનાલયો અને મંદિરો પરત કરવામાં આવ્યા.

આનું વર્ણન ''પિતાવલી સામછાયા, ભીમ વિજયનોગોના વાર્નચ અને ભીમ વિજય રાસા''માં મળશે.

આ પ્રમાણે ઘણા દાખલાઓ છે, જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઔરંગઝેબે જૈનમત સાથે ઘણો જ સારો વર્તાવ કર્યો.

એક જૈન કવિ રામચંદ્ર પોતાના પુસ્તક 'રામવિનોદ'માં ઔરંગઝેબના ઘણા વખાણ કરે છે. તથા બીજા લેખક જગતરાય રાયે પોતાના પુસ્તક 'પદમાનંદી પંચ દીયેકા'માં પણ ઘણા વખાણ કરે છે.

જૈની સાધુ ચંદ્રસૂરીના નામે ફરમાન :

દિલ્હીમાં જૈન આચાર્ય શ્રી જૈન વિજયસીન સૂરી પાસે આ ફરમાન હાલમાં પણ સુરક્ષિત છે. જેમાં ઔરંગઝેબે રાજ્યભિષેકના સત્તાવીસમાં વર્ષે જૈન સાધુ ચંદ્રસૂરીના નામે જારી કર્યો હતો. જેમાં લખેલ છે કે જૈન સાધુઓને અમુક લોકો તરફથી પજવણી અને સતામણી થતી હતી. જેની તેમણે ઔરંગઝેબ બાદશાહને શિકાયત કરી, તો બાદશાહે આ ફરમાન દ્વારા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બધા જ સરકારી અમલદારોને લખ્યું કે આ પંથ (જૈન)ના કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈ જાતની સતામણી થવી ન જોઈએ. તેઓ શાંતિ અને સુરક્ષાની ભાવનાઓ સાથે પોતાના રહેઠાણમાં રહે. અને હવે પછી બીજા વખતે આ લોકોએ દરબારમાં શિકાયત ન કરવી પડે. આ હુકમ બજાવવાને દરેક પોતાનું કર્તવ્ય અને ફરજ સમજે.

[લખાણ ૧૯ રબી.આખર, વર્ષ ૨૭ રાજ્યભિષેક]

ઉજ્જૈનના બ્રાહ્મણ કુટુંબને દાનપેટે જાગીરના ફરમાનનો પણ શ્રી જનનચંદ્ર સાહેબે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે રાજ્યભિષેકના બેતાલીસમાં વર્ષમાં આપ્યો હતો. જે તેમના ગુજરાન ચલાવવા માટે આપ્યો હતો. અને તેમાં ઉલ્લેખ હતો કે કોઈપણ વ્યક્તિ જોરઝુલ્મ કે દાદાગીરીથી આ જમીન તેમની પાસેથી છીનવી લેવાની કોશીશ ન કરે.

ઔરંગઝેબ તરફથી ધાર્મિક વિધિ પૂર્ણાહુતિ નિમિ ભેટ–સોગાદ :

શ્રી જનનચંદ્ર એક યુરોપિયન પ્રવાસી મીસ્ટર બ્રેનરના પ્રવાસનામાના હવાલાથી વર્ણન કરતા લખે છે કે બ્રેનર સૂર્ય ગ્રહણના મોકાસર ઔરંગઝેબના મહેલની નીચે હિંદુઓના જશ્ન અને ધામધૂમનું જે પ્રદર્શન થઈ રહ્યું હતુ તેને ત્રણ માઈલ સુધી નદીના બન્નેવ કિનારાઓ ઉપર જોઈ રહ્યા હતા. બ્રેનર યુરોપિય ધાર્મિક પાગલપણાથી વાકેફ હતો. જેથી તેણે ઘણો અચંબો પામતા લખ્યુ કે મુગલે અઅઝમ એક મુસલમાન છે, પરંતુ આ જૂની પુરાણી ધાર્મિક વિધિની તે પરવાનગી આપે છે. *[પ્રવાસનામુ : ભાગ–૧, પેજ–૩૦૧]*

આગળ એક વધુ અચરજ પમાડે એવા કિસ્સાનું વર્ણન કરે છે કે, જ્યારે અમુક બ્રાહ્મણો ભેટ–સોગાદો લઈ બાદશાહની સેવામાં હાજર થઈ ઉપર જણાવ્યા મુજબની ધાર્મિક વિધિ પૂર્ણ થવાની ખબર આપે છે, તો બાદશાહ તેમને ઈનામ અને હાથી પણ ભેટ આપે છે.

આ ફક્ત એક દાખલો નથી, બલ્કે તે યુગમાં પૂરીમાં જગન્નાથ મંદિરની રથયાત્રાની સંપૂર્ણ વિગત પણ મી. બ્રેનરે વર્ણન કરી છે.

ગુજરાતના જૈન કવિની શાયરી :

ઔરંગઝેબના યુગના એક જૈન કવિ ભગવતિદાસ લખે છે..

નરપતી તૈહન એ રાજા ઔરંગ
જા કી અખ્યા બહે અખંડ
ઈત ભૈત હિયાબે નાપેં કોયા
ઈલ્યા ઉપગાર નરપતીકે હો યા

અર્થાત : ઔરંગઝેબ તેનો રાજા છે. આ રાજાનો હુકમ આનાકાની વગર માનવામાં આવે છે. તેની સલ્તનતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ જાતનો ડર નથી. રાજાનો આ બહુ મોટો ઉપકાર છે.

બીજા એક જૈન સાહિત્યકાર મનીરામચંદ્ર લખે છે....

મર્દાનો એ મહાબલી - ઔરંગશાહી નારંદ
તાસ રાજ મૈન હર્ષ સન - રાચયોશાસ્ત્રા આનંદ

અર્થાત : ઔરંગઝેબ બાદશાહ બહાદુર અને નિડર છે. તેમના રાજમાં આ પુસ્તક મેં ઘણા હર્ષોલ્લાસ અને શાંત વાતાવરણમાં લખ્યુ છે.

મહાભારતના હિંદી ભાષાંતરકર્તા સિબ્બલસિંઘ ચૌહાણે મહાભારતના સાલ્યા પરરોહમાં લખ્યુ છે....

ઔરંગશાહ દિલ્લી સુલ્તાના
પર બલ પ્રતાપ જગત સત જાના

અર્થાત : ઔરંગઝેબ દિલ્હીના બાદશાહ છે. તેમની શાનો શૌકત સર્વ જગતમાં પ્રખ્યાત છે.

જો તે ઝાલિમ હોતે તો શું કોઈ હિંદુ કે જૈન કવિ જે તેમના દરબારથી પણ કોઈ સબંધ ન રાખતો હોય, છતાં તેમના વખાણ અને પ્રશંસા કરી શકે છે ?

જૈનોના પુસ્તકોમાં ઔરંગઝેબના યુગનું વર્ણન :

સભાગ્યા વિજય એક જૈન સાધુ હતા. તેમણે ૧૬૯૩ ઈ.માં પ્રાચિન તિર્થમાળા લખી. જેમાં પૂરાતનકાળથી લઈ તેમના યુગ સુધીના ધાર્મિક મહંતોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચતિર્યુ વિજયના વર્ણનમાં પોતાના ચેલા લાલવિજય વિશે લખે છે, લાલવિજય જેને પંડિત કહેવામાં આવતો હતો. આગ્રા ગયો અને ઔરંગઝેબ બાદશાહથી મળ્યો. દિલ્હીના આ નેક બાદશાહે તેને એક મોટી પૌશાલા (ખાનકાહ) જૈનો માટે બક્ષિસ કરી. અને તેના માટે એક ફરમાન જારી કર્યો કે, તે લોકો ત્યાં આરામથી રહે.

[પ્રાચિન તિર્થમાલા : પેજ–૯૯]

પ્રો. ઇશ્વરી પ્રસાદ લખે છે કે, મધ્યયુગના મુસ્લિમ શાસકોએ પોતાની હુકૂમતને સેકયુલર બનાવવામાં ઘણી બહાદુરીના પગલાં ભર્યા. એવા કાયદાઓ અમલમાં મુકયા જેનાથી સામાન્ય પ્રજાને (જેમાં બહુમતિ હિંદુઓની હતી) વધુથી વધુ રાહત પહોંચે. જીવન જરૂરિયાતની પ્રત્યેક વસ્તુ છુટથી મળતી. તેમણે ખેતી અને વેપારને ખુબ પ્રગતિ આપી. હિંદુઓને ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક આઝાદી આપી હતી, તેમના પર્સનલ લોને માન્યતા આપી. અને તેને અમલમાં મૂકવા સરકારી અદાલતોમાં પંડિતો નિયુકત કર્યા. તેમણે ધર્મને રાજકારણથી દૂર રાખી પોતાની સંપૂર્ણ શકિત પ્રજાહિત કાર્યોમાં લગાડી. પ્રથમ મુસ્લિમ ઇમારત કુતુબમિનારના પહેલા માળે આયત-'લા ઇકરાહ ફીદ્દીન' (એટલે કે ધાર્મિક બાબતમાં કોઇ જ બળજબરી નથી) લખી. જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મુસ્લિમ શાસન પહેલાથી જ બિનસાંપ્રદાયિક હતું.

મુસ્લિમ શાસનમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ એટલા માટે સલામત રહી કે હુકૂમતની વ્યવસ્થા હિંદુઓના હાથમાં જ રહી. ઘણા ઉંચા હોદ્દાઓ ઉપર હિંદુઓને બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા. ધાર્મિક સંતો, મહંતો અને બાહ્મણોનું સન્માન કરવામાં આવતુ હતુ. અલાઉદ્દીન જેવા શકિતશાળી રાજા આચાર્ય મહાસેનને કર્ણાટકથી પોતાના દરબારમાં બોલાવી ધાર્મિક ચર્ચા કરાવતા હતા.

❋ કેન્દ્રથી બગાવત ❋

રાજપૂતો સંબંધે ઔરંગઝેબની નીતિ

શ્રી ઓમપ્રકાશ પ્રસાદ લખે છે કે, પોતાના પૂર્વજોની માફક ઔરંગઝેબે પણ રાજપૂતો સાથે સારા સંબંધો રાખવાની કોશિશ કરી. મેવાતના મહારાણાનું પદ પાંચ હજારીથી વધારી છ હજારી કરી દીધું. રાજા જસવંતસિંઘ, જેણે ઔરંગઝેબની સામે યુદ્ધમાં શુજાઅ્‌ને સાથ આપ્યો, અને દારાશિકોહને ઔરંગઝેબ વિરૂદ્ધ પોતાની સલ્તનતમાં આવવાનું આમંત્રણ પાઠવ્યું, તેને તેના પદ પર યથાવત્‌—બહાલ રાખ્યો અને ગુજરાતનો સૂબેદાર નિયુક્ત કર્યો. ૧૬૭૮માં જસવંતસિંઘનું મૃત્યુ થઈ ગયું તો બંધારણથી ઉપરવટ જઈ ઔરંગઝેબે મારવાડના પરગણાં જસવંતસિંઘના પરિવાર તથા તેના શુભેચ્છકોના જીવનનિર્વાહ માટે આપ્યા.

જસવંતસિંઘના મૃત્યુ પછી તેની બન્ને રાણીઓને ત્યાં છોકરા જન્મ્યા. એટલે અનુગામી કોણ એનો તો ઉકેલ આવી ગયો. તે જમાનામાં એવું ચલણ હતું કે કોઈ અનુગામી ન હોવાની સ્થિતિમાં તે રાજાનું રાજ્ય કેન્દ્ર હેઠળ ચાલ્યું જતું હતું. બન્ને બાળકો સગીર વયના હતા એટલે ઔરંગઝેબે જોધપુરથી કર વસૂલી કરવાનો ઠેકો જસવંતસિંઘના મોટા ભાઈના પૌત્ર ઈન્દ્રસિંઘને ૨૭ લાખ રૂપિયા લઈને આપી દીધો. જસવંત સિંઘના પુત્ર અજીત સિંઘને પદ ઉપરાંત મારવાડ રાજ્યના બે પરગણાં સુજત અને જેતાખ જાગીર તરીકે ઔરંગઝેબે આપી દીધા. જેથી મરાઠાઓ તેમજ શીખોથી મળીને અહીંના રાજપૂતો કેન્દ્ર સામે બગાવત ન કરી બેસે. રાજકીય દ્રષ્ટિકોણથી જુઓ તો ઔરંગઝેબની નેમ મારવાડના રાજાના કુટુંબમાં ભાગલા પાડવાની હતી. પરંતુ રાઠોડ નેતાઓના પિતામહ દુર્ગાદાસે

અજીતસિંઘ બાબતે કરવામાં આવેલ ઔરંગઝેબના ચુકાદાને ન સ્વીકાર્યો. જ્યારે ઔરંગઝેબે રાજકુમારો તથા તેમની માતા–ઓની ધરપકડનો આદેશ આપ્યો તો દુર્ગાદાસ ઠંડો પડી ગયો. *[મુહમ્મદ અત્હર અલી, "૧૬૭૯ કે રાઠોડ વિદ્રોહ કે કારણ" મધ્યકાલીન ભારત, અંક–૨, તંત્રી ઈરફાન હબીબ, ૧૯૮૩, પૃ. ૯૩–૧૦૨]*

જોધપુરની ગાદી પર પછી અજીતસિંઘ બેઠો. *[મઆષિરે આલમગીરી, પૃ. ૧૭૦–૭૬]* થોડાક જ દિવસો પછી ઔરંગઝેબ મારવાડના રાઠોડોથી નારાજ થઈ ગયા અને તેમના ઉપર હલ્લો બોલાવી દીધો. તેમના હુમલાથી ડરીને ભાગેલા દુર્ગાદાસ અને અજીતસિંઘે મેવાડના રાણા રાજસિંઘને ત્યાં આશ્રય લીધો. દુશ્મનનો મિત્ર દુશ્મન હોય છે એમ સમજી ઔરંગઝેબે મેવાડ પર હુમલો કરી દીધો. રાણાએ ભાગી જઈ પર્વતીય વિસ્તારોમાં જાન બચાવી અને મુઘલોના મુકાબલા માટે ફરી તૈયારીમાં લાગી ગયો.

ઔરંગઝેબના વિદ્રોહી પુત્ર અકબરને દુર્ગાદાસે સુરક્ષા તથા માર્ગદર્શન પુરૂ પાડયું તો અકબરે અજમેર પર ચઢાઈ કરી દીધી. મેવાડ પર હુમલા તથા અકબરની બગાવતનો સામનો કરવા માટે ઔરંગઝેબે કડક નીતિ અપનાવી. અકબર મહારાષ્ટ્ર બાજુ નાસી ગયો. રાણા રાજસિંઘના પુત્ર રાણા જગતસિંઘથી ઔરંગઝેબ મળી ગયા. અને તેને પાંચ હજારી પદ અર્પણ કર્યો. જગતસિંઘે વાયદો કર્યો કે તે અજીતસિંઘને સાથ નહીં આપે.

રાજપૂતોનો અસંતોષ પારખી લીધા પછી ઔરંગઝેબે અજીતસિંઘને મારવાડના રાજા તરીકે માન્યતા આપી દીધી. તો પણ તનાવ તો ત્યાર પછી પણ યથાવત્ રહયો.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ જોતાં ઔરંગઝેબ રાજપૂતોને શંકાની

દ્રષ્ટિએ જોવા લાગ્યા હતા. ઔરંગઝેબના શાસનકાળના પહેલાં વીસ વર્ષો દરમિયાન તેની રાજપૂત શત્રુતાના પુરાવાઓ મળતા નથી. શાહજહાંના જમાનામાં એક હજારી તથા તેના ઉપરનો પદ મેળવનારા રાજપૂતોની સરેરાશ ટકાવારી ૧૬ પ્રતિશત હતી. શાહજહાંએ કોઈપણ રાજપૂતને સાત હજારીનો પદ એનાયત ન કર્યો, પરંતુ ઔરંગઝેબે જેસિંઘ અને જસવંતસિંઘને સાત હજારી પદથી નવાજ્યા. *[મુહમ્મદ અતહર અલી, "ધી રીલિજિયસ ઈશ્યુઝ ઈન ધી વોર ઓફ સકસેશન" ૧૬૫૮–૫૯, પ્રોસિડિંગ્સ ઓફ ઈન્ડીયન હિસ્ટ્રી કોંગ્રેસ, અલીગઢ ૧૯૬૦]* **કછવાહા, હાડાભાઈ અને બીકાનેરના રાઠોડો ઔરંગઝેબ સાથે ન બાખડયા.**

પંડિત સુંદરલાલ લખે છે કે આ ખ્યાલ સદંતર ગલત છે કે ઇસ્લામ તલવારના ઝોરે ફેલાયો, કારણકે જગતનો ઈતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે કોઇ ધર્મ તલવારના ઝોરે ફેલાય શકતો નથી. (કારણકે ધર્મનો સબંધ આત્માની શ્રદ્ધાથી છે, બાહ્ય શરીરથી નથી.) ઇસ્લામનો ઉદય એવા સંજોગોમાં થયો જયારે પયગમ્બરની મદદ કરનાર કોઇ જ ન હતુ, તો પછી તલવાર ચલાવનાર કયાંથી લાવ્યા ? અસલ વાત એ છે કે તે માણસના અંતરમાં પોતાનુ સ્થાન મેળવી લે છે. ભારતમાં બહારથી આવનાર મુસ્લિમોની સંખ્યા આંગળાના વેઢે ગણી શકાય છે. વધુ પ્રમાણ અહિયાના અસલ વતનીઓનુ જ છે, જે ઇસ્લામથી પ્રભાવિત થઇ મુસલમાન થઇ ગયા. તેમાં ઇસ્લામની સાદગી અને સમાનતાના નિયમોએ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. રાજપુતોના પ્રદેશો ઉપર મુસ્લિમોનો સંપૂર્ણ કબ્ઝો કદાપી થઇ શકયો નથી છતાં ત્યાં મુસ્લિમોની વસ્તી ઓછા વત્તા અંશે જરૂર છે. સિલોન અને બર્મા ઉપર મુસ્લિમોએ કદી કબ્ઝો કર્યો નથી. છતાં ત્યાં મુસ્લિમો સારા પ્રમાણમાં છે.

૭૦૦ વર્ષના શકિતશાળી શાસન છતાં મુસ્લિમોની વસ્તી ઓછી હોવુ એ જીવંત પુરાવો છે કે આ અરસામાં હિંદુ ધર્મ સલામત રહ્યો, બલ્કે આ સમય દરમ્યાન હિંદુ ધર્મગુરૂઓએ ધાર્મિક પ્રગતિ માટે વખતો વખત જરૂરી સુધારાઓ પણ કર્યા.

✼ શીખ બગાવત ✼

શીખોની બગાવત ઔરંગઝેબની સામે થયેલી છેલ્લી બગાવત હતી. શીખ ગુરૂઓએ શાસકોની જેમ પોતાની રહેણી–કરણી બનાવી લીધી હતી તથા સૈન્યની પણ જમાવટ કરી લીધી હતી. તેઓ પોતાની જાતને ''સચ્ચા બાદશાહ'' કહેવડાવતા. *[કનિંઘમ, ''શીખોંકા ઈતિહાસ'' કર્તા : કમલા કરતિવારી, ભાષાંતર, રમેશ તિવારી અને સુરેશ તિવારી, ઈતિહાસ પ્રકાશન સંસ્થાન, વારાણસી, ડિસેમ્બર ૧૯૬૫, પૃ. ૭૬]*

૧૬૭૫ સુધી કેન્દ્ર માટે કોઈ ખતરો ન લાગતાં ઔરંગઝેબે શીખ ગુરૂઓ વિરૂદ્ધ કોઈ પગલાં ન લીધા.

સાતમા ગુરૂ હરિરાયનો પહેલો પુત્ર રામરાય હતો. (પરિશિષ્ટ–૨૨ મુજબ, નાનક, અંગદ, અમરદાસ, અર્જુન, હરગોવિંદ, ગુરૂદત્ત, હરિરાય, હરિકિશન અને તેગબહાદુર પછી દસમા અને છેલ્લા ગુરૂ ગોવિંદસિંઘ હતા.) રામરાય એક ગુલામડીના પેટે જન્મ્યો હતો.

હરિરાયની ધર્મપત્નીના કુખથી એક બીજો પુત્ર હરકિશન જન્મ્યો. હરિરાયે પોતાની બાંદીથી અવતરેલા પુત્ર માટે અનુગામી તરીકેની ઘોષણા કરી, જેના કારણે પંજાબમાં અંદર અંદર તનાવ વધી જવા પામ્યો. આ સમસ્યાના સમાધાનની જીમ્મેદારી ઔરંગઝેબને સુપ્રત કરવામાં આવી, પરંતુ તે શીખોના વિવાદમાં પડવા માંગતા ન હતા. તેમની ઈચ્છા એ હતી કે શીખો પોતે જ આ બાબતે કોઈ નિર્ણય પર આવી જાય.

[આગળનો હવાલો, પૃ. ૫૩]

અંતે હરિરાયની ધર્મપત્નીથી પેદા થયેલ પુત્ર હરકિશન આઠમા ગુરૂ બન્યા. પરંતુ થોડાક જ દિવસોમાં શીતળાની

બીમારીના કારણે મૃત્યુ પામ્યા. અને તેગબહાદુરને નવમા ગુરૂ બનાવી દેવામાં આવ્યા. ગુરૂ તેગબહાદુરે આસામથી થયેલી લડાઈમાં મુગલોના સૈન્ય તરફથી ભાગ લીધો. ત્યાર પછી પોતાના ચેલાઓ તથા સિપાઈઓનો ખર્ચ કાઢવા માટે બળજબરીપૂર્વક લોકો પાસેથી દૌલત મેળવવા માંડી. *[આગળનો હવાલો, પૃ. ૫૫]*

આદમ હાફિઝ નામના એક સૂફી સાથે ગુરૂ તેગબહાદુરની ગાઢ મિત્રતા હતી. માલદાર હિંદુઓ પાસેથી તેગબહાદુર અને માલદાર મુસ્લિમો પાસેથી આદમ હાફિઝ મનસ્વીપણે સંપત્તિ મેળવતા. *[આગળનો હવાલો]*

બન્નેની હેરાનગતિથી બાજ આવી જઈ ઔરંગઝેબના સૈનિકોએ બન્નેને કેદ કરી લીધા. વાસ્તવમાં પોતાના એશ આરામ માટે આદમ હાફિઝે ગેરકાનૂની કામ કર્યા, એટલે ઔરંગઝેબે તેને દેશનિકાલની સજા ફટકારી. કેન્દ્રથી મુકાબલો કરી શકે એ હેતુસર ગુરૂ તેગબહાદુરે પોતાની સૈનિક શક્તિ સુદ્રઢ બનાવવા માટે આતંક ફેલાવ્યો હતો. એ કારણે ૧૬૭૫ ઈ.સ.માં ઔરંગઝેબના આદેશથી તેમને મોતની સજા આપવામાં આવી. પરંતુ ગુરૂ તેગબહાદુરને મૃત્યુદંડ અપાયો તે બાબતે આપણી પાસે નક્કર પુરાવાની કમી છે. *[આગળનો હવાલો, પૃ. ૫૭]*

એક અંગ્રેજ અધિકારી મેટિકલફે પોતાની કૃતિ ‘‘શીખોનો ઈતિહાસ’’માં સૌથી પહેલાં એમ લખ્યું કે ઔરંગઝેબે ગુરૂ તેગબહાદુરને મોતની સજા આપી. મેટિકલફ પહેલાં તેનો કોઈ ઉલ્લેખ કે પુરાવો નથી મળતો. તેનાથી પણ વધારે મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો એ છે કે મેટિકલફ પછી છપાયેલી અન્ય કૃતિમાં મેટિકલફના આ વિચારને કે ‘‘ઔરંગઝેબે ગુરૂ તેગબહાદુરને મોતની સજા આપી’’, ઘણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું. જો કે મેટિકલફથી

પહેલાં એક બીજી વાત જાણવા મળે છે. અને તે એ કે ભાઈ મનીસિંઘનું પુસ્તક ''ભગત રત્નાવલી'' ૧૮૯૩ ઈ.સ.માં પ્રગટ થયું. તેમાં સાફ શબ્દોમાં લખ્યું છે કે એક શીખે જ તેમની પોતાની પરવાનગીથી તેમનું માથું કાપી નાંખ્યું.

[બ્રાઉન, ઈન્ડીયા ટ્રેકટસ, વો, ૨. પૃ. ૨–૩]

કનિંઘમે લખ્યું છે કે, ઔરંગઝેબને ચમત્કાર દેખાડવા માટે તેમણે કહયું કે તે એક એવો મંત્ર લખશે કે જે કોઈપણ તેને પોતાના ગળામાં બાંધી લેશે, તલવારનો ભારેમાં ભારે ઘા ની પણ તેની ગરદન પર કાંઈ અસર થશે નહીં. તે મંત્રને તેમણે ખુદ પોતાની ગરદનમાં જ બાંધ્યો અને પોતાના ચેલાને તલવારનો ઘા કરવાનો ઈશારો કર્યો. તલવારનો ભારે ઘા જે ક્ષણે તેમની ગરદન પર પડયો, માથું ધડથી જુદું થઈ એક બાજુ જઈ પડયું. આ ઘટનાના વર્ણનકર્તા તે લોકો છે જેમને ગુરૂજીની સેવામાં હંમેશા રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હતું. ૧૯૧૨માં આ પુસ્તક ''ભગત રત્નાવલી'' જ્યારે બીજી વખત પ્રગટ થયું તો ઉપરોક્ત ઘટનાને તેમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવી. કારણકે તેનાથી પહેલાં મેટિકલફની કહાની આવી ચૂકી હતી.

ગ્યાની સિંઘની કૃતિ ''પંથ પ્રકાશ''ની પહેલી આવૃત્તિ ૧૮૭૯ ઈ.સ.માં અને બીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૩ ઈ.સ.માં પ્રગટ થઈ. તે કૃતિની બંનેવ આવૃત્તિમાં આ વાતનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે ગુરૂ તેગબહાદુરને ઔરંગઝેબે મારી નાંખ્યા. પંથ પ્રકાશની ત્રીજી આવૃત્તિ માલકમની કિતાબ પછી પ્રકાશિત થઈ. તે કિતાબમાં લખ્યું છે કે ગુરૂજીથી ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર કરી લેવા માટે કહેવામાં આવ્યું. તેમણે ઈન્કાર કર્યો એટલે તેમને ચાંદની ચોક ખાતે જાહેરમાં મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. એક

મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો એ કે કનિંઘમે પોતાના પુસ્તકમાં આ ઘટના લખી નથી.

''શીખાં દે રાજ'' પુસ્તક ૧૮૬૨ ઈ.સ. તથા ૧૮૯૨ ઈ.સ.માં એમ બે વખત પ્રકાશિત થયું. તે પુસ્તકમાં પણ ભગત રત્નાવલીની જેમ ગુરૂ તેગબહાદુરને ઔરંગઝેબ દ્વારા મૃત્યુદંડ આપવાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આ પુસ્તકની ગોરમુખી આવૃત્તિમાં હકીકતથી વિપરિત ઔરંગઝેબનું નામ તથા આ ઘટના શામેલ કરી દેવામાં આવી.

ગુરૂ તેગબહાદુરના મૃત્યુ પછી શીખ ચળવળે લશ્કરી સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. આ ચળવળને શીખોના દસમા અને અંતિમ ગુરૂ ગોવિંદસિંઘનો વિશેષ સહકાર મળતો રહયો. પહેલા તબક્કામાં હિંદુ રાજાઓએ અંદરોઅંદરના ઝઘડાઓમાં ગુરૂ ગોવિંદસિંઘના સહકારથી લાભ લેવા ઈચ્છયું, પરંતુ ગુરૂજી બહુ જલ્દી પોતાની સ્થિતિ (પોઝીશન) મજબૂત કર્યા પછી હિંદુ રાજાઓના વિરોધી થઈ ગયા. અનેક હિંદુ રાજાઓએ એકી સાથે મળીને ૧૭૦૪ ઈ.સ.માં ગુરૂજી પર હુમલો કરી દીધો. જેમાં ગુરૂજીની જીત થઈ. ત્યારે હિંદુ રાજાઓએ મુઘલોથી ગુરૂ ગોવિંદસિંઘ વિરૂદ્ધ મદદ કરવાની દરખાસ્ત કરી. મુઘલ સત્તાને પોતાના હિતો ખાતર ગુરૂ ગોવિંદસિંઘને દબાવવાનું જરૂરી લાગ્યું. ઔરંગઝેબે લાહોરના સૂબેદાર અને સરહિંદના ફોજદાર વઝીરખાનને ગુરૂ ગોવિંદસિંઘ વિરૂદ્ધ પર્વતીય રાજાઓની મદદ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને શીખોને ખસેડી મૂકવામાં આવ્યા.

ઔરંગઝેબને અત્યાચારી તથા શીખ વિરોધી સાબિત કરવા માટે ઐતિહાસિક પૂરાવા સાથે એ દલીલ આપવામાં આવે છે કે ઔરંગઝેબે ગુરૂ ગોવિંદસિંઘના બન્નેવ બાળકોને મારી નાંખ્યા.

ભાઈબીરસિંઘ પટયાલવીએ પોતાના પુસ્તક ''સંઘ સાગર'' ૧૮૨૭માં ગુરૂ ગોવિંદસિંઘના બન્નેવ છોકરાઓને દીવાલમાં ચણાવી દઈ મારી નાંખવાનો ઉલ્લેખ સર્વપ્રથમ કર્યો છે. બ્રાઉન[1] તથા કનિંઘમ[2] વગેરેએ ત્યારપછી આ ઘટનાને નમક મરચું ભભરાવીને રજૂ કરી છે. ૧૮૮૭ થી ગુરૂજીના બન્ને પુત્રોના નામ પર મેળો પણ ભરાવવાનો શરૂ થઈ ગયો.

આ વાતમાં કોઈ શંકા નથી કે ગુરૂ ગોવિંદસિંઘની મહત્વ–પૂર્ણ યોજનાઓ તથા કેન્દ્ર વિરોધી ગતિવિધિઓના કારણે ઔરંગઝેબ સતર્ક થઈ ગયા હતા. એટલે તેમણે કેન્દ્રથી છેડો ફાડનારા અન્યોની જેમ શીખોને પણ કચડી નાંખ્યા, પરંતુ આ વાતનો કોઈ સજ્જડ પુરાવો સાંપડતો નથી કે ગોવિંદસિંઘના બે બાળકોને તેમણે મરાવ્યા. (હાંસિયામાં લખ્યું છે)કે આ પહેલાં જ બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે, ગાદી માટે અશોક મોર્યએ પોતાના ૧૦૦ ભાઈઓને રહેંસી નાંખ્યા. રાજ મેળવવા માટે છેલ્લા મૌર્ય શાસક હરહદરથને તેના સેનાપતિ મિત્રશંગે મારી નાંખ્યો. ઈસા પૂર્વે છટ્ઠી સદીમાં માથા પર તાજ પહેરવાના આશયથી અજાતશત્રુએ પોતાના પિતાની જ હત્યા કરી નાંખી. શાહી ગાદી મેળવવા માટે પોતાના બાપ શાહજહાં સાથે માત્ર ઔરંગઝેબ જ નહીં મુરાદ તથા શુજાએ પણ બગાવત કરી. આ બધી ઘટનાઓ બતાવવાનો આશય એ છે કે શીખ સમસ્યાની ચર્ચા લાંબી ખેંચીને ઔરંગઝેબને દોષિત તથા શીખ વિરોધી ઠરાવવા, અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જો સામે રાખવામાં આવે તો યોગ્ય નથી. (અહીં હાંસિયો પુરો થયો) ગુરૂ ગોવિંદસિંઘની હત્યા

---

૧. ઈન્ડીયા ટ્રેક્ટસ, પૃ. ૬૭
૨. કનિંઘમ, શીખોંકા ઈતિહાસ,પૃ. ૭૭

એક પઠાણના હાથે થઈ. જેના બે છોકરાઓને ગુરૂજીએ મારી નાંખ્યા હતા. ગોવિંદસિંઘથી મળીને ઔરંગઝેબ પરિસ્થિતિને રાબેતા મુજબ કરવા માંગતા હતા, પરંતુ તેના પહેલાં જ ૧૭૦૭ ઈ.સ.માં તેમનો દેહાંત થઈ ગયો.

[કનિંઘમ, શીખોંકા ઈતિહાસ, પૃ. ૭૯/૮૦]

હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે અંતર કે તનાવભરી સ્થિતિ પ્રવર્તમાન હતી તેને સાબિત કરવાની કોશિષ રાજકીય રોટલા શેકવા માટે મુનાસિબ હોય શકે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિબિંદુથી જુઓ તો યોગ્ય નથી. અમને એવા ઘણાં દાખલાઓ મળે છે, જેનાથી જાણવા મળે છે કે દુશ્મની અથવા વ્યકિતગત હિત ખાતર હિંદુઓ વિરૂદ્ધ હિંદુઓએ મુસ્લિમોને સાથ આપ્યો. (જાદુનાથ સરકાર, ઔરંગઝેબ, પૃ. ૩૪૦, જાદુનાથ સરકાર વધુમાં લખે છે કે, ૧૭૦૩ પછી શિવાજી અને શંભુજી ગામડાઓ–શહેરોના વ્યાપારીઓને હિંદુ–મુસ્લિમના ભેદ વગર લૂંટયા કરતા હતા. અને મુઘલ સૈન્યના આવતાંની સાથે જ છુપાય જતા હતા.)

અને તેના પણ પુરાવાઓ મળી આવે છે કે, જરૂર મુજબ મુસલમાનોએ મુસલમાનોનો વિરોધ કર્યો તથા હિંદુઓને સાથ આપ્યો. દા.ત. ગંગારામ બ્રાહ્મણ જેને ત્યાં ગુરૂ ગોવિંદસિંઘની માં સુંદરી અને તેના બાળકોએ આશ્રય લીધો. તે જ ગંગારામે તે બાળકો અને ગુરૂજીની માતા સુંદરીને સરહિંદના હાકેમને હવાલે કરી દીધી તેમજ જીવ સટોસટની બાજી લગાવી ગુરૂ ગોવિંદસિંઘને મોતના મુખમાંથી બચાવનારા નબીખાં અને ગનીખાં બન્નેને ગુરૂ ગોવિંદસિંઘે ''પુત્રોથી પણ વધારે પ્રિય'' કહયા.

ગુરૂ અર્જુનસિંઘનો ભાઈ પૃથ્વીચંદ હતો. તેણે જ્યાં સુધી

ભાઈને મારી ન નાંખ્યો ત્યાં સુધી શાંતિથી ન બેઠો. જો કે તેના કારણે જ ગુરૂ અર્જુનસિંઘની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

મિયાં મીર પણ એક મુસ્લિમ હતા. જેમના હાથોથી અમૃતસરના ગુરૂદ્વારાનો શીલાન્યાસ કરવામાં આવ્યો.

ચંદુ શાહ એક હિંદુ જ હતો, જેણે બહુ જ પીડાઓ આપી ગુરૂ અર્જુનસિંઘને માર્યા અને તેમના ભાઈ પૃથ્વીચંદનું દિલ ઠાર્યું. બાબા ફરીદ તે મુસ્લિમ હતા જેમની કવિતાઓને ગુરૂ અર્જુનસિંઘે ગુરૂ ગ્રંથ સાહેબમાં શામેલ કરી. બહાદુર શાહ ઝફર ભલે મુસ્લિમ હતા, પરંતુ તેમણે આપેલી ઝુલફકાર નામી તલવાર આજે પણ આનંદપુર સાહેબમાં મોજૂદ છે. ધીરુમલ, ગુરૂ તેગબહાદુરનો ભત્રીજો હતો, જે હંમેશ કાકા વિરૂદ્ધ મુઘલોની કાન ભંભેરણી કરતો રહેતો હતો. એટલે આપણે એમ તો કહી શકીએ કે ઔરંગઝેબના શાસનકાળ દરમિયાન મરાઠાઓ, શીખો અને જાટોની બગાવતો થઈ, પરંતુ કોઈ પ્રકારનું કોમી રમખાણ થયું નહીં. [રામપ્રસાદ ત્રિપાઠી, 'મુઘલ સામ્રાજ્યકા ઉત્થાન ઔર પતન' ઈલ્હાબાદ, ૧૯૮૪, પૃ. ૩૭૪ — આગળ લેખક લખે છે કે, ''ઔરંગઝેબ બહુ સારો લેખક અને સક્ષમ સૈનિક હતો. પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ તથા મક્કમ મનોબળ ધરાવતો ઔરંગઝેબ રાજકીય દાવપેચ તથા સૂઝ બાબતે અજોડ હતો. તે બહુ મહેનત તથા ઝડપથી હિસાબ તપાસતો હતો. સહનશક્તિ ગજબની હતી. તેની ગંભીરતા તથા સજ્જનતાના કારણે લોકો પર તેનો દબદબો (રોફ) છવાય જતો. તેની સિધ્ધાંત નિષ્ઠા તથા ઉંડા રાજકીય વ્યૂહના લીધે લોકો તેનાથી ભયભીત રહેતા. પ્રતિકુળ સંજોગોમાં પણ તે બરફની જેમ ઠંડો રહી શકતો, અને ખુશીના પ્રસંગે પણ તેના ચહેરાનો

રંગ બદલાતો ન હતો. તેની સેના તેના વર્તનથી ખુશ રહેતી. શારીરિક અથવા માનસિક કમજોરીનો આરોપ તેના પર લગાવી શકાય એમ નથી. તે હંમેશ ચિંતાના કારણે થોડોક ચિડાયેલો રહેતો. કોઈની ઉપર સરળતાપૂર્વક સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન ધરાવતો હતો, પરંતુ સામાવાળાને તેની અનુભૂતિ કરાવ્યા વગર તેનાથી કામ કઢાવી લેવાની તેમાં ત્રેવડ હતી. તેના ઉપરોક્ત ગુણો સામે પડકાર ફેંકવાની કોઈ શક્યતા નથી.]

બીજાપુર ક્યારેક મુઘલો વિરૂદ્ધ મરાઠાઓથી મદદ માંગતું તો ક્યારેક મરાઠાઓ વિરૂદ્ધ મુઘલોથી સહાય માંગતું. બીજાપુરના ગાદીપતિ મસઉદખાંએ મોઘલો વિરૂદ્ધ શિવાજીથી મદદ માંગી તો શિવાજીએ દસ હજાર ઘોડાસવાર મરાઠાઓ અને બસો બળદો પર ખાવા–પીવાની વસ્તુઓ લાદીને મોકલી દીધા. શિવાજી ખુદ ત્યાં સૈન્ય સહિત પહોંચી ગયો. સરદાર દીલેરખાં નામના મોઘલ સરદારની નિષ્ફળતા પછી ૧૬૮૨માં શાહજાદાએ આઝમના નેતૃત્વમાં મોટી ફોજ મોકલવામાં આવી. અંતે બીજાપુર મુઘલોના કબ્જામાં આવી ગયું.

પોતાનું બીજું નિશાન ઔરંગઝેબ એક અન્ય મુસ્લિમ રાજ્ય ગોલકુંડાને બનાવ્યું. ૨૧, એપ્રિલ ૧૬૭૨ના દિવસે છઠ્ઠા સુલ્તાન અબ્દુલ્લાહ કુતુબશાહના અવસાનના કારણે અનુગામી માટે ઝઘડો ઉભો થયો. ઈરાની નાયક સૈયદ મુહમ્મદની મદદથી અબૂલહસન સુલ્તાન તથા મુઝફ્ફર વડાપ્રધાન બન્યો. પરંતુ ત્યાર પછી મુઝફ્ફરની હત્યા કરી નાંખવામાં આવી અને મદન્ના નામી બ્રાહ્મણને અબૂલહસને પ્રધાન બનાવ્યો. મદન્નાનો ભાઈ અકન્ના ગોલકુંડાનો સરસેનાપતિ નિમાયો. અબૂલહસન રાત–દિવસ રંગરેલિયા

મનાવતો રહેતો એટલે સમગ્ર સત્તા મદન્નાના હાથમાં સરી ગઈ. પોતાની હેસિયત મજબૂત રાખવા તેણે મરાઠાઓને એક લાખ હોન (તે કાળનો સોનાનો સિક્કો) વાર્ષિક આપી તેણે સુરક્ષા મેળવી. હોન તે વખતે ચલણમાં હતું.

૧૬૮૫માં અબૂલહસને ભલે હથિયાર હેઠા મૂકી દીધા, પરંતુ ગોલકુંડાની મુઘલ વિરોધી ગતિવિધીઓ ચાલુ રહી. અંતે ૨૧, સપ્ટેમ્બર ૧૬૮૭ના દિને ગોલકુંડાના કિલ્લા પર મુઘલોએ કબ્જો જમાવી લીધો. અબૂલહસનને પકડી લેવામાં આવ્યો.

❊ મરાઠા ❊

બીજાપુર અને ગોલકુંડાના પતન પછી ઔરંગઝેબે પોતાની પુરી શક્તિ મરાઠાઓ સામે લગાવી દીધી. બુરહાનપુર અને ઔરંગાબાદ પર હુમલાઓ સિવાય એક નવા મરાઠા સરદાર સંભાજીએ ઔરંગઝેબના વિદ્રોહી પુત્ર અકબરને આશ્રય આપીને ઔરંગઝેબને એક બહુ મોટો પડકાર ફેંકયો હતો. ઔરંગઝેબને સૌથી વધારે ડર એ વાતનો હતો કે મરાઠાઓની હિમાયતના આધારે શાહજાદા અકબર જો મુઘલ ઈલાકાઓ પર હુમલાઓ શરૂ કરી દેશે તો એક લાંબુ ગૃહયુધ્ધ ફાટી નીકળશે. પરંતુ સંભાજીએ શાહજાદા અકબરને ભરપૂર સહાય ન આપીને પોતાની શક્તિ પોર્ટુગીઝો અને સીદીઓ સાથે નિરૂદ્દેશ્ય યુધ્ધ લડવામાં લગાવી દીધી. સંભાજી અને શાહજાદા અકબરનો મેળ શંકાસ્પદ હોવું સ્વાભાવિક હતું. આ કારણે જ જ્યારે ઔરંગઝેબ બીજાપુર તથા ગોલકુંડા સાથે યુધ્ધમાં વ્યસ્ત હતા તે વખતે પણ સંભાજીએ શાહઝાદા અકબરને પુરતી મદદ દેવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. આના લીધે જ ૧૬૮૬માં મુઘલ ઈલાકાઓ પર શાહજાદા અકબરના હુમલાઓને ખાળી

શકાયા. અંતે નિરાશ થઈ શાહજાદા અકબર સમુદ્રિય માર્ગે નાસી છૂટી ઈરાન ચાલ્યો ગયો.

બીજાપુર અને ગોલકુંડાના પતન પછી પણ સંભાજી પોતાના આજુબાજુના વિસ્તારો તથા અંદરના હરીફોને માત કરવામાં રોકાયેલો રહયો. ૧૬૮૯માં પોતાના એક છૂપા અડ્ડા સંગમેશ્વર પર મુઘલોના ઓચિંતા હુમલાથી સંભાજી ડઘાય ગયો. તેને ઔરંગઝેબની સામે લાવવામાં આવ્યો અને મારી નાંખવામાં આવ્યો. મરાઠાઓથી સમાધાન કરીને ઔરંગઝેબ બીજાપુર તથા ગોલકુંડા પર પોતાનો વિજય કાયમી બનાવી શકતો હતો, પરંતુ સંભાજીને મારી નાંખીને તેણે માત્ર આ મોકો જ ગુમાવી ન દીધો, બલ્કે મરાઠાઓ માટે યુધ્ધની આગને વધુ ભડકાવવાનું બહાનું ધરી દીધું. કોઈ એક સક્ષમ નેતા ન હોવાના કારણે મરાઠા સરદારોએ ખુલ્લેઆમ મુઘલ વિસ્તારોમાં લૂંટમાર શરૂ કરી દીધી. મુઘલ સૈન્યને જોતાં જ તેઓ આમ–તેમ સંતાય જતા. મરાઠાઓનો ખાત્મો બોલાવવાના બદલે ઔરંગઝેબે તેઓને સમગ્ર દખ્ખણ (દક્ષિણ)માં પોતાની ગતિવિધિઓ વધારવાની તક આપી. સંભાજીના નાનાભાઈ રાજારામની હુકૂમત તો સ્થપાઈ, પરંતુ પાટનગર પર મુઘલોના હુમલાઓ જોઈ તે ત્યાંથી ભાગી ગયો. રાજારામે નાસી જઈ પૂર્વીય સરહદ પર આવેલ જિંજીમાં આશ્રય લીધો. અને ત્યાંથી તેણે મુઘલો વિરૂદ્ધ જંગ જારી રાખી. આમ, મરાઠાઓની બગાવત પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી ફેલાય ગઈ.

ઔરંગઝેબે જિંજીમાં રાજારામને ઘેરામાં લઈ લીધો. આ ઘેરો ઘણા દિવસો સુધી લંબાયો. ૧૬૯૮માં જિંજીનું પતન થયું. પરંતુ રાજારામ ત્યાંથી ભાગવામાં સફળ રહયો. મરાઠાઓના

હુમલામાં વધારા નોંધાયા. ઘણી વખત મુઘલોને બહુ જ નુકસાન ઉઠાવવું પડયું. મરાઠાઓએ ગુમાવી દીધેલા કિલ્લાઓ પર ફરી કબ્જો કરી લીધો. રાજારામ સિતારા પાછા ફરવામાં સફળ રહયો. મુઘલો અને મરાઠાઓ વચ્ચે તનાવભરી સ્થિતિ યથાવત્ રહી.

૧૭૦૩માં ઔરંગઝેબે મરાઠાઓ સાથે વાતચીત (વાટાઘાટ) શરૂ કરી. સંભાજીના પુત્ર સાહુને મુકત કરવાની તેમણે તૈયારી દર્શાવી. તે વખતે સાહુ તેની માતા સાથે સિતારામાં કેદ હતો. સાહુ સાથે સારો વર્તાવ કરવામાં આવ્યો. યુવાન થઈ ગયા પછી તેનું લગ્ન વિખ્યાત મરાઠા કુટુંબની બે પુત્રીઓ સાથે કરી દેવામાં આવ્યું. શિવાજીનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ‘સરદેશમુખી’ ની સત્તા સાહુને આપીને તેની વિશેષ હેસિયત સ્વીકારવા માટે ઔરંગઝેબ તૈયાર હતો. પરંતુ જે ગુપ્ત માહિતીઓ મળતી હતી તેના કારણે ઔરંગઝેબે અંતે મરાઠાઓને શંકાસ્પદ ગણી આખી યોજનાને જ અભરાઈએ ચઢાવી દીધી.

૧૭૦૬માં ઔરંગઝેબને એ વાતનો અહેસાસ થઈ ગયો કે મરાઠાઓના બધા જ કિલ્લાઓ પર કબ્જો કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે છતાં પણ યુધ્ધ ચાલતું રહયું. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનો ઈન્તેકાલ થઈ ગયો. અને મરાઠાઓને શ્વાસ લેવાનો મોકો મળી ગયો.

જો આપણે ઔરંગઝેબને એક મુસ્લિમ શાસકના બદલે માત્ર શાસનકર્તા કે રાજા સમજીએ તો એ હકીકત સ્વીકારવી જોઈએ કે કોઈપણ બાદશાહને પોતાના તખ્તોતાજ કે ગાદીને બચાવવામાં જ સૌથી વધારે રસ હોય છે. એટલે ઔરંગઝેબે પણ આ હેતુને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું. વિવિધ સૂબાઓ પ્રત્યે તેમણે જે વ્યૂહરચનાઓ અપનાવી તેમાં ગાદી બચાવવાનો હેતુ

કેન્દ્રસ્થાને જોવા મળે છે. આ કારણે જ તેમણે દક્ષિણના મુસ્લિમ શાસકો તથા ઉંચા હોદ્દેદારોને પોતાના વિરોધી લેખાવ્યા. તો બીજી બાજુ હિંદુઓને પોતાના વિશ્વાસુ ગણ્યા. એક તાકાતવાન રાજપૂત જેસિંઘને માત્ર સૂબેદારીના ઉચ્ચ હોદ્દે જ ન બેસાડયો, બલ્કે તેના પર ભરોસો રાખી મરાઠાઓથી યુદ્ધ કરવાની તથા તેમની શક્તિને ખત્મ કરવાની જવાબદારી પણ તેને જ સુપરત કરી. મુસ્લિમ અને બિનમુસ્લિમ પર ધ્યાન આપ્યા વગર જેસિંઘે પણ પુરી ઈમાનદારી તથા વફાદારી સાથે મરાઠાઓનો વિરોધ તથા ઔરંગઝેબની હિમાયતમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરી.

જેમ વ્યક્તિગત હિતો ખાતર ગોલકુંડા તથા બીજાપુરના મુસ્લિમો ઔરંગઝેબથી બાખડયા, તેમજ ખુદ ઔરંગઝેબના કુટુંબમાં ફાટફુટ થઈ તથા તેમણે હિંદુ સત્તાઓ સાથે સાંઠગાંઠ રાખવાનું વલણ અપનાવ્યું. તેનાથી એક મહત્વપૂર્ણ પુરાવો એ સાંપડે છે કે, ભારતના બધા મુસ્લિમોમાં એકતા ન હતી. અલબત્ત કેટલાક મુસ્લિમ શાસકો તથા બાદશાહો એવા હતા જે વ્યક્તિગત હિત ખાતર જરૂર પડતાં બીજા મુસ્લિમ રાજાઓ સાથે મળી ગયા.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ માત્ર મુસ્લિમોની જ ન હતી. મરાઠા–ઓની પણ આ જ હાલત હતી.

જેમકે પહેલાં સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવી ચૂકયું છે કે કાંઈ કેટલાય હિંદુ વિસ્તારોને મરાઠાઓએ પોતાના હિત ખાતર લૂંટીને બરબાદ કર્યા. ત્યાંની તબાહ થયેલી પ્રજાએ ઔરંગઝેબ પ્રતિ પોતાનો વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો. માત્ર ઔરંગઝેબ પ્રત્યે તેમણે ભરોસો દાખવ્યો એવું નથી, તેના પહેલાં પણ આવું જ જોવા મળતું હતું. કારણકે પ્રજા હંમેશ કરબોજ વેઠે છે તથા

લાચાર હોય છે. શિક્ષણનો અભાવ, યાતાયાતના સાધનોની તંગી તથા આર્થિક મુશ્કેલીઓના કારણે સામાન્ય પ્રજાજનો તમામ શાસકોને, ભલે તે હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ, એક જેવા જ સમજે છે. કારણકે બધાએ તેમનું એકસરખું શોષણ કર્યુ હોય છે.

મરાઠાઓના સૈન્યમાં માત્ર મુસ્લિમો ન હતા, બલ્કે ઉચ્ચ હોદાઓ પર ઘણાં બધા લાયકાત ધરાવતા મુસ્લિમો બિરાજમાન હતા. અને મુસ્લિમ સત્તાઓ વિરૂદ્ધ તેમણે અત્યંત ઈમાનદારીપૂર્વક મરાઠાઓને સાથ પણ આપ્યો.

એટલે અમારે કહેવું પડશે કે બધા મુસ્લિમોનું એક હોવું અને સર્વસંમતિપૂર્વક બધા હિંદુઓની જુદી હેસિયત સમજવાની ભૂલ અંગ્રેજોના જમાનાની પેદાશ છે. આ પાયાવિહિન વાત સાબિત કરવા માટે હકીકતોથી આંખ આડે કાન કરવામાં આવ્યા છે. અથવા તેની વિગતો સંતોષજનક રીતે આપવામાં આવી નથી.

આ વાસ્તવિક્તાને સમજવા માટે જો ઔરંગઝેબકાળના કારણો–પરિબળોને નજરઅંદાજ પણ કરી દેવામાં આવે તો વર્તમાનકાળની પરિસ્થિતિના આંકલનથી પણ આ હકીકતને સરળતાપૂર્વક સમજી શકાય છે. ભારતમાં દર વર્ષે હજ્જારો એવી ઘટનાઓ ઘટે છે, જેમાં મુસ્લિમો જ મુસ્લિમોના વિરોધી દેખાય છે. અને હિંદુની ગોળીથી હિંદુઓ જ વિંધાય રહયા છે. તેનાથી વિપરિત ઘણાં બધા હિંદુ કુટુંબોની રોજી–રોટી મુસ્લિમોના હાથોમાં તથા ઘણાં બધા મુસ્લિમોનું જીવન હિંદુઓની છત્રછાયામાં પસાર થઈ રહયું છે. આનાથી એ જ સાબિત થાય છે કે સામાજિક તથા આર્થિક મામલાઓમાં હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો એક જેવા જોવા મળે છે, જુદા જુદા નહીં.

ઔરંગઝેબના કાળમાં જો ધાર્મિક વૈમનસ્ય હોતે અને હિંદુઓ મુસ્લિમો અંદર–અંદર લડતા–ઝઘડતા હોતે તો ઔરંગઝેબની સાથે જેસિંઘ ન હોતે અને શિવાજીની સાથે ગોવલકુંડાના મુસ્લિમો ન હોતે.

અશોક તથા અકબરને સમગ્ર ભારતના રાજાની હેસિયતથી જોવામાં આવે છે. એક હદ સુધી સાચું પણ છે. પરંતુ તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી. કારણકે દક્ષિણ ભારતનો એક તૃતિયાંશ ભાગ અશોકની સલ્તનત હેઠળ ક્યારેય શામેલ ન થઈ શકયો.

અશોકની જેમ અકબર પણ દક્ષિણ ભારત પર પોતાનો પગદંડો જમાવી ન શકયો. તે અહમદનગર સુધી જ પોતાની સલ્તનત વિસ્તારી શકયો. બલ્કે બીજાપુર અને ગોલકુંડાએ યુદ્ધની એવી સ્થિતિ સર્જી નાંખી હતી કે તે અકબર માટે માથાનો દુઃખાવો બની ગઈ હતી.

આટલી કમી છતાં જો આપણે ઉપરોક્ત બન્ને રાજાઓને સમગ્ર ભારતના રાજા તરીકે જોઈએ છીએ તો ઔરંગઝેબને સમગ્ર ભારતનો રાજા નહીં ગણીને આપણે તેમને અન્યાય કરી રહયા છીએ.

ઔરંગઝેબે પચાસ–સાઠ વર્ષ સુધી ભારત પર રાજ કર્યું. તે ખુદ ભારતના ઈતિહાસનો એક ભાગ છે. તેમના કાળમાં મુઘલ સલ્તનતનો ફેલાવો પોતાની આખરી હદે પહોંચી ગયો હતો. પ્રાચીનકાળથી લઈ અંગ્રેજોની હુકૂમત સ્થપાઈ ત્યાં સુધી ભારતમાં આટલી વિશાળ સલ્તનતની સ્થાપના કયારેય નહીં થઈ. ગઝનીથી લઈ ચાટગામ સુધી અને કાશ્મીરથી કર્ણાટક સુધી મહાન ભારત વર્ષ એક જ શાસક, ઔરંગઝેબ હેઠળ હતું. આ સલ્તનતના વિવિધ ઈલાકાઓની વ્યવસ્થા નાના દરજ્જાના

શાસકો (નવાબો કે રાજાઓ) હસ્તક ન રહેતાં સીધા બાદશાહે નિયુક્ત કરેલ અધિકારી દ્વારા થતી હતી. આ વિશેષતાના કારણે ઔરંગઝેબના કાળનો ભારત દેશ અશોક, સમુદ્ર ગુપ્ત અથવા હર્ષના કાળના ભારતથી વધારે વિશાળ તથા સંપૂર્ણ હતો.

ઔરંગઝેબની સલ્તનતની આટલી વિશાળતા તેમની કાર્યક્ષમતા તથા બહુમતિ પ્રજાજનોની તરફેણનું પરિણામ હતું. આટલી વિશાળ સલ્તનતની સ્થાપના તે જ સ્થિતિમાં શકય હતી જ્યારે અહીંની બધી કોમોને સમાન અધિકારો, સાધનો તથા સગવડો મળી હોય. થોડાક નજીવા મતભેદ સિવાય કોઈ બુનિયાદી મતભેદ ન હતા. તેના પરિણામે જ અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો ખભેથી ખભા મીલાવી લડયા. અને આ એકતાએ હથિયારનું કામ આપતાં અંગ્રેજોની બધી યોજનાઓ નિષ્ફળ બનાવી દીધી. આ એકતાનો પાયો પહેલી વખત અશોકના કાળમાં નંખાયો અને બીજી વખત અકબરના કાળમાં મજબૂત બન્યો તો ઔરંગઝેબના ભારતમાં સંપૂર્ણપણે ઉપસીને પોતાના અંતિમ ચરણમાં પહોંચી ગયો.

ઔરંગઝેબના કાળમાં અન્ય જેટલી પણ સત્તાઓ હતી તે બધી પ્રાદેશિક કક્ષાની હતી, રાષ્ટ્રીય કક્ષાની નહીં.

જદુનાથ સરકાર 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબ'માં રાજપૂતોને બહુ મહાન દેશપ્રેમી તરીકે રજૂ કરે છે, પરંતુ ''ફોલ ઓફ ધી મુઘલ એમ્પાયર''માં તે જ રાજપૂતોનું ચિત્રણ એવી રીતે કર્યું છે કે માત્ર જાગીર ખાતર પિતા–પુત્રની તથા પુત્ર–પિતાની હત્યા કરી નાંખતો હતો. સ્ત્રીઓ પોતાના વફાદાર સબંધીઓને ઝેર આપી દેતી હતી. અને દેવતારામનો આ વંશ પોતાના ઝઘડાઓ ખત્મ કરવા બહારના ડાકુઓની પણ મદદ લઈ લેતો.

[ફોલ ઓફ ધી મુઘલ એમ્પાયર : ૧/૧૩૧]

જાદુનાથ સરકારના કહ્યા મુજબ જેપુરનો રાજા જગતસિંઘ ૧૮૦૩ થી ૧૮૧૮ સુધી તખ્ત પર રહ્યો, પરંતુ તે અત્યંત અય્યાશ તથા વ્યભિચારી રાજા હતો. આવા રાજાઓ પર મહેલની બદચલન સ્ત્રીઓનો કાબૂ રહેતો. રાજાઓ બેબસ (વિવશ) થઈ જતા અને પ્રજાની સુખાકારી માટે કંઈ કરી શકતા ન હતા.

[એજન : ૪/૭૨]

દેખીતી વાત છે કે, આવા રાજપૂતો મુઘલોની વળી શી મદદ કરી શકવાના હતા ? ઔરંગઝેબ પર એ આક્ષેપ આપોઆપ ખોટો પુરવાર થઈ જાય છે કે ‘‘તેની ધાર્મિક નીતિના કારણે રાજપૂતો એવા નારાજ થયા કે તેના જીવનના આખરી તબક્કામાં તથા તેની વફાત પછી તેઓ મુઘલ શાસનના બાહુબળ બનીને ન રહી શક્યા.’’

વાસ્તવમાં રાજપૂતો પોતે જ બીજાઓના આધારના મોહતાજ બની ગયા હતા, તેઓ અન્યોને શું આધાર પુરો પાડી શકવાના હતા ? સાચી વાત તો એ છે કે, રાજપૂતોનું હીર મુઘલ શાસન તળે જ પ્રગટયું. જો મુઘલો ન આવ્યા હોતે તો તેમની બહાદુરીનું તત્વ અંદર–અંદરના યુદ્ધોમાં વપરાઈને વેડફાય જતું. જ્યારે મુઘલોનું પતન થયું ત્યારે રાજપૂતોનું પણ પતન થઈ ગયું. એ ઘટના ઉપરોક્ત હકીકત પ્રતિ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

જદુનાથ સરકારે ઔરંગઝેબકાળના મરાઠાઓની જાંબાઝીની ઘણી પ્રસંશા કરી છે. કારણકે હિંદુ ધર્મના રક્ષકો તથા ભવાની દેવીના ઉપાસક શીવાજીએ તેમને કેળવ્યા હતા, પરંતુ પોતાના અન્ય પુસ્તક ‘‘ફોલ ઓફ ધી’’માં મરાઠાઓની ઘણી નકારાત્મક તસ્વીર ખેંચી છે. નવાબ અલી વરદીખાંનું બંગાળમાં પતન થયા પછી માલદૌલત માટે મરાઠાઓએ ત્યાં

કેવો કેર વર્તાવ્યો તેને દાખલા તરીકે રજૂ કરી શકાય. આ ૧૭૪૨ ઈ.સ.ના આસપાસની ઘટના છે. *[ફોલ : ૪/૪૯–૫૦]*

બીજી બાજુ હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબમાં તેઓ એમ સાબિત કરવા મથે છે કે, મરાઠાઓ સુધારકોએ તેમની અંદર ધાર્મિક ક્રાંતિ લાવી દીધી હતી. તેમની સ્પિરિટ બદલાય ગઈ હતી. *[હિસ્ટ્રી : ૪/૧૬]* પરંતુ તેમના દુષ્કૃત્યો જોતાં તો એવું નથી લાગતું કે આ કોઈ એવી કૌમની પ્રવૃત્તિ છે, જે ''હિંદુ રાજ્ય''ને પ્રસ્થાપિત કરવાની નેમ ધરાવતી હોય.

રાજપૂતાનામાં પણ મરાઠાઓએ જે કેર વર્તાવ્યો તેની વિગતો ''ફોલ ઓફ ધી મુઘલ એમ્પાયર''ના ચારેય ભાગોમાં મળી આવે છે. રાજા ઈશ્વરીસિંઘે મુકાબલો નહીં કરી શકવાના કારણે આત્મહત્યા કરી લીધી. આ બધું વાંચતા ખબર પડે છે કે, મરાઠાઓના કારણે રાજપૂતોનું જીવન કેટલું નિરસ થઈ ગયું હતું. શું સ્વરાજ્ય સ્થાપિત કરવાવાળાઓની ચાલચલગત આવી હોય છે ?

જ્યારે જેઅપા સિંધયા જેપુર આવ્યો અને પોતાની મદદના વળતરરૂપે માધુસિંઘથી જયપુરનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ મરાઠાઓ માટે માંગ્યો તો જબરજસ્ત બળવો થયો. અને મરાઠાઓની જેપુરમાં કત્લેઆમ થઈ. જેઅપ્પા સહિત પંદરસો મરાઠાઓ માર્યા ગયા અને એક હજાર ઝખ્મી થયા.

મરાઠાઓ અને રાજપૂતો વચ્ચે જે યુદ્ધ થયા, તેનાથી એ ક્યાંય સાબિત નથી થતું કે મરાઠાઓ સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માંગતા હતા કે રાજપૂતો દેશપ્રેમમાં ગળાડૂબ હતા. જદુનાથ સરકાર ઔરંગઝેબના સંદર્ભમાં મરાઠાઓ તથા રાજપૂતો માટે આવી જ વાતો કરે છે, જેનો કોઈ પુરાવો નથી મળતો.

મરાઠાઓ પાનીપતના મેદાનમાં ૧૭૬૧માં અહમદશાહ અબ્દાલી સાથે બાખડયા, તો રાષ્ટ્રીય શાસન ખાતર લડનારી આ કૌમ માટે ઔરંગઝેબકાળનો કોઈ દેશપ્રેમી રાજપૂત તેમની મદદ માટે ન પહોંચ્યો. જ્યારે મરાઠાઓ હાર્યા તો રાજપૂતો ખુશ હતા. જેપુરના માધુસિંઘે તો બખ્તખાન, યાકૂબઅલી અને શાહઆલમ બીજા પાસે મરાઠાઓ વિરૂદ્ધ એક સંયુક્ત મોરચો રચવા માટે કાસદ મોકલ્યો. જો કે ખુદ રાજપૂતોની અંદર–અંદરની ફાટફૂટના કારણે આ શક્ય ન બન્યું. *[ફોલ : ૨/૩૭૧]*

આ સબંધે ખુદ જદુનાથ સરકાર તત્કાલીન મરાઠાઓની ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પસંદ નથી કરતા. એટલે લખે છે કે, “મરાઠાઓએ ઉત્તર ભારતમાં નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી તો તેમની પ્રવૃત્તિ રાજપૂતાનાની ખરાબ તથા રેતાળ ભૂમિ અથવા બુંદેલખંડ જેવા ઉજ્જડ વિસ્તારો સુધી સીમિત રહી. આ બધા હિંદુઓના જ વિસ્તારો હતા. ચાલીસ વર્ષ સુધી (૧૭૬૫ થી ૧૮૦૫ સુધી) તેમણે અહીં એવી કામગીરી કરી કે રાજપૂતોના દિલોમાં તેમના પ્રતિ એવી નફરત બેસી ગઈ કે તે આજ સુધી ખત્મ નહીં થઈ. *[ફોલ : ૨/૨૬૨]* મરાઠાઓની લાલચ તથા રાજકીય અણસમજના કારણે તેમની તરફેણ કરનાર જાગીરદારો પણ તેમના દુશ્મન બની ગયા. *[ફોલ : ૪/૩૭૩–૭૪]* જાટ પણ તેમનાથી નારાજ રહયા. *[ફોલ : ૪/૨૭૭]*

જ્યારે મરાઠાઓના સહધર્મી રાજપૂત તેમની પ્રવૃત્તિઓના કારણે તેમનાથી નફરત કરતા રહયા તો અન્યધર્મીઓ મરાઠાઓ વિશે કડક વલણ ધરાવે તો શું એ તેમની અસહિષ્ણુતા લેખાશે ?

જદુનાથ સરકાર મરાઠાઓ, જાટ, રાજપૂત અને શીખોની કહાણીઓ સહિત મુઘલોની શી અવદશા હતી, તેના વિશે પણ

વિગતવાર જણાવે છે. દેખીતી વાત છે કે, આટલી અનારકી પછી મુઘલોનું પતન નક્કી હતું. જદુનાથ સરકાર ભૂલમાં એવું પણ લખી ગયા કે "મુઘલોના પતનનો અર્થ મરાઠાઓનું પતન હતું." *[ફોલ : ૪/૩૪૬]* બીજી બાજુ તેઓ બંકિમચંદ્ર, ડો. પ્રફુલચંદ્ર અને ગોપાલક્રિષ્ન ગોખલેના હવાલાથી એમ પણ લખી ગયા કે, "મુઘલોનું પતન ઈશ્વરીય આદેશ હતો." *[ફોલ : ૪/૩૫]*

આ પ્રકારના વિરોધાભાસથી આખું પુસ્તક ભર્યું પડયું છે. તેમને મન ફાવે તેવું લખી નાંખે છે. તેમને ખબર નથી રહેતી કે આમ લખવાથી તેઓ પોતાની જ પાછલી વાતોને કાપી રહ્યા છે.

જદુનાથ સરકારનો આ બધી વિગતો આપવાનો હેતુ એ હતો કે, એમ સાબિત કરવામાં આવે કે ભારતમાં અફરાતફરી હતી. અંગ્રેજો આવ્યા તો બધું વ્યવસ્થિત થયું. તેમના પૃષ્ઠરૂપી પડદા પર અચાનક માર્કોઈસ ઓફ વેલિસિલી નજર આવે છે. સરકાર સાહેબે માર્કોઈસની રાજકીય સૂઝબૂઝ, સૈનિક ક્ષમતા, પ્રભાવશીલ વ્યક્તિત્વની દિલ ખોલીને પ્રસંશા કરી છે. *[ફોલ : ૪/૨૬૫]* તેના ભાઈને રાજકીય અર્થમાં જીનિયસ કહયો છે. *[૨૬૬]* જનરલ લેકની યુધ્ધ તૈયારીના વખાણ કર્યા છે. લખ્યું છે કે, આવી જ તૈયારીથી એક સામ્રાજ્ય આકાર લે છે. *[૪/૨૬૮]* વેલિસિલી જ્યારે મરાઠાઓ વિરૂદ્ધ યુધ્ધ માટે જાય છે, ત્યારે તેઓ તેનું ચિત્રણ એવી રીતે નથી કરતા કે, કોઈ કૌમ બીજી કૌમની આઝાદી છીનવવા જઈ રહી છે. બલ્કે તેની પ્રસંશા કરે છે. જાણે કે વેલિસિલી પોતાની માતૃભૂમિ માટે જઈ રહયા હોય. જ્યારે અંગ્રેજ ફોજને સફળતા સાંપડે છે, અને મરાઠાઓ હારી જાય છે તો દેશવાસીઓની આ હાર પર તેઓ ગમ નથી કરતા,

બલ્કે ખુશ થઈ તેને ફતેહ *[ફોલ : ૪/૨૮૬]* અને શાનદાર કામિયાબી *[૪:૨૯૩]* કહે છે.

પરંતુ એક બીજા ઈતિહાસકાર બી. ડી. બાસુએ "રાઈઝ ઓફ ધી ક્રિશ્ચિયન પાવર ઈન ઈન્ડીયા"માં માર્કોઈસ ઓફ વેલિસિલીને પોતાના જમાનાનો મેકયાવલી કહયો છે. તેણે નક્કી કર્યું હતું કે તે મરાઠાઓ અને મુસ્લિમોને કોઈપણ નીતિ અખત્યાર કરી ખત્મ કરી નાંખશે. તેણે સામ દામ, દંડ અને ભેદની નીતિ અખત્યાર કરી નિઝામ અને પેશવાને જેલમાં ધકેલ્યા. કર્ણાટકના નવાબ, ટૅંજૂરના રાજા, અવધ, સુરત તથા ફર્રુખ આબાદના નવાબો પાસેથી તેમના વિસ્તારો કેમેય કરીને લઈ લીધા. તેમજ કૂટનીતિ દ્વારા ટીપુ સુલ્તાન, સિંધયા, હોલ્કર અને નાગપુરના રાજાને બરબાદ કર્યા. *[૨/૨૭૨]* વેલિસિલીએ ટીપુ સુલ્તાનની શહાદત પર જશ્ન મનાવ્યો. ત્યારપછી તેને ઈસ્ટ ઈંડીઝ સેનાઓનો કમાન્ડર ઈન ચીફ બનાવી દેવામાં આવ્યો. અંગ્રેજોને ખુશી એ વાતની હતી કે હવે ભારત પર પુરો કબ્જો કરવા માટે કોઈ પ્રતિરોધક પરિબળ બાકી ન રહ્યું. *[બાસુ : ૨/૧૪૦]*

બાસુએ એમ પણ પુરવાર કર્યું છે કે, અંગ્રેજો ભારતમાં વ્યાપારના નામે રીતસર લૂંટ ચલાવતા હતા. રાજાઓ સાથે પહેલાં દોસ્તી કરતા, પછી તિકડમ કરી તેમને જ જેલમાં ગોંધી દેતા. જે વાત જદુનાથ સરકાર ઔરંગઝેબકાળ વિશે સાબિત કરવા ચાહે છે તે વાત (અફરાતફરીવાળી) ડો. બી. ડી. બાસુએ અંગ્રેજકાળ વિશે સાધાર સાબિત કરી છે.

પરંતુ જદુનાથ સરકાર અંગ્રેજ સરકારને આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતી સરકાર કહે છે. *[ફોલ : ૪/૩૪૨]* ભારતના રાજકીય વિકાસનું શ્રેય તેઓ અંગ્રેજોને આપે છે. *[ફોલ : ૪/૩૫]*

પરંતુ સરકાર સાહેબ ભૂલી ગયા કે, ૧૮૪૦ અને ૧૮૭૦ વચ્ચે ૧૮૫૭ પણ આવ્યું હતું. જેમાં અંગ્રેજોએ ભારતીયો ઉપર એવા જુલમો કર્યા, જે કદાચ કોઈ દેશમાં તે વખતે કરવામાં આવ્યા ન હશે. તેની કડવી યાદ આજે પણ પ્રત્યેક ખુદ્દાર ભારતીયના મનમાં મૌજૂદ છે. શું આ કોઈ પ્રગતિશીલ સરકારની કામગીરી હતી ? !

મુસ્લિમ શાસકો પોતાની સાથે દરેક ક્ષેત્રને લગતા અનુભવી માણસો લઈને આવ્યા ન હતા, જેથી હિંદુઓને દરેક ખાતામાં નિયુકત કર્યા, નહિ તો દેશનો વહીવટ ખોરવાઈ જતે. હિંદુ કારીગરોએ મુસ્લિમ ઈમારતો બાંધી, ટંકશાળોમાં સિકકા છાપ્યા, હિસાબો લખ્યા, પંડિતોએ હિંદુ લો પર અમલ કરાવવા બાદશાહોને સૂચનો આપ્યા.

મુસ્લિમ શાસકોની બિન સાંપ્રદાયિકતાનો પુરાવો એ છે કે જયાં જયાં એમની સત્તા હતી, ત્યાં આજે પણ મુસ્લિમોની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે. ઉત્તર ભારતમાં ૭૦૦ વરસના લગાતાર શાસન બાદ પણ મુસ્લિમો ૧૫% વધી ન શકયા. એ જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં બહમનીવંશ અને હૈદરાબાદમાં નિઝામનું રાજ હોવા છતાં મુસ્લિમો લઘુમતીમાં છે. એની તુલનામાં બંગાળ, કાશ્મીર અને દક્ષિણની પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રપટ્ટી મલબાર, કેરાલા, મદ્રાસ વગેરે જગ્યાઓ જયાં હિંદુ શાસન હતુ, ત્યાં મુસ્લિમોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા સાધવામાં અલ્બેરૂની અને અમીર ખુસરૂ જેવા ભારત પ્રેમીઓને કદી ભૂલી શકાય એમ નથી. વિદેશીઓમાં બેરૂની પ્રથમ વ્યકિત છે, જેમણે ભારતીય જ્ઞાન ભંડારોથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી જગત સમક્ષ હિંદુ ફિલોસોફી અને તર્કશાસ્ત્ર રજુ કરી તેને જીવનદાન આપ્યું. ભારતીય જ્ઞાનનું ફારસી અરબીમાં રૂપાંતર કર્યુ. ભારતના શહેરોનું અક્ષાંશ-રેખાંશ પણ નકકી કર્યુ. ભારતની જમીનની માપણી કરી, પોતાના પુસ્તકોમાં હિંદુઓની બુદ્ધિ, ચિંતન મનન, તર્કશાસ્ત્ર, વૈદશાસ્ત્ર, ન્યાયપદ્ધતિ, તેમના સંપ્રદાયો, મુખ્ય રીતરિવાજો વિગેરે બાબતોની ઘણી જ રસપ્રદ માહિતી આપી, તેમના ગુણ ગાયા છે.

❋ જજિયા (જિઝીયા)–વેરો ❋

ઔરંગઝેબના કાળમાં શબ્દ જજિયાને ઘણી ખ્યાતિ મળી. ઘણાં બધા બૌધ્ધીકો એ વાતને સાચી માનતા હતા કે જજિયો એક હથિયાર હતો, જેના ઉપયોગથી ઔરંગઝેબે અનેક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા.

"ફખરૂદીન અલી અહમદ લેકચર" દરમિયાન હમણાં જ સતીશચંદ્રે કહયું, જજિયો હિંદુઓથી લેવામાં આવતો એક વેરો–કર હતું. જેની શરીઅત પરવાનગી આપે છે. *[સતીશચંદ્ર, એલિગેશન્સ ઓફ રિલીજિયસ બુગોટ્રી અગેન્સ્ટ ઔરંગઝેબ ફખરૂદીન અલી અહમદ લેકચર, આઝાદ એકેડમી જર્નલ, પહેલી જુલાઈ ૧૯૮૭, પૃ. ૧૦–૧૨]*

ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.ના મતે મુસ્લિમ શાસન તળે જયારે બિન મુસ્લિમો તેનું પ્રભુત્વ તથા સત્તા સ્વીકારી લે તો તેઓને "ઝિમ્મી" કહેવામાં આવે છે. ઝિમ્મીનો અર્થ એ છે કે હવે તે બિન મુસ્લિમોની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય સુરક્ષાની જીમ્મેદારી મુસ્લિમ શાસનની રહેશે. અને તેના બદલામાં સરકાર તેમનાથી કર વસુલ કરશે. ઉપરોકત દ્રષ્ટિકોણ તથા શરીઅત મુજબ ઔરંગઝેબે હિંદુઓની સુરક્ષાની બાહેંધરી લીધી. *[સતીશચંદ્ર, "સત્તરમી સદીકે દૌરાન ભારતમેં જિઝયા ઔર રાજ" મધ્યકાલીન ભારત, તંત્રી ઈરફાન હબીબ, અંક–૧, દિલ્હી ૧૯૮૧, પૃ. ૬૯–૮૪]* અને તે સુરક્ષાના બદલે તેમણે જે વેરો લીધો તે જજિયો કહેવાયો.

હિંદુ ધર્મ વિરૂદ્ધ અવાજ ઉઠાવનારા આલિમો ઔરંગઝેબના કાળમાં પણ હતા. પરંતુ તે છતાં એવા પણ પ્રભાવી આલિમો હતા, જેમણે કયારેય હિંદુ–મુસ્લિમ વચ્ચે ભેદ ન રાખ્યો. બધાને

એક દેશના જ વાસી ગણ્યા. આવા લોકોના કારણે જ ઔરંગઝેબ કાળમાં પાત્રતાના આધારે હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો બન્નેને લાભ પહોંચ્યો અને બન્ને વચ્ચે સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધ સ્થપાયો. આ કારણે જ તે કાળમાં વ્યાપક ધોરણે કોમી રમખાણોનો કોઈ પુરાવો જડતો નથી.

ઔરંગઝેબના કાળમાં જેટલા યુધ્ધો થયા, તે રાજ્યને મજબૂત બનાવવા માટે કરવામાં આવ્યા. કોઈ કૌમને ધ્યાનમાં રાખી આ લડાઈઓ લડવામાં નથી આવી. જો આવું જ હોતે તો ઔરંગઝેબ ગોલકુંડા તથા બીજાપુરની મુસ્લિમ હુકૂમતો પર ક્યારેય હુમલો ન કરત.

આ સંદર્ભે સતીશચંદ્ર બતાવે છે કે ગોલકુંડા પર હુમલાની બાબતે ઔરંગઝેબે મુખ્ય ન્યાયાધિશથી ફતવો પૂછયો. તો તેણે કહયું કે ઈસ્લામના હિસાબથી એક મુસ્લિમ રાજ્ય પર હુમલો કરવો જાઈઝ નથી. એટલા માટે કે બધા મુસ્લિમો એકસમાન છે. આના લીધે ઔરંગઝેબે દરબારના તે કાઝી (ન્યાયાધિશ)ને પદભ્રષ્ટ કરી દીધા અને બીજા વિદ્વાન કાઝીની નિમણૂંક કરી. જેમણે દુશ્મન રાજ્ય પર હુમલાની પરવાનગી આપી. આ ઘટનાથી પણ સાબિત થાય છે કે, ઔરંગઝેબ તટસ્થ વિચાર ધરાવતા હતા.

"હિંદુઓ પર જજિયો–વેરો લાદવો યોગ્ય નથી" કહેતાં પહેલાં આપણે એ વાત પર ધ્યાન આપવું વધારે મુનાસિબ લેખાશે કે પોતાના શાસનના સ્થાપનાના બાવીસ વર્ષો બાદ ૧૬૭૯માં તેમણે જજિયો–વેરો લીધો. *[સતીશચંદ્ર, એલિગેશન્સ ઓફ રિલીજીયસ બુગોટરી અગેન્સ્ટ ઔરંગઝેબ, ફખરુદીન અલી અહમદ લેકચર, પૃ. ૧૦–૧૨]* અને પોતાના ઈન્તેકાલ પહેલાં તેમણે

જજિયો–વેરો નાબૂદ કરવાનો આદેશ આપ્યો. *[આગળનો હવાલો]* ઔરંગઝેબને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે હવે તે બિનમુસ્લિમ પ્રજાજનોની જાન, માલ, ધર્મની રક્ષા કરી શકે એમ નથી એટલે તેમણે જજિયો–વેરો માફ કરી દીધો. જ્યારે જજિયો લેવામાં આવતો ત્યારે પણ સરકારી અધિકારીઓ, સૈનિકો, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વિકલાંગો, અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિથી અસર પામેલા વિસ્તારોના રહીશો તેમજ રોગચાળાથી પ્રભાવિત વિસ્તારના લોકો માટે જજિયો માફ હતો. સારાંશ એ કે દસ ટકા માલદાર હિંદુઓ પાસેથી સરેરાશ બે રૂપિયા આઠ આનાના હિસાબથી જજિયો–વેરો વસૂલ કરવામાં આવતો હતો.

એમ કહેવું કે ‘‘જજિયા–વેરાના કારણે જ હિંદુઓએ ઔરંગઝેબ સામે બગાવત કરી’’ બરાબર નથી. ઔરંગઝેબ સતત પ્રયત્નશીલ રહયા કે રાજપૂતો સાથે સંબંધ સુંવાળા રહે, પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા મળી નહીં. તે છતાં તેમણે અકબરની જેમ ડરીને દ્વિધાયુક્ત સિધ્ધાંત નહીં અપનાવ્યો. અકબરની બાબતે અહીં એ દર્શાવી દેવું અયોગ્ય નહીં હશે કે રાજપૂતોની બગાવતને તો અકબરે પણ પહેલાં દબાવી દીધી હતી. પરંતુ ૧૫૬૧ પછી તેણે પોતાની વ્યૂહરચના બદલી નાંખી. *[ઈકતિદાર આલમખાં, ‘‘અકબરકે આધીન વર્ગ તથા અકબરકી ધાર્મિક નીતિકા વિકાસ’’ (૧૫૬૦ થી ૧૫૮૦ સુધી) મધ્ય– કાલીન ભારત, તંત્રી ઈરફાન હબીબ, અંક–૨, દિલ્હી, ૧૯૮૩, પૃ. ૬૯/૭૦]* તલવારના જોરે રાજપૂતો પર સંપૂર્ણપણે અંકુશ મેળવવાનું તેને શકય ન લાગ્યું. એટલે તેણે લગ્નસંબંધ, ધાર્મિક સ્વતંત્ર્ય, જજિયાની માફી (૧૫૬૪ ઈ.સ.) અને પ્રવાસ વેરાની નાબૂદી (૧૫૬૨)ના આધારે ઉત્તર ભારતના સશક્ત રાજપૂતોથી સંબંધ સુધારવાની કોશિશ કરી. *[આગળનો હવાલો]*

ભારતમાં મુસ્લિમોનું શાસન (પૂર્ણપણે) ચારસો વર્ષ રહયું. જજિયા–વેરો લગભગ બધાના કાળમાં લેવામાં આવ્યો. તે છતાં ન તો હિંદુઓની આસ્થાઓ બદલાઈ, ન તેમના આસ્થા સ્થાનો બદલાયા. બન્નેવ પોતપોતાના સ્વરૂપે યથાવત્ રહયા. *[શેખ નિઝામુદ્દીન અવલિયા, ફવાઈદુલ ફુવાદ, પૃ. ૬૫/૧૯૫/ ૯૭]* આ વાતનો કોઈ પુરાવો નથી કે જજિયાના કારણે વ્યાપક સ્તરે ધર્મ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલી હોય. જો એવું હોત તો ઈસ્લામ–વાદીઓ તેનો ઉલ્લેખ વધારી ચઢાવીને જરૂર કરત.

ઘણાં બધા બૌદ્ધીકોનું કહેવું એ છે કે નબળી આર્થિક સ્થિતિને સુધારવા માટે ઔરંગઝેબે જજિયો–વેરો લાદયો. અહીં વિચારવા લાયક વાત એ છે કે ડામાડોળ આર્થિક પરિસ્થિતિથી ઔરંગઝેબ ગાદી પર બેસતાંની સાથે જ વાકેફ થઈ ગયા હતા અને જજિયો તેમણે સત્તાના સૂત્રો સંભાળ્યા તેના બાવીસ વર્ષ પછી લગાવ્યો.

ગાદી પર બેઠા પછીના બીજા વર્ષે ઔરંગઝેબને લાગ્યું કે અનુગમનના મુદ્દે લડાયેલા યુદ્ધોના કારણે ઉત્તર ભારતમાં અનાજ તથા ખાદ્યપદાર્થોની તંગી ચિંતાજનક હદે વધી ગઈ છે. દુકાળમાં જેમ મોંઘા ભાવે અનાજ વેચાય છે તેવી રીતે અનાજ વેચાય રહયું છે. સમગ્ર સલ્તનતમાં આયાત કર (વેરા)ના કારણે મુશ્કેલીઓમાં ઓર વધારો થઈ ગયો હતો. બધા જ નાકાઓ પરથી પસાર થતી વેળા ૧૦ ટકા માલ માર્ગ વેરા રૂપે લેવામાં આવતો હતો. આગ્રા, દિલ્હી, લાહોર, બુરહાનપુર જેવા મોટા શહેરોમાં બહારથી લાવવામાં આવેલી દરેક ખાવાની વસ્તુ પર ' 'પંડારી'' નામનો કર લેવામાં આવતો હતો. *[સરકાર લિખિત ઔરંગઝેબ ૧૬૧૮ થી ૧૭૦૩, પૃ. ૧૦૧]* ઔરંગઝેબે માર્ગ વેરો તથા પંડારી વેરો બંનેવ જાતના વેરાઓ મુઘલ સલ્તનતના ખાલ્સા

વિસ્તારોમાં બંધ કરાવી દીધા. જમીનદારો અને જાગીરદારોને તેમણે એમ જ કરવાનો આદેશ આપ્યો. શાહી ફરમાન પર અમલ કરવામાં આવ્યો. અને જે વિસ્તારો અનાજની કુત્રિમ અછતથી પીડાતા હતા ત્યાં આવશ્યક માત્રામાં અનાજ કોઈપણ અડચણ વગર પહોંચવા માંડયું. અનાજના ભાવો ગગડયા. ૧૬૭૩માં ઔરંગઝેબે પ્રજાને હાલાકીમાં નાંખતા બીજા કેટલાય વેરાઓને પણ નાબૂદ કરી દીધા.

પોતાના શાસનના તેરમાં વર્ષે ઔરંગઝેબે સરકારની આવક જાવકનો હિસાબ કર્યો તો જાવક આવકથી વધારે જણાઈ. એટલે ખર્ચમાં કાપ મૂકવામાં આવ્યો. જેની અસર શાહી કુટુંબ પર પણ વર્તાઈ. *[મઆષિરે આલમગીરી, પૃ. ૧૦૦]* રાજ્યાભિષેકના એકવીસમા વર્ષે શાહી દરબારના સાજ–શણગારમાં કમી કરવામાં આવી. કારકૂનોને ચાંદીના બદલે માટીના ખડિયા આપવામાં આવ્યા. દીવાને આમમાં સોનાની રેલિંગના બદલે પથ્થરોની રેલિંગ નાંખવામાં આવી. સોના–ચાંદીની અત્તર–દાનીઓ તથા બીજા વાસણો હટાવી દેવામાં આવ્યા. શાહી કારખાનાઓમાં સોનેરી કાપડ વણવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી. *[શ્રી રામ શર્મા ''મુઘલ શાસકોકી ધાર્મિક નીતિ'' પૃ. ૧૨૨, મઆષિરે આલમગીરી, ૧૬૨]* આર્થિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ ઈતિહાસ લેખનના સરકારી ખાતાઓ બંધ કરી દેવામાં આવ્યા. *[આગળનો હવાલો]* નાના વેરાઓને તેમણે નાબૂદ કરવાનો આદેશ જારી કર્યો. *[આલમગીરી નામા II ૩૯૨, ૪૩૨, ૪૩૮]* આના લીધે માત્ર ખાલ્સા જમીનોમાં ૨૫ લાખનું નુકસાન થયું. ખાલ્સા એટલે તે વિસ્તાર જેની પુરી આવક સીધી શાહી ખજાનામાં જમા થતી હતી. *[મિરઆત I પૃ. ૨૪૯]* અલબત્ત, યુરોપિયન

વેપારીઓ પાસેથી આયાત નિકાસ પર ચાર ટકા ચુંગી (કર) વસૂલ કરવામાં આવતી હતી. આનાથી પહેલાં મુઘલ શાસકોએ યુરોપિયન વ્યાપારીઓ પર આટલી વધારે ચુંગી લાદી ન હતી. આ ઘટનાને ઔરંગઝેબની દૂરંદેશી ગણવામાં આવશે કે તેણે વિદેશી વેપારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ વેપારને દેશ માટે ખતરનાક સમજ્યો. *[ધી ઈન્ડીયન ટ્રાવેલ્સ ઓફ થીવેનુ એન્ડ કાકેરી, તંત્રી એસ. એન. સેન ન્યુ દિલ્હી, ૧૯૪૦, પૃ. ૩/૪]* ઔરંગઝેબે જે નાના વેરાઓ નાબૂદ કરવાનો આદેશ આપ્યો, જાગીરદારોએ તેને લેવાનું બંધ ન કર્યું, કારણકે એમ કરવાથી તેમની પણ આવક ઓછી થઈ જતી હતી. *[ખાફીખાં, મુન્તખબુલ બાબ II ૯–૮૮]* ઔરંગઝેબના આદેશ પર રાજા જશવંત સિંઘ જેવા થોડાક જ અધિકારીઓએ અમલ કર્યો. વધુ પડતા અધિકારીઓએ આ કર નાબૂદીથી થતા નુકસાનની ભરપાઈ કરવાની ઔરંગઝેબથી માંગણી કરી. *[મિરઆત, I પૃ. ૯૧/૨૮૮]* આવી સ્થિતિમાં ઈસ્લામી કાનૂનનું બહાનું બનાવી જજિયાને બળજબરીપૂર્વક વસૂલ કરવાની વાત સાચી નથી લાગતી.

[હરિશંકર શ્રીવાસ્તવ, આગળનો હવાલો, પૃ. ૧૩૧]

ઔરંગઝેબના કાળમાં કેટલો જજિયો વસૂલ કરવામાં આવતો હતો તેના આંકડાઓ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી. જેમકે પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જજિયો દિલ્હીના રાજાઓએ વસૂલ કર્યો છે. મુઘલકાળમાં બાબર, હુમાયૂ અને અકબરે (શરૂના વર્ષોમાં) જજિયો લીધો. (માત્ર ઔરંગઝેબે જ આ કહેવાતો જુલમ ગુજાર્યો એવું નથી.) જહાંગીર તથા શાહજહાંના કાળમાં જજિયો માફ રહયો. (૧૭૧૩માં ફર્રુખ સેરે પોતાની હુકૂમતના પહેલા જ વર્ષે જજિયો માફ કરી દીધો.

૧૭૧૭માં જજિયો ફરી ફરજીયાત બનાવવામાં આવ્યો. ૧૭૧૯માં તેને ફરી નાબૂદ કરવામાં આવ્યો. ૧૭૨૫માં ફરી જજિયો લાદવાની કોશિશ કરવામાં આવી, પરંતુ ત્યારપછી જજિયો લગાવવાની જાણકારી મળતી નથી.)

ખેતીનો પાક બગડી જવાના કારણે પુરતા પ્રમાણમાં જજિયાની બાબતે પાબંદીથી છૂટ આપવામાં આવતી રહી. *[મુવાઝના, સતીશચંદ્ર, ૧૭મી સદી દરમિયાન ભારતમાં જજિયો અને રાજ્ય. આગળનો હવાલો, પૃ. ૭૩]*

યુરોપયન વેપારીઓ પાસે આયાતી વસ્તુઓ પર જજિયાના બદલે દોઢ ટકો ટેક્ષ વધારાના લેવામાં આવતો હતો. કારણકે તેમની સુરક્ષાની જવાબદારી ઔરંગઝેબે લીધી ન હતી. *[ઈંગ્લીશ ફેકટરીઝ (એડીટર) ફોસ્ટર, ૧૬૭૮ ઈ.સ. ૧૬૮૪ ઈ.સ. પૃ. XXIX ૨૯]*

સર જાદુનાથ સરકારના કથનાનુસાર જજિયો નક્કી કરવા માટે પ્રજાને ત્રણ દરજ્જાઓમાં વહેંચવામાં આવી હતી. પહેલા દરજ્જામાં દસ હજાર દિરહમ (સોનામહોર)થી વધારે માલ ધરાવતા લોકો આવતા. *[હિસ્ટ્રી ઓફ ઔરંગઝેબ : ૩/૨૭૦]* કુરેશીએ એક સોનામહોરની કિંમત પાંચસો ગ્રેન ચાંદી દર્શાવી છે. ઈરફાન હબીબના મતે ૧૨ સોનામહોર તે જમાનામાં ત્રણ રૂપિયા બે આનાની કિંમતના હતા. *[ધી એગ્રીરેન સિસ્ટમ ઓફ મુઘલ ઈન્ડીયા, પૃ. ૧૨૦, ફુટનોટ નં. ૫]*

બીજા દરજ્જામાં દસ હજારથી ઓછા અને બસો સોના–મહોરથી વધારે માલ ધરાવતા લોકો આવતા હતા. અને બસો સોનામહોરથી ઓછી સંપત્તિવાળા લોકો ત્રીજા તબક્કામાં આવતા હતા.

જજિયા પેટે પહેલા દરજ્જાના માલદારોએ ૪૮, બીજા

દરજ્જાવાળાઓએ ૨૪ અને ત્રીજા દરજ્જાવાળાઓએ ૧૨ સોનામહોર આપવી પડતી હતી. સર જાદુનાથ સરકારે આપેલા આ આંકડાઓ મુજબ જો દસ હજાર સોનામહોર ઉપર ૪૮ સોનામહોર જજિયારૂપે લેવામાં આવતી તો તેનો દર અડધા ટકાથી પણ ઓછો થાય છે. અને બસો સોનામહોર ઉપર ૧૨ સોનામહોરને જજિયા તરીકે લેવામાં આવે તો ૬ ટકાના દરે આવે છે. અને જો બધાની સરેરાશ કાઢવામાં આવે તો લગભગ અઢી ટકા જજિયો વસૂલ કરવાની માહિતી સાંપડે છે. અને શરીઅત મુજબ આ દરે જજિયો વસૂલ કરવો બરાબર છે. અહીં એ દર્શાવી દેવું પણ યોગ્ય લાગે છે કે આ જ દર મુસ્લિમો માટે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. ફર્ક માત્ર એટલો જ છે કે બન્નેના નામો અલગ અલગ હતા. મુસ્લિમો જે ટેક્ષ ભરતા તે ‘ઝકાત’ કહેવાતી અને હિંદુઓ જે ટેક્ષ ભરતા તે ‘જજિયો’ કહેવાતી. અહીં એક દિલચશ્પ હકીકત તરફ ઈશારો પણ કરી લઈએ. જજિયો શુધ્ધ ઈસ્લામી શબ્દ નથી, ઈરાની શબ્દ છે. ત્યાંના રાજાઓએ પોતાની પ્રજા પર જે ટેક્ષ લગાવ્યો હતો તેને જજિયો કહેવામાં આવતું. મુસ્લિમોએ આ શબ્દ ત્યાંથી લીધો છે.

એક બીજી વાત ધ્યાન આપવા લાયક એ છે કે, જજિયો માત્ર તે બિનમુસ્લિમો પર લાગતો હતો, જેઓ મુસ્લિમ શાસન હેઠળ રહેતા હતા. જે લોકો મુસ્લિમ શાસનની સરહદોની બહાર રહેતા હતા તેમના ઉપર જજિયો ન હતો.

જજિયામાં મળતી રોકડ રકમ એક અલગ ખજાના ‘‘ખઝાનાએ જિઝયા’’માં જમા થઈ જતી. અને ત્યાર પછી સદ્કાર્યોમાં વપરાતી. (જેમાં વિધવાઓ અને અનાથોની સહાય પણ શામેલ હતી.) આ હકીકતના આધારે કેટલાક પ્રબુધ્ધ–

જનોની એ વાત રદ કરી શકાય એમ છે કે ઔરંગઝેબ જજિયા–વેરા વડે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માંગતા હતા.

[એમ. ફારૂકી, ઔરંગઝેબ એન્ડ હીઝ ટાઈમ્સ, પૃ. ૧૫૮/૬૧]

જજિયાનો ઉપયોગ નેક કામોમાં કરવાના મામલામાં આપણને જાણવા મળે છે કે, ઈસ્લામ મુજબ શારીરિક રીતે દુર્બળ અથવા વિકલાંગ (મઅ્ઝૂર) એવા બધા જ લોકોના ખાવા–પીવાની વ્યવસ્થા સરકારે કરવાની હતી. તદુપરાંત વિધવાઓ અને અનાથો માટે ઘટતું કરવાની જવાબદારી પણ તે વખતે સરકારની જ સમજવામાં આવતી હતી. બલ્બનથી લઈ અકબર સુધી કોઈ ન કોઈ સ્વરૂપે તેની સરકાર દ્વારા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઔરંગઝેબના કાળમાં પરિસ્થિતિ નાજુક થઈ ગઈ એટલે ઔરંગઝેબે મુસ્લિમો પર ઝકાત જરૂરી ઠરાવી દીધી. અને હિંદુઓ પર જજિયા–વેરો. *[એગ્રેરિયન સિસ્ટમ, પૃ. ૨૯૮–૩૧૬]*

અલાઉદ્દીને પોતાની હુકૂમતને સંપૂર્ણ બિન સાંપ્રદાયિક અને સેક્યુલર બનાવી હતી. તેમની સખ્તી હિંદુઓ કરતા મુસ્લિમ અમીરો ઉપર વધારે હતી. તે ફક્ત દેશમાં શાંતિ અને મજબુત વહીવટ ચાહતા હતા. દરેક સરકારી ક્ષેત્રની જાતે દેખરેખ રાખતા. તાતારી મોગલોના સખ્ત હુમલાઓથી તેમણે ભારતીય સરહદોની રક્ષા કરી. જેમણે મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયામાં ખુનામરકી મચાવી હતી.

જીવન જરૂરિયાતની પ્રત્યેક વસ્તુ ઘણી જ સસ્તી મળતી. નશાબંધી, બળાત્કાર અને વેશ્યાવૃતિ તેમણે સખ્ત હાથે ડામી. તે પ્રથમ શાસક છે, જેમણે દક્ષિણના રાજ્યોને કેન્દ્ર સરકારમાં ભેળવી 'અખંડ ભારત'નું સ્વપ્ન સાકાર કર્યુ.

દિગમ્બર પંથના આચાર્ય પોરનીચંદ્ર અને શ્વેતાંબર યોગી રામચંદ્ર સુરીનું અલાઉદ્દીનના દરબારમાં ઘણું જ માન હતુ. ગ્યાસુદ્દીન તઘલકના બે ગવર્નરો જૈન હતા. રત્નશિખર ફીરોજ શાહના માનીતા દરબારી કવિ હતા.